

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

SANJA VOJINOVIĆ

**ELEMENTI USMENE KNJIŽEVNOSTI I TRADICIJSKE
KULTURE U OPUSU MIRKA KOVAČA**

DOKTORSKI RAD

SPLIT, 2024.

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

SANJA VOJINOVIĆ

ELEMENTI USMENE KNJIŽEVNOSTI I TRADICIJSKE KULTURE
U OPUSU MIRKA KOVAČA

DOKTORSKI RAD

MENTOR

PROF. DR. SC MARKO DRAGIĆ

SPLIT, 2024.

UNIVERSITY OF SPLIT
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

SANJA VOJINOVIĆ

**ELEMENTS OF ORAL LITERATURE AND TRADITIONAL CULTURE IN MIRKO
KOVAC'S OPUS**

DOCTORAL THESIS

DOCTORAL ADVISOR

FULL PROFESSOR MARKO DRAGIĆ, PhD

SPLIT, 2024.

PODATCI O MENTORU

Marko Dragić filolog, redoviti sveučilišni profesor u trajnom izboru rođen je 10. srpnja 1957. godine u Gmićima kraj Prozora. U rodnom mjestu završio pučku školu, a 1976. godine maturirao na Gimnaziji Prozor-Rama. Na Filozofskom fakultetu u Zadru završio studij i diplomirao hrvatski i latinski jezik i književnost (1980.). Poslijediplomski doktorski studij završio je i doktorirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, temom *Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine* (2000.). Radio kao profesor hrvatskoga i latinskoga jezika u Srednjoškolskom centru u Prozoru (1980.-1988.). Obnašao je više dužnosti u politici i izvršnoj vlasti: predsjednik Općinskog vijeća Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine Prozor (1988.-1990.), načelnik PS Rama – Prozor, (1990.-1993.), pomoćnik te zamjenik ministra MUP-a HR HB (1993.-1995.), član predsjedništva HDZ-a BIH (1994.-1996.), član te predsjednik Upravnog odbora HPT-a (1994.-1998.), zastupnik u Skupštini Hercegovačko-neretvanske županije (1996.-1998.), član Predsjedništva Matice hrvatske Mostar (2000.-2002.), ravnatelj HABENE (1995.-2002.), osnivač Federalne novinske agencije (FENE) te zamjenik generalnog direktora FENE. Pukovnik je.

Na Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta u Splitu predaje kolegije: Hrvatska usmena književnost (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij), Hrvatska tradicijska kultura u europskom kontekstu (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij), Književnost i zbilja (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij) i Povijesne predaje (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij) dr. Predavao je i kolegije: Teorija književnosti, Svjetska književnost, Književni praktikum, Hrvatska književnost katoličke obnove i prvog prosvjetiteljstva, Hrvatska književnost predrealizma, realizma i moderne, Latinski jezik. Bio je pročelnik Odsjeka za hrvatski jezik i književnost, predsjednik Etičkoga povjerenstva, predstojnik Katedre za književnost te voditelj modula Književnost i kultura na doktorskom studiju Filozofskog fakulteta u Splitu. Od 2017. do 2021. bio je član Matičnog odbora za filologiju te od 2021. do 2024. podpredsjednik toga odbora.

Kao gostujući profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru od 2007. do 2012. godine obnašao je dužnost prodekana za znanost. Profesor je i mentor na poslijediplomskim doktorskim studijima: *Hrvatska kultura i civilizacija* te *Kroatistika* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu; *Humanističke znanosti* na Filozofskom fakultetu u Splitu; te *Jezici i kulture u kontaktu* na Filozofskom fakultetu u Mostaru. Ekspert je pri Ministarstvu nauke Crne Gore. Pod

njegovim mentorstvom napisan je i obranjen 678 diplomski i završni rad na filozofskim fakultetima u Splitu i Mostaru.

Objavio je do lipnja 2024. godine 235 znanstvenih radova te 163 prikaza, književnih kritika, ekspertiza i popularnih radova, autor je 11 znanstvenih knjiga te po jednog fakultetskog udžbenika i priručnika; urednik je u ediciji Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u sto knjiga. O njegovim je djelima objavljeno nekoliko znanstvenih i stručnih radova, eseja, te preko stotinu prikaza. Uspio je snimiti i sačuvati velik dio kulturne baštine i motivirati studente da snime golem broj primjera nematerijalne kulturne baštine. Citiran je preko 3 500 puta. U časopisima koji se indeksiraju u SCOPUS-u objavio je 28 priloga, a u WOS-u 34 priloga.

Član je Hrvatskog filološkog društva, Matice hrvatske, Književnog kruga Split. Redoviti je član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost Bosne i Hercegovine.

Predsjednik Republike Hrvatske odlikovao ga je Redom hrvatskoga trolista, Spomenicom domovinske zahvalnosti i Spomenicom Domovinskoga rata. Dobitnik je priznanja: Top 20 profesora na fakultetima u akademskoj godini 2013/2014 – po izboru studenata -. Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu dodijelio mu je 2019. godine *Nagradu za izvrsnost u nastavi i radu sa studentima*.

Uvršten je u leksikone i enciklopedije: Hrvatsku enciklopediju Bosne i Hercegovine; Biografsku enciklopediju vodećih ličnosti Hrvatske. Marko Dragić uvršten je među 3000 izvanredno uspješnih ljudi u ekonomiji, politici, znanosti, kulturi, umjetnosti i športu od međunarodne, nacionalne i regionalne važnosti u 1. izdanju Biografske enciklopedije vodećih žena i muškaraca Hrvatske, osnivača i izdavača Ralpa Hübnera, koja je 2011., u nakladi "Hübners Who is Who", tiskana u Švicarskoj, a objavljena u 11 europskih država. Među više od 60000 uglednih i utjecajnih osoba iz svih područja ljudskog djelovanja u publikaciji Who's Who in the World 2013., Marko Dragić je u dvije godine uvršten u ovu prestižnu publikaciju koja je od 1898. godine standard za pouzdanost i sveobuhvatnost biografskih podataka najznačajnijih osoba na svijetu.

Oženjen je i otac troje djece: supruga Kata (1960.), djeca Josip, dipl. iur. (1981.), doc. dr. sc. Helena (1983.), Marija, mag. soc. rada (1988.).

Zahvale

Zahvalnost dugujem Nastavnom osoblju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu za priliku da doktorski studij nastavim upravo na ovom fakultetu. Posebno se zahvaljujem mentoru, prof. dr. sc Marku Dragiću na strpljenju, razumijevanju, na savjetima koji su me podsticali da nastavim sa daljim radom.

Naravno, zahvalnost dugujem i mojoj porodici, bez njih nijedan rad ne bi imao nikakvog smisla.

Sanja Vojinović

Predgovor

Stvaralaštvo Mirka Kovača oduvijek je privlačilo pažnju čitalaca, kako zbog tematskih okvira koje je birao za svoja djela, tako i zbog dnevno-političkih previranja koja su uticala prije svega na njegov život i život njegove porodice, a koja su se na određen način i našla u njegovim djelima.

Usmena književnost i tradicijska kultura imaju izniman značaj u opusu Mirka Kovača. U radu se navode motivi usmene književnosti i općenito tradicije koji su inkorporirani u prozu Mirka Kovača. U prozi Mirka Kovača ogledaju se: religijska (pravoslavna/katolička) tradicija – religijski rituali, crkve, blagdani kao lajtmotivi u njegovim romanima i pripovijetkama; povijesna tradicija – istinske i mitske predstave koje postoje o povijesnim zbivanjima u geografskim odredištima te zbivanja u njegovim proznim djelima (najvećim dijelom je to Hercegovina) i narodna (seoska tradicija) koja je različita ili razlikovna od mjesta do mjesta navedenog geografskog područja. Tradicija se ogleda i u postmodernističkom postupku te poetici Mirka Kovača. Motivska struktura proze Mirka Kovača zasnovana je na elementima predaja, legendi, anegdota, običaja, obreda, ophoda, divinacija, vjerovanja i dr.

Sažetak

Mirko Kovač, crnogorski, hrvatski i srpski pisac, romansijer i esejista, dramski pisac i pisac TV drama, pripada piscima koji su stvarali u drugoj polovini XX vijeka, na prelazu iz XX u XXI vijek, i na prelazu iz jedne književne epohe u drugu, iz moderne u postmodernu.

Grupa pisaca, koji je pripadao i Mirko Kovač, donijela je u književnost novine u pogledu pripovjednih postupaka i svojim djelima označila početak novog književnog razdoblja – postmoderne.

Već prvim svojim romanom *Gubilište*, objavljenim 1962. godine, u postupcima oblikovanja teksta, Kovač je donio novine. Ovaj je roman, kao i većina Kovačevih djela, građena na biblijskom podtekstu. Simbolika ovog romana je višeznačna a u njemu su, nakon analize pronađeni elementi usmene književnosti i tradicijske kulture. Roman *Moja sestra Elida*, godine 1965, zajedno sa romanom Borislava Pekića, označiti početak postmoderne na južnoslovenskim prostorima.

Kako bi razumjeli rad koji je pred nama, kao i odgovore na zadatu temu, kratko ćemo se osvrnuti na sadržajnost naslovne teme rada. Napomenut ćemo da smo nakon uvida u stvaralački opus Mirka Kovača, najprije utvrdili da usmena književnost i tradicijska kultura imaju veliki značaj u opusu Mirka Kovača. Također, uočili smo da se Kovačev stvaralački opus može sagledati i kroz različite oblike usmene književnosti i tradicijske kulture, koje smo klasificirali na: religijsku tradiciju (pravoslavna/katolička tradicija - religijski rituali, crkve, blagdani) koja se ogleda u lajtmotivima njegovih romana i pripovijedaka; povijesnu tradiciju – istinske i mitske predstave koje postoje o povijesnim zbivanjima u geografskim odredištima te zbivanja u njegovim proznim djelima (najvećim dijelom je to Hercegovina) i narodnu (seoska tradicija) koja je različita ili razlikovna od mjesta do mjesta navedenog geografskog područja.

Tragajući za oblicima tradicijske kulture i usmene književnosti u djelu Mirka kovača, zaključili smo da je ovaj pisac, u skladu sa odlikama književne epohe kojoj je pripadao, na osnovama Biblije, ali i usmene književnosti i tradicijske kulture, crpio motive i teme za svoja djela.

Mirko Kovač je bio i pisac koji se borio protiv totalitarnog režima jednog vremena, kojeg je u svojim djelima kritizirao. Svoje stavove i kritiku društva, Kovač je iznosio kroz jezik i kroz motivsku strukturu svojih djela. Za prozu Mirka Kovača, možemo kazati da je karakterizira: defabulacija, demitologizacija, intertekstualnost, citatnost, međužanrovi, ukidanje granice između stvarnosti i fikcije. Navedeno je obilježje postmoderne.

Prozu Mirka Kovača odlikuju motivi poput smrti, sna, đavola, zla, predskazanja, fragmenta iz Biblije i drugi. Junaci njegovih djela su likovi čije su sudbine tragične, događaji su često mistični i fantastični. Likovi i događaji se preklapaju iz djela u djelo, pa se stiče utisak da je Mirko Kovač, cijelog života pisao jedan roman.

Ključne riječi: postmoderna, Biblija, citatnost, demitologizacija, mističnost, fantastičnost, tradicijska kultura, usmena književnost.

Summary

Mirko Kovač, Montenegrin, Croatian, Serbian writer, novelist, essayist, playwright, and TV drama writer, belongs to the authors who created in the second half of the 20th century, at the transition from the 20th to the 21st century, and at the transition from one literary epoch to another - from modernism to postmodernism.

The group of writers, to which Mirko Kovač belonged, brought innovations in narrative techniques to literature and marked the beginning of a new literary period - postmodernism-with their work.

With his first novel, *Gubilište*, published in 1962, Kovač introduced new approaches in text formation. This novel, like most of Kovač's works, is based on a biblical subtext. The symbolism of this novel is multifaceted, and analysis has found elements of oral literature and traditional culture within it.

The novel *Moja sestra Elida*, published in 1965, together with Borislav Pekić's novel, marked the beginning of postmodernism in the South Slavic regions.

To understand the work at hand, in response to the assigned topic, we will briefly reflect on the content of the main topic of the work. It should be noted that after reviewing the creative opus of Mirko Kovač, we first established that oral literature and traditional culture have significant importance in his work. We also noticed that Kovač's creative oeuvre can be viewed through various forms of oral literature and traditional culture, which we grouped into: religious tradition (Orthodox/Catholic tradition - religious rituals, churches, holidays) reflected in the light motives of his novels and short stories; historical tradition - true and mythical representations of historical events in geographical locations, as well as events in his prose works (mostly Herzegovina) and folk (village tradition) which varies or differs from place to place in the specified geographical area.

In searching for forms of traditional culture and oral literature in the work of Mirko Kovač, we concluded that this writer, in line with the characteristics of the literary epoch to which he belonged, drew motives and themes for his works from the foundations of the Bible, as well as oral literature and traditional culture.

Mirko Kovač was also a writer who fought against the totalitarian regime of his time, which he criticized through his works. Kovač expressed his views and criticism of society through the language and the thematic structure of his works.

We can say that Mirko Kovač's prose is characterized by: defabulation, demythologization, intertextuality, citation, inter-genre elements, and the abolition of the boundary between reality and fiction. These are features of postmodernism.

Mirko Kovač's prose is marked by motives such as death, dreams, the devil, evil, premonitions, fragments from the Bible, and others. The protagonists of his works are characters whose fates are tragic, and events are often mystical and fantastic.

Characters and events overlap from one work to another, giving the impression that Mirko Kovač wrote one continuous novel throughout his life.

Keywords: postmodernism, Bible, citation, demythologization, mysticism, fantasy, traditional culture, oral literature

Sadržaj

1. UVOD.....	1
1.1. Građa, metodologija, ciljevi istraživanja.....	3
1.2. Hipoteze	8
2. POETIKA POSTMODERNE.....	9
2.1. Osobnosti postmoderne/izma	14
3. POETIKA MIRKA KOVAČA	25
4. TRADICIJSKA KULTURA, ZNAČENJA I OSOBENOST	34
5. USMENA KNJIŽEVNOST.....	53
5.1. Veza usmene književnosti i folklora.....	62
5.2. Tradicija i usmena književnost u postmodernističkom postupku Mirka Kovača	67
6. ELEMENTI USMENE KNJIŽEVNOSTI I TRADICIJSKE KULTURE U ROMANU <i>GUBILIŠTE</i>	75
7. POETIKA ZNAČENJA I SIMBOLA U ROMANIMA <i>MOJA SESTRA ELIDA</i> I <i>RUGANJE S DUŠOM</i>	100
8. SUKOB S TRADICIJOM U ROMANU <i>MALVINA – ŽIVOTOPIS MALVINE TRIFKOVIĆ</i>	113
9. ZNAČENJE TERMINA RANE U NASLOVNOJ SINTAGMI ZBIRKE PRIPOVIJEDA (NOVELA) <i>RANE LUKE MEŠTREVIĆA</i>	123
10. RAZUMIJEVANJE TRADICIJE U ROMANIMA <i>VRATA OD UTROBE</i> I <i>UVOD U DRUGI ŽIVOT</i>	131
10. 1. Poema što nastaje odlukom Boga - Mirko Kovač: Razvaline	151
11. MAGIČNO U DJELIMA <i>NEBESKI ZARUČNICI</i> I <i>KRISTALNE REŠETKE</i>	158
12. SLIKE UZVIŠENOG MUČENIŠTVA U ZBIRCI PRIPOVIJEDA <i>RUŽA ZA NIVES KOEN</i>	175
13. ARHETIPOVI LIKOVA U ROMANU <i>GRAD U ZRCALU</i>	192
14. JEZIK I STIL U DJELIMA MIRKA KOVAČA.....	202

15. ZAKLJUČAK	209
IZVORI	219
Literatura	219
Mrežne stranice	228
Biografija	230

1. UVOD

Romansijer, esejista, autor TV i filmskih drama, tretiran kao suvremeni crnogorski, hrvatski i srpski književnik, Mirko Kovač spada u onu plejadu pisaca koji su zbog iskazivanja stavova oprečnih vladajućim režimima, bili na udaru različitih političkih struja i utjecaja. Spisateljsku sudbinu progonjenih (i politički u to vrijeme „nepodobnih“) autora dijelio je s Danilom Kišom i Borislavom Pekićem. Značaj tih pisaca za epohu postmodernizma na prostorima južnoslavenskih književnosti, nesumnjiv je. Skupina pisaca povezana sklonošću ka istim ili sličnim proznim modelima, uvela je literarne inovacije koje su ih svrstale u redove postmodernista. I u njihovim je djelima prisutno slikanje društvene sredine i psihološko portretiranje, ali javili su se intertekstualnost, citatnost, dijalog s tradicijom i „očuđavanje“ (postupak *začudnosti* stvari – *ostranenie veščej*), koji utiče na teškoću i dužinu percepcije imajući u vidu da je *perceptivni proces u umjetnosti sam sebi svrha i treba da bude produljen*“ (Viktor Šklovski) kao postupci svojstveni i postmodernističkoj literaturi.

Mirko Kovač rođen je 26. decembra 1938. godine u Petrovićima (Općina Nikšić). Studirao je na *Akademiji za pozorište i film u Beogradu*, odsjek dramaturgija. Godine 1962. objavio je roman *Gubilište* i bio osuđen „zbog crne slike svijeta“ i hajka na mladog pisca zbog takvih stavova trajala je cijelu godinu dana. Roman *Moja sestra Elida* objavljen je 1965. godine, a 1971. godine kratki roman *Životopis Malvine Trifković*. Dramatizacija ovoga romana urađena je 1973. godine a predstava je izvedena na sceni *Ateljea 212* u Beogradu. Roman je preveden na engleski, francuski, talijanski, nizozemski, mađarski i švedski jezik. U Zagrebu objavljuju sljedeće romane Mirka Kovača: *Ruganje s dušom* (1976) i *Vrata od utrobe* (1978). Godine 1983, Kovač objavljuje roman *Uvod u drugi život* i *Kristalne rešetke* 1995. godine (izdanje *Bosanska knjiga*, Sarajevo). Za zbirku novela *Rane Luke Meštrevića* (1971) dobiva nagradu Milovan Glišić, ali mu ta nagrada biva oduzeta 1973. godine a knjiga povučena iz knjižara i biblioteka. Ovu knjigu, dopunjenu, objaviće 1980. godine a za novu pripovijetku iz ovoga izdanja, *Slike iz porodičnog albuma Meštrevića*, Kovač dobiva Andrićevu nagradu. Godine 1987. Kovač objavljuje zbirku pripovijedaka *Nebeski zaručnici* za koju dobiva BIGZ-ovu nagradu. Knjigu eseja *Evropska trulež*, objavljuje 1986. godine i za nju dobiva NIN-ovu nagradu *Dimitrije Tucović*. Dopunjeno izdanje knjige eseja pod naslovom *Evropska trulež i drugi eseji*, objavljeno je u Zagrebu 1994. godine, a već naredne 1995.

godine u Beogradu objavljena je knjiga publicističkih tekstova *Bodež u srcu*. Kovač je autor sljedećih scenarija za filmove: *Lisice*, *Okupacija u 26 slika*, *Pad Italije*, *Mali vojnici* i dr. Nastali prema njegovim scenarijima, mnogi filmovi dobili su domaće i svjetske nagrade. Autor je više televizijskih i radio drama. Knjige su mu prevedene na njemački, francuski, talijanski, engleski, švedski, nizozemski, poljski, mađarski i druge jezike. Sredinom 80-ih godina XX. vijeka, Mirko Kovač se angažirao protiv režima Slobodana Miloševića. Skupa s Filipom Davidom i istomišljenicima osniva *Nezavisne pisce*. Ova grupa pisaca distancira se od *Udruženja književnika Srbije*, učestvuju u osnivanju Beogradskog kruga. U tim vremenima, iz Beograda, Kovač surađuje sa zagrebačkim nedjeljnikom *Danas*. Nakon sukoba sa pristalicama Vojislava Šešelja, Kovač krajem 1991. godine napušta Beograd i seli se u Rovinj u Hrvatsku. Postaje stalni suradnik splitskog nedjeljnika *Feral Tribune*. U Rovinju nastaju nove, ali i dopunjene knjige: *Kristalne rešetke*, *Grad u zrcalu*, pripovijetke *Ruže za Nives Koen*, nova verzija *Ruganja sa dušom*, dvije drame izvedene u *Crnogorskom narodnom pozorištu*: *Danilo* i *Lažni car*, knjige eseja *Pisanje ili nostalgija* i *Elita gora od rulje*. Sa Filipom Davidom objavio je *Knjigu pisama 1992-1995*. Mirko Kovač dobitnik je mnogih međunarodnih i domaćih nagrada, Herderove nagrade, Nagrade Tucholsky, NIN-ove nagrade za roman i eseje, Andrićeve nagrade, nagrada Bosanski stećak i Meša Selimović, zatim Njegoševe nagrade, Nagrade Stefan Mitrov Ljubiša, kao i Trinaestojulske nagrade, Nagrade Vladimir Nator, August Šenoa i mnogih drugih. Bio je suradnik i časopisa *Crnogorski književni list* i član Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika. Umro je 19. avgusta 2013. godine u Rovinju. Posthumno je objavljen roman-memoari *Vrijeme koje se udaljava* u izdanju zagrebačke *Frakture*.

Usmena književnost je najstarija i najdugotrajnija vrsta književnosti koja postoji otkako postoji i čovječanstvo. Ona je uvijek tradicija pisanoj književnosti. Usmena književnost, jezik, dijalekti, toponimija, folklorno stvaralaštvo u području običaja, obreda, ophoda, plesa, divinacija, glazbe te tradicijska umijeća i obrti čine nematerijalnu kulturnu baštinu koja ima najveći značaj za očuvanje identiteta naroda i čovječanstva. Klasici svjetske književnosti nadahnjivali su se usmenom književnošću, tradicijskom kulturom i monoteističkim svetim knjigama.

Nadahnuće za stvaranje svojih djela Mirko Kovač nalazio je u usmenoj književnosti, tradicijskoj kulturi i Bibliji. U radu se pod pojmom tradicija podrazumijeva usmena književnost i tradicijska kultura.

1.1. Građa, metodologija, ciljevi istraživanja

a) Građa

Prikupljena građa selektirana je na primarnu literaturu (sabrana djela Mirka Kovača, najstariji pisani zapisi svjetske književnosti, mitovi i legende svjetske književnosti, Biblija, Kuran), sekundarnu literaturu (teorijske knjige i udžbenici iz teorije književnosti), i opću literaturu (knjige, zbornici, članci o radu Mirka Kovača).

Odnos između tradicije i pisanih riječi u djelu Mirka Kovača prikazat će se kroz pojedinačne primjere koji će rezultirati brojnim zaključcima.

b) Metodologija

Pri izradi doktorskog rada korišteni su sljedeći metodološki postupci:

1. analiza:

a) spoznaja znanosti o književnosti i pomoćnih joj studija

2. induktivno-deduktivna metoda

3. deskripcija

4. komparacija

5. sinteza

Doktorski rad pripada oblasti znanosti o književnosti i predstavlja sintezu suvremenih znanstvenih teorija i metoda iz tri znanstvene poddiscipline: povijesti književnosti, teorije književnosti i književne kritike. Prilikom obrade teme doktorske disertacije *Elementi usmene književnosti i tradicijske kulture u opusu Mirka Kovača* upotrijebit će se brojne metode koje su proistekle iz najznačajnijih književnih teorija. Analizom je utvrđeno da prozu Mirka Kovača karakterizira bijeg od totalitarnoga režima i borba protiv njega koja odjekuje u njegovim radovima: pripovjedačkim, esejističkim, dramskim, filmskim. Zato se proučavaocu njegova književnog djela nameće specifičan tretman totalitarizma, ali i odnos prema svim elementima koji se prepoznaju ili podvode pod kategoriju tradicijske kulture. Budući da je integrirana s društvenim i individualnim

životom te pojam kulture obuhvaća značenja koja su se taložila stoljećima, kulturu je teško definirati i cjelovito obuhvatiti u svim svojim aspektima. Širokoj lepezi značenja doprinose i različiti konteksti u koje se smješta kultura: filozofski, znanstveni, društveni, povijesni (...) Usko je povezana, isprepletana s tradicijom te pod tradicijskom kulturom podrazumijevamo gotovo sve.

Za tumačenje djela jednoga pisca neophodno je identificiranje istinske dominantne vrijednosti njegove (nacionalne) kulture. Preispitivanje tradicionalnih vrijednosti podrazumijeva sagledavanje prošloga u kulturi, kulturnome nasljeđu, predaji, razumijevanju onoga što je bilo. Tradicija je „osnovni element“ svake kulture jer sadrži stvaralačku dimenziju. Iz tradicije se crpi, na njenim osnovama se gradi, nadograđuje, ona se inkorporira u književno djelo. Jezik, religija i narodna predaja sačuvani u tradiciji jednoga naroda omogućavaju da se na njihovim osnovama izgradi novo djelo. Bez tradicije nema kulture, jer se sadašnjost vrednuje *onim* iz prošlosti, ma koliko prošlost i tradicija bili osporavani i negirani. Kroz djelo Mirka Kovača u odnosu prema tradiciji mogu se prepoznati sljedeći elementi tradicije, koje ćemo označiti:

1. *religijska* (pravoslavna/katolička) tradicija – religijski rituali, crkve, blagdani kao lajtmotivi u njegovim romanima i pripovijetkama;
2. *povijesna tradicija* – istinske i mitske predstave koje postoje o povijesnim zbivanjima u geografskim odredištima te zbivanja u njegovim proznim djelima (najvećim dijelom je to Hercegovina);
3. *pisana tradicija* – djela koja su svoju formu i oblik dobila zapisivanjem i
4. *usmena tradicija*, odnosno usmena – narodna književnost.

Dalji rad na doktorskoj disertaciji utemeljen je i *teorijom strukturalizma* kroz analizu slojeva književnog djela. Distinkcija između fabule i sižea, tipična za ruske formaliste, primjenjivat će se na analizu djela u razlikovnom kontekstu gdje je fabula građa a siže način na koji je ta građa obrađena. To znači da se analitičkim pristupom dekodiraju motivi koji su osnova građe, tj. fabule. Postupkom dekonstrukcije teksta, tekst se razlaže i usitnjava na manje cjeline u kojima se uočavaju i prepoznaju motivi ili pak motivske cjeline starih tekstova, koje opet u duhu postmodernističke teorije književnosti ukazuju na procese citatnosti i različitih modifikacija narativnog diskursa. U fokusu takve analize našla se i naglašena metatekstualnost, različiti oblici temporalne anakronije, organizacija kronotopa, struktura i funkcija pripovjedača u Kovačevim

djelima. Tokom rada pažnja će biti usmjerena i na sklonost pisca da se u djelima koristi složenim postmodernističkim postupcima poput reinterpetacije mitova, parodiranja u tekstu, teorije citatnosti. Također, neophodno je ukazati na narativne strategije koje se ogledaju u postupku inkorporiranja dokumenta, teksta, motiva i njegovo prikazivanje u najčešće grotesknom kodu. U radu će se posebna pažnja posvetiti analizi sistema točaka gledišta, oblicima pripovijedanja (fokalizirani/nefokalizirani pripovjedač), frazeologiji, stilskim osobenostima. Naratologija kao teorija pripovjednog teksta, *nauka o pripovjednom tekstu* (CvetanTodorov) otvorila je mogućnosti istraživanja djela nastalih u drugoj polovici XX. stoljeća. Naratološki postupci ili metode vidljivi su i u djelu Mirka Kovača, a mogu se svesti na: metatekstualnost, fragmentizaciju, mimetičku priču, citat, parodiju, montažu, kolaž, aluziju. Težište istraživanja pomjereno je sa *priče* na samo *pripovijedanje* kao oblik komunikacije u širem kontekstu.

Mirko Kovač je kao i pisci njegove generacije u svom književnom opusu povezivao modernističke koncepcije epohe koja se s početkom njegova književnog rada završavala i poetiku postmoderne koja je postala dominantna pripovjedačka strategija. Prozu Mirka Kovača karakterizira defabulacija, demitologizacija, intertekstualnost, citatnost, međužanrovi, ukidanje granice između stvarnosti i fikcije.

Oduvijek je književna tradicija nudila piscima obilje tema i motiva. Tradicija je zapravo *tekst* na čijim osnovama nastaje novi tekst – književno, umjetničko djelo. Zato i ne čudi što postmodernizam u književnosti obilježava pojava intertekstualnosti i citatnosti. Svi proučavaoci Kovačeva stvaralaštva zapazili su motivsku preokupaciju u njegovim djelima koja se najčešće svodi na: sudbinsko određenje likova/junaka; promišljanja nad ideologijom; zlo kao neizbježnu kategoriju života; opis gradskoga trga u nekom bezimenome mediteranskom podneblju koje asocira na hercegovačko zaleđe i podnevno Sunce kao simbol djela Mirka Kovača. Kao konstanta pripovjedačke poetike Mirka Kovača izdvaja se *metamorfoza pisma* kao jedna od odlika postmodernističkih pisaca kojima i sam Kovač pripada. Njegova potreba da mu je djelo drugačije od prethodnoga, čini ga posebnim i rijetkim među suvremenim piscima prostora nekadašnje Jugoslavije. Iz te različitosti ipak do izražaja dolaze one konstante koje se prelijevaju iz jednog djela u drugo. Tako je zlo motivski uobličeno snagom piščevog jezika, ali ovom motivu ni sam pisac nije do kraja posvećen. Zlo je drugačije postavljeno od motiva smrti ili zaborava koji dolazi nakon smrti. Kovačevi junaci izloženi su iskušenju samoga đavola. Otuda se i zlo pojavljuje kao

nužnost jednoga takvog životnoga usmjerenja, a to zlo je simbolično dato u samom djelu. Kao postmodernistički pisac, Kovač rekonstruira povijest, uzimajući samo segmente povijesti, često one tragične prizore, simbolične činjenice koje su dopunjene imaginacijom i tako prikazane.

Bilo da je motiv Kovačeva djela predskazanje, san, čudo, parabola, fragment iz Biblije, svakodnevni svijet njegova djela, junaka, *očuđen* je (očuđenje – viđenje svijeta iz posebnog ugla i u novom svjetlu), *izglobljen*, a perspektiva pripovijedanja pomjerena i izmještena u prostor fantastike. Tako se priča samom čitatelju otkriva na neočekivan način a u tome i jeste bit Kovačeva pripovjednoga postupka.

Kovačevu prozu teško je tumačiti čvrstim i uskim okvirima teorije književnosti. Tome doprinosi njena strukturiranost koja je zapravo metastruktura jer se iza svake strukture nalazi još jedna struktura. Kovačeva pripovjedačka struktura u suprotnosti je s do tada važećim kanonima pripovijedanja i strukturiranja književnog djela. Odsustvo bilo kakve centralne čvrste priče oko koje bi se razvila fabula karakterizira većinu proznih djela Mirka Kovača. Prvi roman Mirka Kovača *Gubilište* u maniru pripovjedača-kroničara „priziva“ Hercegovinu, jezikom, pričom, lokalnim govorom i dijalektizmima. Takvim pripovjedačkim postupcima, Kovač „uvodi lokalno i folklorno“. Kompozicija romana *Gubilište* je razučena a takvom je upravo čine različite pozicije pripovjedača. U uvodu se predstavljaju pisac i priređivač rukopisa, a zatim se pripovjedna pozicija ustupa junacima priča koje slijede, a koje su u romanu pisane u prvom licu jednine u vidu pisama, zabilježki, ispovijesti ili nekih drugih rukopisa. Dojam koji se stiče čitanjem romana čija tematika je usmjerena na prikazivanje propadanja porodice Biriš jesu tamne, užasne, ružne, odbojne slike nestajanja jedne genealogije.

Značajno je navesti i kategoriju pripovijedanja koja je prisutna u djelu Mirka Kovača, a to je parodiranje tuđeg teksta. To znači da je Kovač poziciju pripovjedača preoblikovao u poziciju pripovjedača-priređivača rukopisa, a uvodni dio romana je okvirna priča unutar koje su preostale priče razvrstane oko „različitih centara interesa“.

Kovačevu prozu odlikuje i načelo paralelnoga pripovijedanja, kao i česta upotreba sintagmi *priča se, pričalo se*. Elementi Kovačeva literarnog postupka prevladavaju ograničenja koja su tim postupcima postavljena. Kovač razara dokumentarizam kao stvaralački postupak, značenjski tekst se izobličava, pozicija čitatelja je pomjerena. Ovakvim postupcima slabi se struktura

pripovijedanja, kompozicija djela uopće. Po homogenosti strukture, koja je samo prividna, izdvajaju se roman *Vrata od utrobe* i zbirka pripovijedaka *Nebeski zaručnici*. Epski prikaz rata u romanu *Vrata od utrobe* u funkciji je prividne homogenosti strukture romana *Vrata od utrobe*.

Zbirku pripovijedaka *Nebeski zaručnici* odlikuje homogeno prikazivanje priče i njeno tumačenje.

Mit o razbludnom sinu, itekako je prisutan u djelu, a Kovač ga u zavisnosti od konteksta u koji ga svrstava, poetički modelira. Važno je na početku tumačenja proze Mirka Kovača analizirati ulogu *Biblije* u njegovom obimnom proznom opusu. U romanu *Vrata od utrobe*, prepoznaju se navodi iz Staroga i Novoga zavjeta koji su dati paradigmatički, a u kontekstu ukupne priče romana prepoznaju se parafraze iz *Biblije*.

Jedan od biblijskih motiva koje Kovač inkorporira u svojim djelima je priča o Kainu i Abelu (odnos Dimitrija i njegovog brata), priča o Judi (lik Đurice), priča o Isusu Kristu koja se pojavljuje u nekoliko varijacija, zavisno od konteksta u koji je Kovač smješta.

e) Ciljevi

U doktorskoj disertaciji *Elementi usmene književnosti i tradicijske kulture u opusu Mirka Kovača* tumači se odnos usmene i tradicijske kulture, jednom riječju tradicije i djela Mirka Kovača (romana, eseja, pripovijedaka, drama). Istraživali smo zastupljenost, oblike kao i strukturu usmene i tradicijske kulture polazeći od motiva, arhetipova i simbola književnosti i uopće kulture, najstarijih zapisa i interpretacija istih u djelima Mirka Kovača. Cilj rada je utvrđivanje onih segmenata tradicije koji su uticali na stvaralaštvo Mirka Kovača, kao i odnos autora prema tradiciji i nasljeđu. Također, jedan od zadatih ciljeva je i ukazivanje na simboličku prepletenost svih kultura ali i na neophodnost širokog sagledavanja u pristupu i teorijskoj analizi djela suvremenih autora.

1.2. Hipoteze

Kao i njegovi, po epohi, srodni pisci i Kovač demitologizira, razara osnovnu priču, razgrađuje da bi na osnovama gradio novu priču, parafrazira postojeća književna i teološka djela, poigrava se sa svim djelima, postojećim likovima i citatima. Kovaču literatura postaje intertekstualna igra. Kovačevi tekstovi počivaju na paralelizmu sa svjetskom književnošću, Biblijom, mitovima, aluzijama, izmišljenim izvorima, Borhesom kao uzorom epohe u kojoj su nastajala Kovačeva djela. Analizom djela Mirka Kovača ukazat će se na status priče i pripovjedača kod postmodernističkih pisaca koji je različitim postupcima doveden u pitanje. Doktorska disertacija ukazat će da su narativni postupci u djelu Mirka Kovača zasnovani na mitologiji, filozofskim sentencama, povijesnim dokumentima, djelima svjetske književnosti, Bibliji, koja kod Kovača zauzima posebno mjesto.

2. POETIKA POSTMODERNE

Tumačenje postmoderne i/ili utvrđivanje poetike postmoderne nije moguće ukoliko ne postavimo i ponudimo odgovore na sljedeća pitanja: 1. Da li su postmoderna i postmodernizam književno razdoblje ili prepoznatljivi stil u arhitekturi, književnosti, filmu, likovnoj umjetnosti? 2. Da li je postmoderna/postmodernizam način mišljenja ili pravac i pokret u kulturu?

Za razumijevanje postavljenih pitanja, a u namjeri pronalaženja odgovara i nuđenja na uvid elemenata poetike postmoderne, a sve u svrhu tumačenja djela Mirka Kovača, najprije se moramo pozabaviti opštim stvarima, definicijama termina književni period/razdoblje, stilska formacija, pravac u književnosti (...)

Objašnjenje pojma *razdoblje*, podložno je promjenama. Dakle, termini koji se najčešće koriste za književna razdoblja poput realizma, romantizma, klasicizma i dr. upotrebljavaju se kako u svom Historijskom kontekstu, kada se ti termini odnose na književni pokret ili razdoblje, tako i za one osobenosti po kojima se to književno razdoblje prepoznaje u historiji književnosti. *Razdoblje/period je/.../ samo pododsječak/subsection/univerzalnog razvitka. Njegovu povijest možemo opisati u odnosu prema varijabilnoj shemi vrijednosti i tu shemu vrijednosti valja apstrahirati iz same povijesti. Razdoblje je vremenski odsječak kojim dominira jedan sustav književnih normi, standard, i konvencija, uvođenje kojih, kao i širenje, diverzifikaciju, integraciju i nestanak možemo pratiti.*¹

Uočavanje razlika i sličnosti među djelima od suštinske je važnosti za formiranje književnih razdoblja, perioda, pravaca ili stilskih formacija koje mogu biti presudne za određivanje književne epohe. *Prilikom praktičnog izučavanja odlika jedne književne epohe i užeg doba (razdoblja), istraživač mora voditi računa najmanje o tri njena aspekta: o preklapanju (interferenciji) karakteristika prethodnog razdoblja, zatim o aktualizujućim normama koje se bore za dominaciju, kao i o onima koji u samoj eposi tek nagoveštavaju sledeće razdoblje.*²

---

¹ Welek Rene, Warren Ostin, *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1956, 264-265.

² Grupa autora: *Pregledni rečnik komparativističke terminologije u književnosti i kulturi*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, str. 90-91.

Dakle, proučavajući poetiku pisca jednog vremena, književne vrste, oblike i postupke karakteristične upravo za to vrijeme, stvara se slika jednog književnog razdoblja. Ovome treba dodati i okolnosti društvenog i kulturnog života u kojem su nastajali i djelovali pisac i njegovo djelo, zatim siže, teme, motive, jezik u samim djelima i na koncu izražajne postupke osobene za vrijeme nastajanja djela, da bi se mogla opisati jedna književna epoha, književni period ili pravac. To znači da se pod pojmom književne epohe podrazumijeva: *antika, srednji vijek, renesansa*, zatim uže – književni period: *klasicizam, romantizam, realizam* i najuže – književni pravac: *simbolizam, impresionizam, nadrealizam, ekspresionizam*. *A sam povijesni proces proizvodi nove oblike i nove oblike i nove vrijednosti koji su ranije bili nepoznati i nepredvidljivi. Iz tog povijesnog relativizma se posljednjih godina razvila radikalna skepsa glede mogućnosti autentične povijesti književnosti.*³

Sagledavajući na ovaj način povijest književnosti, možemo se osvrnuti na noviji period i na samo književno razdoblje (period) postmoderne, kao i na književni pravac, postmodernizam. Postavlja se pitanje što se podrazumijeva pod terminima postmoderna i postmodernizam?

Prema tumačenju Vladimira Bitija, postmoderna i postmodernizam su istovremeno književno-povijesni, tipološki i periodizacijski pojam. Počeci postmoderne vezuju se za šezdesete godine XX vijeka u književno-naučnim krugovima. Već 70-ih godina pojam postmoderne biva zastupljen u širim intelektualnim krugovima (filozofi, sociolozi, književni teoretičari, povjesničari umjetnosti i dr.).

Sve umjetničke pojave koje su u pretposljednjoj deceniji XX vijeka privukle pažnju umjetničkog svijeta svedene su pod zajednički termin postmoderna umjetnost. Književni kritičari okupljeni oko Žaka Deride, francuskog filozofa, termin postmoderna najprije su sredinom 60-ih godina XX vijeka primijenili na književnost. Teorije Žaka Deride imenovane su i kao poststrukturalizam, dekonstruktivizam.

Svetislav Jovanov u *Rečniku postmoderne* navodi da *postmoderna se, sa stanovišta epohalne pojave/pojma, kao svesno prepoznavanje globalne kulturne i duhovne promene, javlja tek u periodu koji omeđuju 1975. godina (kada Čarls Dženks koristi ovaj termin da bi označio nove tendencije u arhitekturi) i 1979. (kada Žan-Fransoa Liotar objavljuje studiju Postmoderno*

---

³ Beker, Miroslav: *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 63.

stanje – La condition postmoderne).⁴ Liotarova definicija ili objašnjenje postmoderne svodi se na „nepovjerenje prema metanaracijama“, prema velikim temama, kako historijskim, tako i filozofskim, estetičkim. Otuda se za postmodernu (postmodernizam) vezuju termini dekonstrukcije, heterogenog tekstualnog pisanja, feminističke književnosti...

Duboki su korijeni postmoderne i moguće je ih je tražiti i u tekstovima J. Habermasa, njemačkog filozofa, posebno u tekstu *Modernost – nedovršeni projekat*, objavljenom 1980. godine, u kojem početak modernog perioda, ovaj filozof vezuje za razdoblje prosvjetiteljstva, kao jedinog održivog pravca. Liotar odbacuje ovakva mišljenja i okreće se sagledavanju trenutnog stanja u kulturi i umjetnosti.

Novi književni period ne može se jasno odrediti bez usporedbe sa prethodnim, uočavanja novog i definiranja osobenosti koje će ubrzo postati amblemi novog književnog perioda ili pravca. U odnosu postmoderne, kao opozicija ili suprotnost stoji moderna. Nova doktrina, novi senzibilitet, umjetničke forme postaju dominantan obrazac postmodernog stanja u kulturi. Na ove razlike i značajke ukazivali su mnogi kritičari poput Suzan Zontag i Ihaba Hasana i naglašavali bitno načelo postmoderne – dekanonizaciju.

*Karakteristike pojma su promjenjive i mnogobrojne; da bi se izdvojila najprostija osobina, kao apsolutni kriterijum posmodernističke blagonaklonosti, trebalo bi sve ostale autore proglasiti zastarelim. "Prema tome, ne može se jednostavno pretpostavljati – kao što sam i sam katkad činio – da je postmodernizam samo antiformalan, anarhičan ili antistvaralački fenomen; on to u stvari i jeste, ali uprkos njegovoj fantastičnoj volji za razaranjem, on ipak teži da otkrije "ujedinjavajući senzibilitet" (S. Zontag)..."*⁵

U tom smislu, smatrali su ovi kritičari, djela postmodernista su manje jedinstvena, a više razigrana i anarhična, manje modernistička, cjelovita, čineći na taj način otklon od određenih interpretacija, okrenuvši se više procesima razumijevanja djela nego njihovoj zaokruženosti i završenosti. Sredinom 70-ih godina XX vijeka, bilo je teško uspostaviti sistem vrijednosti ili predmet interesiranja kojem su težili umjetnici postmodernisti.

---

⁴ Jovanov, Svetislav: *Rečnik postmoderne*, Gepoetika, Beograd, 1999, str. 6.

⁵ Ihab, Hasan: *Pristup pojmu postmodernizma u: Polja*, časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja, Novi Sad, Godina XXIX, str. 456.

Ovaj iznenađujuće novi idejni okvir krenuo je krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX vijeka iz Francuske prema Engleskoj, Nemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama. Do početka studentskih protesta 1968, najnaprednija filozofska misao napustila je egzistencijalizam, obeležen snažnom etikom i individualizmom, koji je bio svojstven posleratnom periodu (čiji su najpoznatiji predstavnici bili Sartre i Kami) i usmerila se prema stavovima koje su odlikovali skepticizam i antihumanizam. Nova uverenja našla su svoj izraz u onome što je kasnije postalo poznato pod nazivom teorija poststrukturalizma i dekonstrukcije...⁶

U uvjerenju da se o novom pravcu ili periodu u književnosti nije moglo raspravljati, niti govoriti bez osvrta ili otklona, raskida sa modernom, a sve pod pretpostavkom da se moderna završila, postavlja se pitanja kada se ona završila i šta je uputilo na njen završetak? Tragalo se i još se traga za zajedničkim imeniteljem svih modernističkih pravaca (avangarda, ekspresionizam, futurizam, nadrealizam itd.), ali to bi vodili samo ka jednom: svođenje postmoderne na dekonstrukciju, osporavanje, skepticizam, smrt čovjeka, nihilizam... Navedeni način tumačenja doveo bi do kritike same postmoderne. *U obzoru prve, tada postmoderna zapravo neće biti ništa drugo nego do kraja dovedena moderna, pa smo prisiljeni osporavati i jednu i drugu, a to je moguće tek pozivom na obnovu tradicije. A obnova je tradicije uvijek samo iluzija, naprosto zato što su povijesni procesi ireverzibilni; obnoviti život i kulturu prema modelu prošlosti nemoguće je zato što se cjelina sustava neće obnoviti ako pokušamo obnoviti neke njezine elemente i dijelove, upravo kao što jezik ne možemo na prijašnje stanje time što ćemo vratiti neke ranije riječi i konstrukcije.*⁷

Postmodernizam kritizira modernizam, svaki segment, stavku, odliku koju posjeduju prethodni *izmi*, pokušavajući da se nametne kao sveobuhvatan i nametljiv pogled na svijet. Ipak, moramo ukazati da sve one osobine koje postmodernistička kritika pripisuje postmodernim piscima ima tragove i u sentimentalizmu, romantizmu i u ekspresionizmu, nadrealizmu, modernizmu (...) To ukazuje da su mnoge odlike moderne i postmoderne literature ipak zajedničke. Stoga je uloga postmoderne kritike, i nas kao tumača djela nastalih od 60-ih godina XX vijeka i početkom XXI vijeka, upravo da ukažemo na sveobuhvatnost i prepletenost književnih epoha, perioda i pravaca, na prepletenost i utjecaje pisaca, djela, časopisa, književnih teorija na

---

⁶ Batler, Kristifer: *Postmodernizam, Sasvim kratki uvod*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 15.

⁷ Solar, Milivoj: *Retorika postmoderne*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005, str. 10.

formiranje književnih pravaca na prostorima bivše Jugoslavije, pa u krajnjem i na kontinuitete određenih nacionalnih književnosti ovih zemalja. To znači da se ne može sve svoditi pod jednu liniju, niti svrstavati pod jedno ime, bilo da je to modernizam, postmodernizam (...) Stoga je važno ukazati i ukazivati na poetike pisaca, što ćemo, kada je u pitanju Mirko Kovač, jednim dijelom ovoga rada i učiniti.

Prije toga, još ćemo se pozabaviti teorijom postmoderne, analizirati i ukazati na njene osobenosti. Ovdje ćemo zaključiti da je postmoderna književna epoha koja se javila u drugoj polovini XX vijeka, između 1960. i 1970. godine. Postmodernizam se u širem značenju odnosi na razdoblje nakon moderne, kulturni stil ili skup stilova i metodu analize poznatu kao dekonstrukcija. U terminološkom pogledu, pojmu moderna je dodat prefiks *post*, ukazujući da novim određenjem pojma/termina, pokušava se ukazati i na zavisnost i na nezavisnost novog razdoblja u odnosu na prethodni. Postmodernizam – *modernizam poslije modernizma* ne suprotstavlja se baš svim značajkama prethodnog modernizma. Sažimajući tradicionalne konvencije i najavljujući nove, djela postmodernističkih pisaca odraz su suvremenog svijeta. Jer ova djela sažimaju i historijski i društveni i politički svijet, pokrećući pitanje čovjekove uloge u svijetu.

Postmodernizam se u umjetnosti, pa samim tim i u književnosti tumači u odnosu na modernizam. Kao što smo već i ukazali, postmodernizam se razumije kao opozicija modernizmu, a razlike se, prema Ihabu Hasanu, ogledaju u sljedećim opozicijama: forma/antiforma; plan/slučajnost; hijerarhija/anarhija; oznaka/znak; žanr/tekst; semantika/retorika; stvaranje/razaranje; metafora/metonimija; naracija/antinaracija; velika priča/mala priča itd.

Međutim, postmodernizam ne predstavlja toliko suprotnost modernističkim izražajnim postupcima koliko modernističkom senzibilitetu. Jer, postmodernisti su upravo od modernista preuzeli mnoga stvaralačka rješenja koja su značila prevazilaženje tradicionalne koncepcije umjetnosti i književnosti: odbacivanje perspektive i preslikavanja stvarnosti u slikarstvu, zanemarivanje melodije i harmonije u muzici, napuštanje strogih metričkih oblika u poeziji i realističkog prosedea u narativnoj prozi.⁸

---

⁸ Lešić, Zdenko: *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str.416.

Dakle, postmoderna kultura i postmodernizam dvije su različite komponente. Termin postmodernizam se odnosi na umjetnosti, različite reakcije koje su se odvijale krajem XX i u XXI vijeku.

2.1. Osobnosti postmoderne/izma

Tragajući za oblicima postmodernističke kulture, tačnije umjetnosti, odnosno književnosti, uočili smo, a na što su i ukazivali brojni teoretičari i tumači postmoderne, da su korijeni postmoderne zapravo u romantizmu, upravo u njemačkom romantizmu. Kako je u romantizmu književnost bila pod znakom pitanja, jer nije bilo okosnice u smislu postojanja *nečeg novog*, to je za pisce romantičare bilo sasvim izgledno da se u njihovim djelima prepliću književno i neknjiževno, dakle ono što je u književnosti s onim što je izvan nje. Stoga se i smatra da su korijeni postmoderne u romantizmu jer ni postmodernistički pisci ne povlače granicu između književnog i neknjiževnog, već su njihova djela *modelovana* različitim estetičkim praksama koje i čine srž i okosnicu kako epohe, tako i perioda odnosno pravca.

Različiti poetički modeli, različite teorijske i interpretativne procedure, nužne su za opstanak bilo koje književnosti i književne kritike u svjetlu suvremenih književnih teorija. U tom smislu, Linda Hačion i Brajan Makhejl u svojim studijama (*Poetika postmodernizma* i *Postmodernistička proza*) pružaju uvid u narativne postupke postmodernističkih pripovjedača.

Unatoč tim još otvorenim raspravama, uglavnom se smatra da se postmodernizam može razlikovati od – esteticizma, od avangarde, pa i od kasnog modernizma osporavanjem elitizma, koji je doveo do podjele na visoku i – trivijalnu književnost, novim odnosom prema tradiciji, koja se ne osporava nego prihvća u svim, pa i ranije zapostavljenim vidovima, te sklonišću prema – paradoksu. U književnoj praksi pak postmodernizam je sklon tzv. - otvorenim djelima i kraćim književnim oblicima i njihovim različitim kombinacijama...⁹

U vrijeme pojavljivanja postmodernističke literature (sredina 70-ih godina XX vijeka), teško je bilo utvrditi predmet interesa postmodernista. Idejni okvir koji je podrazumijevao

---

⁹ Solar, Milivoj: *Teorija književnosti/Rječnik književnoga nazivlja*, FCJK, Cetinje, 2018, str. 515.

zadovoljstvo umjetničkih djela, kao val počeo se širiti iz Francuske, prema Engleskoj, Njemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama, ka balkanskim zemljama.

*Predstavnici francuskog novog romana izgubili su interesovanje za filozofsko-emocionalna stanja angsta i apsurdna, odustali od pažljivog bavljenja mimezisom tradicionalnog narativnog romana, kakvi su bili Sartrova Mučnina i Kamijevi Kuga i Stranac, i okrenuli se znatno hladnijoj narativnoj metodi protkanjoj kontradiktornostima, o čemu svedoče dela Alena Rob-Grijea, Filipa Solera i drugih, koji nisu bili zainteresovani za individualni karakter, koherentni narativni tok, napetost i zanimljivost, koliko za poigravanje sopstvenim autorskim jezikom.*¹⁰

U kritici i interpretaciji, tumačenju postmodernističkih tekstova, kritičari zauzimaju različite stavove ali su suglasni u jednom – inspiracija za nastajanje književnih djela postmodernista, ali i porijeklo tumačenja nalazi se izvan književnosti. Bart je tumačio primjenu lingvističkih modela u interpretaciji teksta, Derida se kritički osvrnuo na lingvistiku, dok se Fuko bavio društvenim naukama i historijom. Spektar svih ideja, napisanog, različitih tumačenja koja su obuhvaćala i strukturalizam i postrukturalizam, dekonstrukciju, semiologiju, lingvistiku, imao je utjecaja i na prostore balkanskih zemalja. Postmodernističke teorije svoj odraz pronalaze u djelima pisaca južnoslavenskih prostora, pa se za *prelomni trenutak* – postmodernu u ovim književnostima određuje 1965. godina, kada su objavljena tri značajna romana nove generacije pisaca: *Bašta, pepeo* Danila Kiša; *Vreme čuda*, Borislava Pekića i *Moje sestre Elide* Mirka Kovača.

Na stvaranje postmodernističkog proznog koncepta u spomenutim književnostima, utjecaja je imalo je objavljivanje traktata Radomira Konstantinovića *Ahasver ili traktat o pivskoj flaši* (1964) i romana *Hazarški rečnik* Milorada Pavića (1984), kao i objavljivanje djela Danila Kiša, *Čas anatomije* (1978).

Prihvatanje postmodernističke poetike u književnostima južnoslavenskih prostora značilo je reakciju na događanja na svjetskoj književnoj sceni i prihvatanje utjecaja koji su dolazila iz ostalih književnosti. Razlike su postojale i uočljive su među ovom grupacijom pisaca, i u odnosu na njihove suvremenike koji su stvarali u istom periodu ali sa vlastitom poetikom, koja se u potpunosti ne podudara sa postmodernističkim stavovima (u crnogorskoj književnosti to su pisci poput Sretena Asanovića čija djela kritičari označavaju kao “egzistencijalističku prozu”; zatim

---

¹⁰ Batler, Kristifer: Nav. djelo, str.15.

djela Huseina Bašića pripadaju “magijskom realizmu”, dok se u djelima Zuvdije Hodžića najviše naziru postmodernistički postupci).

U čemu se ogledaju te razlike i koje su to bitne značajke koje prilikom čitanja teksta upućuju na poetiku postmoderne?

Postmoderni pisci odbacuju tradiciju, zapravo tradicija i književnost prethodnih perioda postaju materijal iz kojeg se crpe teme, motivi novih djela. Na tradiciji i književnoj zaostavštini grade se i nastaju nova djela. Prisutna je fantastika, iracionalno, groteska, hiperbola, brojni citati, aluzije, parodija. Uspostavljaju se intertekstualne veze.

Tradicionalni postupci predstavljanja ili rekonstrukcije svijeta unutar proznoga teksta smješteni su u narativni okvir i opominju čitaoca da konstrukcija počiva na književnoj tradiciji, reinterpretacijama koje su promjenjive i zavise od konteksta u kojemu nastaju i primjenjuju se. Ali metaprozni okvir pripovijedanja, koji otežava rekonstrukciju svijeta ili ogoljuje postupak, ukazuje Također i na načine konstruisanja predstava o svijetu: posredno – uspostavljanjem i razvijanjem analogije između pripovjednoga i stvarnoga svijeta; i neposredno, eksplicitnim ukazivanjem na “pravu prirodu” naših ili tuđih predstava o svijetu.¹¹

Teoretičari književnosti postmodernističkim tekstom smatraju svaki tekst koji je metatekstualan, u kojem je funkcija pripovjedača oslabljena, tekst u kojem je naracija narušena, u kojem ne postoje precizne vremenske i prostorne odrednice, tekstove u kojima se prepliću prološka i epiloška granica.

Postmodernizam nema svoj manifest, ali ipak se može govoriti o primjeni određenih književnih tehnika ili pak postupaka. Što, uvjetno govoreći ukazuje da postoje određeni stavovi o kulturi, historiji, tradiciji, na kraju i o ulozi književnosti.

Postmodernizam se iz književnosti proširio i na ostale grane umjetnosti, na filozofiju, ima ga i u nauci. To se ukazuje na činjenicu da je postmodernizam stilski moguće prepoznati i da se može ukazati na njegove osobenosti.

---

¹¹ Vojinović, Sanja: *Kodovi Borislava Pekića*, ICJJ, Podgorica, 2010, str. 31.

Važno je ukazati na to i da postmodernizam uopće zastupa teze skepticizma, relativizma i da nastoji da ponudi novo razumijevanje tradicije. Da objasnimo. Naime, skepticizam postmodernističkih tekstova ogleda se u “upotrebi” stilske figure ironije, ako se tako može kazati, ili pak u ironiziranju onoga što se sa sigurnošću ne može tvrditi. Relativistički stav je prisutan – u postmodernističkim tekstovima zastupljene su sve ideje i svi postupci. Sve zajedno dovelo je do novog poimanja tradicije. U postmoderni, tradicija se koristi kao vrijedna baza, osnova, materijal iz kojeg se crpi i na čijim se osnovama gradi. Stoga, u postmodernističkim tekstovima često ima ponavljanja, ali i ironiziranja tema i motiva iz tradicije. Također, u postmodernizmu došle su do izražaja i neke zaboravljene teme iz tradicije ali i književni oblici i vrste.

Vjerovatno je ipak pri svemu tome najvažnije to što je postmodernizam pokušao prekinuti s u modernizmu stalno prisutnim nastojanjem da se originalnost I novina prihvate kao nesumnjive vrijednosti. Pokušaj da se originalnošću nadmaši prethodnike doveo je – kako je već isticano – esteticizam i avangardu do hermentizma, što će reći do teškoća s publikom. (...) Postmodernizam je pristao i na moguću trivijalizaciju, no svojevrsan je paradox ipak ostao: uprkos geslu “da sve ide” prisiljen je na neku, bilo kako shvaćenu vrsnu književnu obradu, a to će ga onda i opet dovesti do takvih ostvarenja kakva i opet nisu baš pristupačna svakoj publici.¹²

Kao što je već ukazivano, brojni teoretičari književnosti, smatraju da je sedamdesetih godina XX vijeka otpočela epoha postmoderne koja još uvijek traje i književnog perioda/pravca postmodernizma. Utemeljiteljima postmodernizma u svjetskoj književnosti, smatraju se: Borges, Becket i Nabokov.

Obaveza nam je, ovdje, ukazati na osobenosti postmoderne i postmodernizma. Da krenemo redom. Motivi i postupci trivijalne književnosti u postmodernističkim tekstovima, isprepleteni su. Pisce postmoderniste odlikuje izuzetna erudicija, pozivanje na stvarne i izmišljene izvore iz cjelokupne svjetske književnosti i mitologije. Naslovi skoro svih djela postmodernističkih pisaca imaju simboliku, kao i posvete ili citati uzeti za moto knjige. Dominiraju kratke, sažete priče, kompozicije djela su složene, pripovjedač se često ne može poistovjetiti s autorom. Viđenje svijeta je apokaliptičko. Djela su bogata motivima i elementima koja imaju više mogućih značenja. Priče su oblikovane sažeto i jednostavno. Prepliću se ljubavne, mistične, trivijalne i fantastične priče,

---

¹² Solar, Milivoj: *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb, 2003, str. 323.

teme, motive... Likovi su preuzeti iz ranijih književnih djela i/ili su modelirani prema njima. Od stilskih figura dominiraju ironija i groteska. Česta su preplitanja, zapravo permutacije događanja, dovodenje čitaoca u nedoumicu, bilo da je u pitanju pripovjedač, autor ili lik. Također, redosljed pripovijedanja često biva prekinut. Prisutni su i opisi beznačajnih slučajnosti. U djelima postmodernističkih pisaca prisutni su unutrašnji monolozi. Česti su i nizovi slučajnih pripovijedanja, kao i jezičke igre, metafikcionalnost. S pravom ćemo se zadržati na terminu *metafikcionalnosti*. U značenjskom smislu, termin se odnosi na upotrebu već postojećih književnih tekstova. U upotrebi je i termin *metaproza* (metafiction) – *prihvaćen kritički naziv za prozu koja nastaje u duhu postmodernih teza i postupaka; alternativni, premda manje precizni i obrazloženi izrazi su “surfiction” (“natproza”), ili “historiographic metafiction” (“istoriografska metaproza”)*.¹³

Pisci koji u svojim djelima koriste postupak metanaracije ili metafikcionalnosti, na osnovama trivijalnih književnih djela, nadograđuju svoja djela. Stoga su popularni žanrovi u postmodernizmu: krimi priče (Borhes, Nabokov, Kiš i dr.), fantastične i naučno fantastične priče (Kalvino, Pekić i dr.), epska fantastika (Džon Tolkin, Džon K. Rouling i dr.). Metaproznim pripovijedanjem mogu se označiti i djela *Margerit Jursenar, Jan Mekjuen ili Herman Broh*, koji koriste metaprozne strategije tek akcidentalno, u sklopu prosedea koji imaju sasvim drukčiju orijentaciju.¹⁴

Za termin metaproza ili metafikcionalnost u istom značenju u postmodernističkoj književnosti i literaturi koristi se i termin intertekstualnost. Stoga se često upotrebljava sintagma *intertekstualni karakter* za postmodernističku književnost.

*U postmodernizmu je, vjerovatno, jača neko ikad postala želja pisca da komunicira s djelima drugih pisaca. Zbog toga postmodernistički tekst često ima obilježje metateksta koji – u cjelini ili u djelovima – predstavlja repliku na druge tekstove, kao njihova nova verzija, ili samo kao citat, kao odavanje počasti (homage), kao polemička adaptacija ili kao parodija...*¹⁵ Intertekstualnost/intertekst (termin Julije Kristeve) je mreža znakova koja je u korelaciji sa drugim sistemima značenjskih praksi u kulturi.

---

¹³ Jovanov, Svetislav: *Rečnik postmoderne*, 1999, str. 97.

¹⁴ Isti, str. 99.

¹⁵ Lešić, Zdenko: *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 424.

Stoga su intertekstualni elementi poput aluzije, parodije, citata, pastiša¹⁶ prisutni kod postmodernističkih pisaca ukazujući na postupak otvorenosti i komunikacije sa djelima drugih pisaca, drugih kultura...

I upravo na kulturu, ali i tradiciju, zapravo elemente oba, oslanjaju se pisci postmodernisti. Zapaža se i dominacija žanra – hronike. Porodični nokturno ili kronika porodice žanrovsko je određenje i romana *Grad u zrcalu* Mirka Kovača. Kronotopi postmodernističkih tekstova su izmišljena ili izmještena mjesta a preplitanje stvarnog i nestvarnog, zbilje i izmišljenog, historije i mitologije postaje oznaka svih postmodernističkih umjetnosti, ne samo književnosti. U tom smislu, prostorne i vremenske dimenzije obesmišljene su, likovi putuju svijetom bez ograničenja. Sudbine pojedinaca ponavljaju se u sudbinskim određenjima porodica, pa se stiče utisaka kružnog toka ili kružnog kretanja priča. Što znači da se fabularni nizovi kreću u svojevrsnim krugovima. Vrijeme postmodernističkih tekstova ciklično je i kružno.

Kraj jednog djela, ujedno je i početak novog. Čitanje djela ima za cilj dešifriranje jednog tajanstvenog rukopisa. Motivske konstrukcije poput uspona ili pada grada/države, zapravo su uspon ili pad jedne porodice ili cijelog čovječanstva. Problemizirani su odnosi svijeta i porodice, pojedinca i zajednice. Često su u romanima postmodernističkih pisaca naracije svedene na sudbinsko određenje čovječanstva, na jedan prijeelomni trenutak u kojem se naslućuje kraj svijeta, kraj života (Borislav Pekić, *Besnilo*, *Atlantida* i dr.)

Pisci postmodernisti, pored naučne fantastike koju pozicioniraju u svojim djelima, pored pitanja o sudbini čovječanstva, radnje svojih djela smještaju u davna vremena, srednji vijek poput, Pekića (pripovijetka *Čovjek koji je jeo smrt*). Ovi pisci svojim djelima nude čitaocu različite završetke, razotkrivajući ne samo nastanak djela, već i “posao” pisca/autora, utvrđujući da je veza čitaoca, djela i autora izuzetno važna...

Epohu postmoderne karakterizira postmodernizam kao pravac ili period, feminizam *kao kombinacija poststrukturalističkih teorija i povjerenja u neposrednost doživljavanja, u posebnost*

---

¹⁶ *Pastiš* – (prema italijanskom *pasticcio*, mješavina, zbrka) postupak u književnoj tehnici srodan citatu i parodiji, ali za razliku od prvoga ne prenosi doslovno dijelove nekoga drugoga djela nego ih manje ili više slobodno prepričava, a za razliku od drugoga načelno nije ironičan ili satiričan. Čest je u postmodernizmu jer u nekoj mjeri izražava odnos prema tradiciji koji nije negativan, kao u avangardi, nego je sklon ponovo rabiti sve što u tradiciji postoji u smislu shvaćanja da književnost stalno obnavlja iste teme, samo što su varirane i poredane na nove načine. (Solar, Milivoj: *Teorija književnosti, Rječnik književnoga nazivlja*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 504.)

ženskog iskustva koje se prenosi posebnim značenjima,¹⁷ ali i magijski realizam koji je dominantan u djelu *Sto godina samoće*, Gabrijela Garsije Markesa a ogleda se u realističnom prikazu fantastičnih događaja. U likovnoj umjetnosti magijski realizam vezan je za stvaralaštvo Frida Kalo, a fantastika prepletena sa stvarnošću postaje jedna od karakteristika i postmodernističkih umjetnosti.

Kao reakcija na težnju za napretkom, objektivnošću i razumnošću koja se javlja u modernizmu, u postmodernizmu dominira satiričan način izražavanja. U djelima postmodernističkih umjetnika sve je relativno i subjektivno. Postmodernizam se može razumjeti i kao eklektički pokret koji kritizira kontinentalnu filozofiju. Tendencije postmoderne književnosti uočljive su nakon II. svjetskog rata u književnosti. To je vrijeme kada slabi kršćanska tradicija, mijenja se životni stil koji teži ka pluralizmu misli i uzrokuje nastanak postmoderne misli. Književna djela postaju parodije a ova literature poštuje “problematične osobenosti individue”. Umjetnost postmoderne nastoji da ponudi alternative modernoj umjetnosti. U tom smislu, umjetnička instalacija, land-art, konceptualna umjetnost, performans umjetnosti, multimedija, oblasti su postmoderne umjetnosti.

U daljim objašnjenjima poetike postmoderne/izma, poslužit će nam tumačenje Miška Šuvakovića u knjizi *Postmoderna*, u kojoj se svakom pojmu vezanom za poetiku postmodern/e/izma daje pojašnjenje. Alegorija je stilske figura koja u postmodernoj teoriji dobiva značenje *teatralnog* što ukazuje da se u tekstu poruka ne prepoznaje, već dešifrira, najčešće kroz neki tajanstveni ili nađeni tekst. Zatim dekonstrukcija, *kao teorija postmoderne pluralističke kulture i poetike postmodernističke eklektične i citatne umetnosti*¹⁸ odnosi se na filozofsku teoriju i postupak kojim se ukazuje na nesklad u određenom tekstu. Teoriju dekonstrukcije utemeljio je teoretičar i filozof Žak Derida. Dekonstrukcija se može razumjeti kao obrnut postupak u odnosu na interpretaciju ili analizu. To znači da je određene u kritici pojmove i načine mišljenja valjalo preispitati, tj. tumačenju djela pristupiti na savremeniji način koji podrazumijeva razrađivanje već prikazanog “mimezis mimezisa”. Jedno od obilježja postmodernističke književnosti je svakako postupak citatnost koji je povezan s intertekstualnošću i palimpsestom. Značenje ovoga termina svedeno je na postupke nadovezivanja u tekstu (tekst se nadovezuje na tekst) ali to nadovezivanje

---

¹⁷ Vojinović, Sanja: *Problemi ženskog pisma u južnoslovenskim književnostima (devedesete godine XX vijeka)*, u: Časopis *Ars*, ARS br. 5-6, god. 2010. str. 111.

¹⁸ Šuvaković, Miško: *Postmoderna*, Narodna knjiga, Beograd, 1995, str. 28.

može imati različite oblike, a može da bude vidljivo ili prepoznato već samim naslovom ili u segmentima. *Jedno od najefektnijih postmodernističkih oruđa u prozi jeste manipulisanje postojećim ili imaginarnim citatima: naracija ba taj način proširuje primarnu igru označitelja na neograničeno polje drugih tekstova.*¹⁹

Izdvojit ćemo iz ponuđene terminologije i ukazati na sljedeće: *interpretacija i hermeneutički krugovi jezika umjetnosti* – što u biti označava da interpretaciju umjetničkog djela moramo razlikovati od recepcije umjetničkog djela. U tom kontekstu može se kazati da čitalac ili gledalac upravo svojom interpretacijom dovršavaju umjetničko djelo.

*Interpretacija može biti: (1) konstitutivni deo umetničkog dela (metaproza i metapoezija), (2) specifični poredak kodova umetničkog dela koji ukazuje na njegovu konceptualnu i teorijski odredljivu prirodu (redimejd), (3) atmosfera sveta umetnosti u kome delo nastaje i u kome se prezentuje (uobičajeni odnos interpretacije i umetničkog dela) i (4) transformacija umetničkog dela ("komada": pesme, proze, slike, filma, muzičkog rada) u teorijski primer ili teorijski diskurs (poststrukturalistička teorija, konceptualna umetnost).*²⁰

Jezički relativizam, zatim kolaž, montaža, konceptualna umjetnost, termini su koji su česti u upotrebi kada se govori ili piše o postmodernističkoj književnosti. Njihova je uloga da dovedu u pitanje smisao jezika, ulogu jezika u doživljaju umjetničkog djela, jer jezik ne prikazuje realnost on se realnosti suprotstavlja, da povežu fragmente, da ukažu da je umjetničko djelo nešto više od samog djela (...)

Važno je ukazati na teoriju pripovijedanja – naratologiju. Sa promjenama koje se događaju u svim sferama umjetnosti, i u teoriji proze nastaju promjene koje se očituju upravo u definiranju i razumijevanju teorija pripovijedanja.

Književna teorija pripovedanja u strukturalizmu i poststrukturalizmu se transformiše u opštu teoriju produkcija značenja, smisla, sadržaja, pripovedanja i prikazivanja u književnosti, filmu, pozorištu, likovnim umetnostima i post-filozofskim teorijama. Naratologija temeljno menja

---

¹⁹ Jovanov, Svetislav: Nav. djelo, str. 33.

²⁰ Šuvaković, Miško: Nav. djelo str. 54-55.

odnos prema pojmu pripovedanja: dekonstruiše se mimetička problematika pripovedanja i zasniva strukturalni okvir pripovednog teksta. ²¹

I u književnostima na prostorima Balkana nastaju promjene. O nekim promjenama smo već govorili. Suštinski, te promjene se mogu ogledati u kritici, metaanalizi i dekonstrukciji. Sa pozicije poetika pisaca istih generacija, uočavaju se slični poetički pravci koji se ponekad ukrste, a ponekad teku paralelno. Tako je potrebno ukazati na djela poslijeratne književnosti koja se mogu po poetičkim obrascima svrstati u jednu ravan, poput romana Iva Andrića, Vladana Desnice, Miloša Crnjanskog, Meše Selimovića, Rastka Petrovića, koja karakteriziraju moderna poetička načela, s jedne strane i djela Mihaila Lalića, Oskara Davića, Dobrice Ćosića, sa druge strane uz poseban osvrt na stvaralaštvo Miodraga Bulatovića.

Tokom šezdesetih godina, međutim, razdvajaju se dve struje. Na jednoj strani je proza Danila Kiša, Borislava Pekića, uglavnom i Mirka Kovača. Njihova dela će se docnije prepoznati i čitati spram postmoderne poetike. Tokom sedamdesetih godina pridružice im se priče Milorada Pavića, a nešto docnije i Davida Albaharija (...) Pisci o kojima je reč usvajaju modernističko nasleđe, ali žele da prevladaju njegove protivrečnosti. (...) Napokon, u drugoj polovini šezdesetih godina proza novog stila priču i pripovedanje potčinjava oblikovanju iluzije stvarnosti i jezički grubo izraženim iskustvom naličja života postaje najsnažnija negacija modernog u posleratnoj prozi. ²²

Značaj ovih pisaca za epohu postmodernizma na prostorima južnoslavenskih književnosti, nesumnjiv je. Skupina pisaca povezana sklonošću ka istim ili sličnim proznim modelima, uvela je literarne inovacije koje su ih svrstale u redove postmodernista. I u njihovim je djelima prisutno slikanje društvene sredine i psihološko portretiranje, ali javili su se intertekstualnost, citatnost, dijalog s tradicijom i očuđavanje kao postupci svojstveni postmodernističkoj literaturi.

Kako je tema rada usmjerena na stvaralački opus Mirka Kovača, ukazat ćemo na činjenicu da je Kovačevu prozu teško tumačiti čvrstim i uskim okvirima teorije književnosti. Tome doprinosi njena strukturiranost koja je zapravo metastruktura jer se iza svake strukture nalazi još jedna struktura. Kovačeva pripovjedačka struktura u suprotnosti je sa do tada važećim kanonima

---

²¹ *Isti*, str. 89.

²² Jerkov, Aleksandar: *Od modernizma do postmoderne*, Jedinstvo/Dečje novine, Priština/Gornji Milanovac, 1991, str. 132-133.

pripovijedanja i strukturiranja književnog djela. Odsustvo bilo kakve centralne čvrste priče oko koje bi se razvila fabula karakterizira većinu proznih djela Mirka Kovača. Jedna od odlika Kovačeve proze je neprekidno upozoravanje na *status priče i pripovedača, ali nigde i nikada na retoriku usmene književnosti i njena strukturna načela koja su, u osnovi, i strukturna načela njegove proze, temelj na kojem je bilo moguće ovo radikalno razgrađivanje*.²³

Poetičkim načelima, smjernicama, kao i pripovjednim postupcima kojima se Kovač vodio u nastajanju svoga opusa, pokušat ćemo da obrazložimo narednim poglavljem. A sam Kovač je u knjizi *Evropska trulež* o književnim postupcima kolega suvremenika napisao sljedeće: *Hoću reći, dokumentarnost je postupak, a ne književni pravac*.²⁴

Svi proučavaoci Kovačeva stvaralaštva zapazili su motivsku preokupaciju u njegovim djelima koja se najčešće svodi na: sudbinsko određenje likova/junaka; promišljanja nad ideologijom; zlo kao neizbježnu kategoriju života; opis gradskoga trga u nekom bezimenome mediteranskom podneblju koje asocira na hercegovačko zaleđe i podnevno sunce kao simbol djela Mirka Kovača.

Poetika pripovedanja u kojoj je određena postmoderna druga refleksija nije samo pripovedačevo teorijsko i kritičko znanje o onome što čini kada pripoveda, ona je u postmodernizmu pre svega jedno od sredstava oblikovanja. Pripovedač više ne može uzeti reč slučajno, zato što mu se nešto dogodilo, ili je nešto čuo pa to želi da saopšti. On mora da bude poetički spreman da pronade priču zaturenu u mnoštvu okolnih dokumenata, života i sudbina. Zato je on „poetički pripovedač“.²⁵

To znači da se tradicionalne forme pripovijedanja zamjenjuju poetičkim pripovijedanjem, koje je često svedeno pod intertekstualnost, u čijim okvirima svi upotrijebljeni tekstovi upućuju jedni na druge.

Kao konstanta pripovjedačke poetike Mirka Kovača izdvaja se *metamorfoza pisma* kao jedna od odlika postmodernističkih pisaca kojima i sam Kovač pripada. Njegova potreba da mu je djelo drugačije od prethodnoga, čini ga posebnim i rijetkim među savremenim piscima prostora

---

²³ Kordić, Radoman: *Tumačenje književnog dela*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988, str. 180.

²⁴ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, Fraktura, Zagreb, 2008, str. 35.

²⁵ Jerkov, Aleksandar, *Od modernizma do postmoderne*, str. 30.

nekadašnje Jugoslavije. Iz te različitosti ipak do izražaja dolaze one konstante koje se prelivaju iz jednog djela u drugo. Tako je zlo motivski uobličeno snagom piščevog jezika, ali ovom motivu ni sam pisac nije do kraja posvećen. Zlo je drugačije postavljeno od recimo motiva smrti ili zaborava koji dolazi nakon smrti. Kovačevi junaci izloženi su iskušenju samoga đavola. Otuda se i zlo pojavljuje kao nužnost jednoga takvog životnoga usmjerenja, a to zlo je simbolično dato u samom djelu.

Kao postmodernistički pisac, Kovač rekonstruira historiju, uzimajući samo segmente historije, često one tragične prizore, simbolične činjenice koje su dopunjene imaginacijom i tako prikazane. *Hoću reći: dokumentarnost je postupak, a ne književni pravac.*²⁶

Bilo da je motiv Kovačeva djela predskazanje, san, čudo, parabola, fragment iz Biblije, svakodnevni svijet njegova djela, junaka, očuden je, izgobljen, a perspektiva pripovijedanja pomjerena i izmještena u prostor fantastike. Tako biva da se priča samom čitaocu otkriva na neočekivan način a u tome i jeste suština Kovačeva pripovjednoga postupka:

Jer u postmodernizmu na snazi je pravilo da se *oblikovanje fikcionalnog sveta neposredno izlaže poetičkom umu pa saznanja o priči i pripovedanju ne slede ono što se ima ispričati, već se priča i pripovedanje upravljaju prema poetičkim pravilima pronađenim u istraživanju književnih tekstova, rukopisa i tuđih tekstova uopšte. Svet zamenjen tekstom, tekst viđen kao tekst od tekstova, pripovedanje protumačeno kao književni diskurs, sve su to teme koje prodiru u srpsku književnost da označe kako ona pronalazi jedan nov period, svoje postmoderno doba.*²⁷

---

²⁶ Kovač, Mirko, *Evropska trulež*, str. 35.

²⁷ Aleksandar Jerkov, *Od modernizma do postmoderne*, str. 22-23.

3. POETIKA MIRKA KOVAČA

Kada se sagleda obiman opus Mirka Kovača, uočava se svojevrsno odstupanje od dotadašnjih narativnih obrazaca. Kovač ruši i pripovjedačku i romanesknu strukturu djela. U njegovoj prozi zapaža se odsustvo priče, ali i načelo građenja koje je zasnovano na razgrađivanju klasične književne forme. Međutim, ukoliko sagledamo dublje slojeve njegove proze, uočiti ćemo da je konstruktivni princip jednoga djela usmene književnosti zapravo u osnovi njegove proze, temelj na osnovu kojih su njegova djela nastala. To se da zapaziti na osnovu elemenata usmene književnosti koje su inkorporirane u Kovačevo djelo: jezik, struktura rečenice, govorne formule, predaja, predanje koje zauzima posebno mjesto u njegovoj prozi. U okviru tradicionalne usmene književnosti, predanje je kanon koje ujedno postaje i osnova, pokretački motiv, činilac iz kojeg se gradi i nastaje novo djelo.

U književnostima južnoslavenskih prostora, godine 1978. objavljuju se dva književna djela koja označavaju pobunu protiv svih oblika ustaljene književno-teorijske prakse, protiv totalitarizma, protiv šematizma u književnosti. Naime, 1978. godine objavljen je *Čas anatomije* Danila Kiša i *Poslanica o evropskoj truleži* Mirka Kovača.

Kiš u 'Času anatomije' i Kovač u 'Poslanici' domahuju svim ovim književnim kanonicima definitivni zbogom, u ime svoje ali i u ime literature, a čine to tako intelektualno nadmoćno i teorijski fundirano, da bi to doista mogao biti predznak nove klime u našoj književnosti.²⁸ Kovač primjenjuje, virtuosno i stvaralački konzekventno, prastaru spoznaju: motivi koji su sami od sebe mučni, prokleti, tragičnim konfliktima nabijeni, umjetnički rječitu transpoziciju mogu doživjeti samo prividnim oduzimanjem viška inteziteta. To je, u stvari, jedan vid oneobičavanja, ugrađan u cjeloviti romansijerski postupak. Time se postiže način 'subjektivne objektivnosti': roman je impostiran biografsko-kroničarski i sve je saopćeno iz izrazito individualnog rakursa (koji se neuhvatljivo fleksibilno stalno pomiče – 'čas govori' dječak M., čas pripovjedač, čas se identificiraju kao jedan subjekt, čas, opet, svjedoči klasični neutralni kroničar), a, istovremeno, sve je predočeno s pomno izgrađenom distancom. Uostalom, autor na jednom mjestu i eksplicitno

---

²⁸ Lovrenović, Ivan: *Mirko Kovač Vrata od utrobe*, Beograd, 1978, (25. 08. 2013) <http://ivanlovrenovic.com/2013/08/drugi-zivot-mirka-kovaca> (Pristup 18. 04. 2015. godine)

aktualizira gotovo flaubertovski shvaćen impresionalizam: 'Ovde i pripovedač ima svoj stav o tome, ali on iznosio a ne sudi'.²⁹

Apstrakcije, mitologemi, historiografski apokrifi postaju duhovni habitus Kovačeva književnog djela. Postupci kojima se koristi prilikom stvaranja djela su dokumentarnost i hronika-uspomena. Oba postupka prožimaju Kovačevo cjelokupno djelo. A karakterizira ih estetska forma da se sve može reći na nov i drugačiji način.

Postmoderne po vremenu u kojem su nastajale, fundamentalne po životnim pitanjima koja obrađuju (tretiraju), otvaraju, snažno obilježene autorovom individualnošću i osobenošću, Kovačeve knjige otkrivaju jedan novi smisao književnosti i vlastite poetike.

Osamdesetih godina 20. stoljeća Mirko Kovač postao je paradigmatička figura književnog i intelektualnog disidenta u okviru srpske kulture, osobito nakon dolaska Slobodana Miloševića na vlast. Suprotstavljajući se masovnoj psihologiji srpskoga nacionalizma, intelektualnom poretku mobilizacije kolektivne svijesti protiv svih nesrpskih naroda na prostoru bivše Jugoslavije, Mirko Kovač svojim je činom individualnog otpora politici pripreme genocida i etničkih ratova 90-ih godina etički uzvisio ulogu pisca kao svjedoka moći nepokorivosti čovjeka u mračnim vremenima, kako je Hannah Arendt odredila smisao ljudskog otpora nacizmu i totalitarnim ideologijama 20.stoljeća.³⁰

Iako su tri pisca (Kovač, Pekić, Kiš) svoja načela na početku svog književnog rada zasnivala na, ako ne istim, ono makar sličnim poetskim programima, svaki od njih ponaosob u daljem stvaralaštvu povlačio je svoja načela i viđenja književnog djelovanja koja su za to vrijeme bila izrazito politički obojena. Naime, etički imperativ koji su sva tri pisca postavila u svojim književnim djelima na početku svoga rada zasnivao se na negiranju, zapravo nešutnji pred političkim izazovima epohe kojoj su sva trojica pripadala. No, izuzev Mirka Kovača, Pekić i Kiš nisu ostali do kraja dosljedni postavljenim ciljevima.

Skupa s Filipom Davidom, Kovač je uspostavio izvjesna poetička načela antitotalitarističke jugoslavenske književnosti koje su mogu podvesti pod jednu rečenicu: *pisac mora na vješt i*

---

²⁹ *Isti.*

³⁰ Paić, Žarko: *Vrijeme satkano od kristala i zrcala*, <https://www.matica.hr> > Vijenac 508, Matica Hrvatska (Pristup: 20. 08. 2017. godine)

*pametan način, duhovito i inteligentno, pisati o ovim našim propadanjima i lažima.*³¹ Da se zaključiti da je Kovačeva poetika zasnovana na činjenici da svaki roman, svaka pripovijetka, svako djelo moraju biti napisani drugačijim postupkom, drugačijim načinom pripovijedanja, stoga se stiče utisak da ih nije pisao isti pisac jer osim pojedinih likova koji su junaci jednoga romana, pripovijetke, drame ili scenarija za film, teško se uočavaju ostali elementi sličnosti.

Uočava se da se u Kovačevu opusu, od prvih stvaralačkih djela, pa sve do posljednjega, romana-memoara, provlači pripovjedačko „ja“ kao konstanta u njegovom pripovijedanju. Ona je zastupljena u zbirci pripovijedaka *Ruže za Nives Koen*, romanima *Uvod u drugi život*, *Kristalne rešetke*, *Grad u zrcalu*. Kovačevo pripovjedačko „ja“ razbija monotoniju pripovijedanja javljajući se i u digresijama. Sam pisac je obrazložio svoj način pripovijedanja u intervjuu koji je s njim vodio Srećko Horvat, a koji je objavljen u časopisu *Plima*:

Ja ne znam da li bih uopće umio pisati u trećem licu, istina, pisao sam mnoga poglavlja u trećem licu, ali da li bih umio one intimne partije bez toga autobiografskog ja, to stvarno ne znam. Naprosto, divno se skrivati iza toga „Ja“, čini mi se da ono mnogo toga dopušta, a ipak je nečim uvjetovano i ograničeno. Uza sve, meni pisanje u prvom licu pričinjava veliko zadovoljstvo, osobna iskustva lakše uklapam nego da to činim onim objektivnim načinom pisca „kao svevidećeg“.

Da je riječ o jednom posve osobenom piscu, navodi i Vida Ognjenović:

*Mirko Kovač je bio i ostao svoj, samo sebi svojstven, i u vlasti samo svoga eruptivnog talenta za dubinsko raščitavanje, nimalo za to podatnog, svečoveka, svoga književnog junaka. Neustrašivo je zalazio u sve njegove pojavnosti, tražio ga u javnom i skrivenom, u uzletima i slabostima, u pravcima i krivinama, u zagonetkama i lucidnim otkrićima i u svim tim bojama i dimenzijama ga prikazivao u svojoj visoko naponskoj prozi.*³² Romaneske fikcije Mirka Kovača slične su od pojave prvijenca *Gubilište*, pa sve do romana *Grad u zrcalu*, koji se pojavio nakon pola vijeka od objavljivanja prvoga romana.

---

³¹ Kovač, Mirko: *Uvijek ćemo imati mitova za razaranje*, razgovarali: Edin Salčinović, Mirnes Sokolović, Osman Zukić (21. 06. 2010.) <http://www.sic.ba/rubrike/intervju/mirko-kovac-uvijek-cemo-imati-mitova-za-razaranje> (pristup 18. 04. 2015.)

³² Ognjenović, Vida: *Mirko Kovač, svoj pisac*, Kulturni dodatak Politike, 31.VIII 2013. godine.

Kovačev pripovjedački postupak zasnovan je na grotesci, i to grotesci kao umjetničkoj strukturi koja je u suodnosu s apsurdnim, no koja mu se ne potčinjava. Značenjski, groteska obuhvata niz kategorija poput kategorije fantastičnog, tragičnog, smiješnog, natprirodnog. Sve navedene kategorije pronalaze svoje mjesto u prozi Mirka Kovača.

Sam Kovač u esejima anticipira svoju poetiku. On piše da za jednog pisca stvaranje poeme, romana, zbirke novela ili eseja, *nije dovoljno biti obdaren i redati niz opažanja, već se moraš pobrinuti da sve opravdaš nekim dokazom, moraš praviti bilješke, moraš sređivati pročitane stvari, raspolagati priručnicima i enciklopedijama, prelistavati rječnike, a Bibliju držati stalno otvorenu kako bi te mamila da je čitaš, jer pisanje iz maloga mozga na određenu temu ili fabulicu stvar je diletanta u našoj sredini uvijek cijenjenih, dok se romanu ili poemi i drugom književnom rodu mora prići egzaktno, doduše i oprezno, sasvim pripremljen duhovno i tjelesno zdrav, u domu ili u izgnanstvu. U svakom slučaju negdje blizu drage osobe.*³³

Junaci Kovačevog proznog opusa odlaze ili dolaze svojim kućama, nedužni i krivi idu svojim životnim putanjama. Opis njihovih životnih kretanja, doživljaja, ukrštanja, razdvajanja i nestajanja sa lica svijeta snažno evociraju život sela, radničkih predgrađa, grada, s upornim i teškim siromaštvom koje pritiska dostojanstvo čovjeka. Tu su i tmasti, vulgarni i šareni životi pojedinih koji vrijednosti života sagledavaju kroz prizmu svojih nedaća i nevolja, predaka koji su im u nasljeđe ostavili psihoze ili teže oblike umne poremećenosti.

Kovač je svim tim znakovima protkao svoj opus iz koga, kao iz kakvoga manifesta epohe postmodernizma, izviru iskazi koji pozivaju teoretičare i kritičare na pozornost. A svi oni skupa upućuju na činjenicu da je riječ o prozi koja nastaje *tako što kanon razgrađuje.*³⁴

Eto, tako počinju priče i romani Mirka Kovača, ali ne nužno na stranicama knjiga, nego u imaginaciji njegova čitatelja. (...) U Konavlima, na trasi stare pruge, s koje su davno počupane tračnice, ali se kameni podzidi još uvijek dobro drže, u Trebinju, oko tržnice i ispred hotela, u Beogradu, naročito u mračnim i zapuštenim dorćolskim uličicama i dvorištima, u gluha doba noći i dana, u Zagrebu, na Zrinjevcu i oko hotela Palace, pred zatvorenim antikvarijatima i na uglu Mesničke i Ilice, upisana ja atmosfera Kovačeve proze, pojedinih pasaža iz njegovih priča i

---

³³ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 26.

³⁴ Kordić Radoman, *Tumačenje književnog dela*, str. 179.

romana, ili kao u beogradskom slučaju, cijeli romani. Nijedan naš suvremeni pisac, još od Ranka Marinkovića u Kiklopu, nije se tako intenzivno ubilježio u ambijent ili u kulise svoga pripovijedanja.³⁵ Kovač u svojim djelima teži neprestanim promjenama promatranja i uključivanja u svoje djelo onih općih, univerzalnih i vječnih tema. Svaka njegova knjiga je drugačija od prethodne što potvrđuje da je pisac u sukobu sa samim sobom u neprestanoj promjeni. Stoga je važno pitanje forme u Kovačevom djelu. Ta izrazita lutanja u pogledu pripovjedne forme nijesu ništa drugo do Kovačev vlastiti literarni izraz u vezi koga se može zaključiti da ga odlikuje odsustvo čvrste pozicije pripovijedanja. *Gubilište – u više navrata dograđivan prvi Kovačev roman – jeste tekst sljubljenih i alegorijsko-simboličkih značenja. 'Ruganje s dušom' i 'Vrata od utrobe' su zgusnute, apartne, pomalo hermetične knjige, pune biblijskih referenci koje čine da svaki čitalac postane egzeget. 'Uvod u drugi život' je fikcionalizovana autobiografija u kojoj se ne zaboravlja da 'je sprdnja velika umetnost', kako kaže jedan Kovačev lik. 'Životopis Malvine Trifković' je dokumentaristička povest, a priče iz 'Rane Luke Meštrevića' i 'Nebeskih zaručnika', ponavljajući pobrojane postupke i značenjske karakteristike, bliže se naročitoj, usložnjennoj varijanti realizma, pod kojim ovde valja podrazumevati trajno problematičan pojam (...)*³⁶

Postupak citatnosti je još jedna od odlika Kovačevih djela koji zapravo nije samo jedan književni postupak, već je to proces povezivanja svih tekstova u jedan megatekst književnosti kojim se identifikuje svet.³⁷

Prvi roman Mirka Kovača *Gubilište* u maniru pripovjedača-kroničara „priziva“ Hercegovinu, jezikom, pričom, lokalnim govorom i dijalektizmima. Takvim pripovjedačkim postupcima, Kovač „uvodi lokalno i folklorno“ i započinje *realativizaciju modernističke poetike, ali apokaliptični svet i modernistička pripovedna sintaksa, igra pripovedačke svesti, iskaza i identifikacija pripovedača sa različitim likovima i gledištima, teško se mogu pomiriti sa „lokalnom bojom“ koja je predstavljena kao jednako važna za sudbinu priče.*³⁸

³⁵ Jergović, Miljenko: *Mirko Kovač – privatni pisac*, ARS, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, 5-6, 2014, str. 111-112.

³⁶ Pantić, Mihajlo: *Aleksandrijski sindrom 2*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 52.

³⁷ *Isti*, str. 37.

³⁸ Jerkov Aleksandar, *Od modernizma do postmoderne*, str. 15.

Kompozicija romana *Gubilište* je razuđena a takvom je upravo čine različite pozicije pripovjedača. U uvodu se predstavljaju pisac i priređivač rukopisa, a zatim se pripovjedna pozicija ustupa junacima priča koje slijede, a koje su u romanu pisane u prvom licu jednine u vidu pisama, zabilješki, ispovijesti ili nekih drugih rukopisa. Utisak koji se stiče čitanjem romana čija tematika je usmjerena na prikazivanje propadanja porodice Biriš jesu tamne, užasne, ružne, odbojne slike nestajanja jedne genealogije. U knjizi *Evropska trulež*, Mirko Kovač, kao u biografiji, iznosi podatke o svojoj poetici, temama i motivima... O porodici Biriš, koja je često i predstavljena ili kojoj su posvećena neka njegova djela, zapisuje sljedeće:

*Kao đak sam stanovao kod porodice Biriš, blizu Sahat kule, njihovi su preci ondje stigli mislim iz Szegeda, a 1949. bijahu već propali i osiromašili (...) Svaki prizor u toj porodici bješe fantastika, tu sam, u djetinjstvu, prvi put sreo Đavola (...) Mnogo godina kasnije opisao sam Đavola kao ljubavnika, koji draganu grli u prljavoj posteljini, jer tako sam htio fantastičnoj sceni dati obilježje stvarnog; to je možda način da se uzdigne misterij proze, da se kroz tminu i tajanstvo dođe do potpune realnosti.*³⁹

Značajno je navesti još jednu kategoriju pripovijedanja koja je prisutna u djelu Mirka Kovača, a to je parodiranje tuđeg teksta. To znači da je Kovač poziciju pripovjedača preoblikovao u poziciju pripovjedača-priređivača rukopisa, a uvodni dio romana je okvirna priča unutar koje su preostale priče razvrstane oko „različitih centara interesa“.

Kovačevu prozu odlikuje i načelo paralelnoga pripovijedanja, kao i česta upotreba sintagmi *priča se, pričalo se*. Elementi Kovačeva literarnog postupka prevladava ograničenja koja su tim postupcima postavljena. Kovač razara dokumentarizam kao stvaralački postupak, značenjski tekst se izobličava, pozicija čitaoca je pomjerena. Ovakvim postupcima slabi se struktura pripovijedanja, kompozicija djela uopće. Po homogenosti strukture, koja je samo prividna, izdvajaju se roman *Vrata od utrobe* i zbirka pripovijedaka *Nebeski zaručnici*. Epski prikaz rata u romanu *Vrata od utrobe* u funkciji je prividne homogenosti strukture romana *Vrata od utrobe*. Zbirku pripovijedaka *Nebeski zaručnici* odlikuje homogeno prikazivanje priče i njeno tumačenje.

Mit o razbludnom sinu, itekako je prisutan u djelu, a Kovač ga u zavisnosti od konteksta u koji ga svrstava, poetički modelira. Važno je na početku tumačenja proze Mirka Kovača analizirati

---

³⁹ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 12.

ulogu *Biblije* u njegovom obimnom proznom opusu. U romanu *Vrata od utrobe*, prepoznaju se navodi iz Staroga i Novoga zavjeta koji su dati paradigmatički, a u kontekstu ukupne priče romana prepoznaju se parafraze iz Biblije.

Jedan od biblijskih motiva koje Kovač inkorporira u svojim djelima je priča o Kainu i Avelju (Abelu)⁴⁰ (odnos Dimitrija i njegovog brata), priča o Judi⁴¹ (lik Đurice), priča o Isusu Kristu⁴² koja se pojavljuje u nekoliko varijacija, zavisno od konteksta u koji je Kovač smješta.

Na osnovu paralelizma s tekstom *Biblije*, Kovač gradi svoje tekstove, koji dobivaju značenje vječne priče, biblijske i priče iz života. Primjer takvoga građenja teksta jeste glava pod naslovom 'Radosna pogača' iz romana 'Vrata od utrobe'.

Svi ovi oblici pozivanja na biblijsku besedu mogu proizlaziti iz svesnog opredjeljenja, iz Kovačevog mišljenja da biblijski tekst sadrži kanonske predstave života i, pogotovu, kanon apokaliptične vizije. Ovakvom mišljenju ne bi protivurečilo ni to što Kovač, pokatkad, pozitivne predznake biblijskog teksta preokreće u negativne. Tako će on poglavlje 'Ne bilo dana u koji se rodih' (Vrata od utrobe), posvećeno Paolu Menzeu, napraviti kao varijantu knjige o Jobu;

---

⁴⁰ Čovjek pozna svoju ženu Evu, a ona začne i rodi Kajina, pa reče: „Muško sam čedo stekla pomoću Jahve!“ (2) Poslije rodi Abela, brata Kajinova; Abel postane stočar, a Kajin zemljoradnik. (3) I jednoga dana Kajin prinese Jahvi žrtvu od zemaljskih plodova. (4) A prinese i Abel od prvine svoje stoke, sve po izbor pretilinu. Jahve milostivo pogleda na Abela i njegovu žrtvu, (5) a na Kajina i žrtvu njegovu ni pogleda ne svrati. Stoga se Kajin veoma razljuti i lice mu se namrgodi. (6) I Jahve reče Kajinu: „Zašto si ljut? Zašto ti je lice namrgođeno? (7) Jer ako pravo radiš, vedrinom odsijevaš. A ne radiš li pravo, grijeh ti je kao zvijer na pragu što na te vreba; još mu se možeš oduprijeti.“ (8) Kajin pak reče svome bratu Abel: „Hajdemo van“ I našavši se na polju, Kajin skoči na brata Abela te ga ubi. (9) Potom Jahve zapita Kajina: „Gdje ti je brat Abel?“ „Ne znam“, odgovori. „Zar sam ja čuvar brata svoga?“ (10) Jahve nastavi: „Što si učinio? Slušaj! Krv brata tvoga iz zemlje k meni viče. (11) Stoga budi proklet na zemlji koja je rastvorila usta da proguta s ruke tvoje krv brata tvoga! (12) Obrađivat ćeš zemlju, ali ti više neće davati svoga roda. Vječni ćeš skitalica na zemlji biti!“ (13) A Kajin reče Jahvi: „Kazna je moja odviše teška da se snosi. (14) Evo me tjeraš danas s plodnoga tla; moram se skrivati od tvoga lica i biti vječni lutalac na zemlji - tko me god nađe, može me ubiti.“ (15) A Jahve mu reče: „Ne! Nego tko ubije Kajina, sedmerostruka osveta na njemu će se izvršiti!“ I Jahve stavi znak na Kajina, da ga tko, našavši ga, ne ubije. (16) Kajin ode ispred lica Jahvina u zemlju Nod, istočno od Edena, i ondje se nastani. (Post 4, 1-16)

⁴¹(10) Dozva dvanaestoricu svojih učenika i dade im vlast nad nečistim dusima: da ih izgone i da liječe svaku bolest i svaku nemoć. (2) A ovo su imena dvanaestorice apostola: prvi Šimun, zvani Petar, i Andrija, brat njegov; i Jakov, sin Zebedejev, i Ivan brat njegov; (3) Filip i Bartolomej; Toma i Matej carinik; Jakov Alfejev i Tadej; (4) Šimun Kananaj i Juda Išariotski, koji ga izda. (Mk 3,13-19; Lk 6,12-16)

⁴²(18) A rođenje Isusa Krista zbilo se ovako. Njegova majka Marija, zaručena s Josipom, prije nego se sastadoše, nađe se trudna po Duhu Svetom. (19) A Josip, muž njezin, pravedan, ne htjede je izvrnuti sramoti, nego naumi da je potajice napusti. (20) Dok je on to snovao, gle, anđeo mu se Gospodnji ukaza u snu i reče: „Josipe, sine Davidov, ne boj se uzeti k sebi Mariju, ženu svoju. Što je u njoj začeto, doista je od Duha Svetoga. (21) Rodit će sina, a ti ćeš mu nadjenuti ime Isus jer će on spasiti narod svoj od grijeha njegovih.“ (22) Sve se to dogodilo da se ispuni što Gospodin reče po proroku: (23) *Evo, Djeвица će začeti i roditi sina i nadjenut će mu se ime Emanuel - što znači: S nama Bog!* (24) Kad se Josip probudi oda sna, učini kako mu naredi anđeo Gospodnji: uze k sebi svoju ženu. (25) I ne upozna je dok ne rodi sina. I nadjenu mu ime Isus. (Lk 2,1-7)

*naravno, negativnu varijantu. Kovačev junak je hulja, te njegovo stradanje mora biti parodija stradanja pravednika Jova.*⁴³

Sliku Kovačeva opusa teško je svesti na jednu ravan. Kao i njegovi, po epohi, srodni pisci i Kovač demitologizira, razara osnovnu priču, razgrađuje da bi na osnovama gradio novu priču, parafrazira postojeća književna i teološka djela, poigrava se sa svim djelima, postojećim likovima i citatima. Kao i Pekiću i Kišu, i Kovaču literatura postaje intertekstualna igra. Kovačevi tekstovi počivaju na paralelizmu sa svjetskom književnošću, Biblijom, mitovima, aluzijama, izmišljenim izvorima, Borhesom kao uzorom epohe u kojoj su nastajala Kovačeva djela.

Status priče i pripovjedača kod postmodernističkih pisaca različitim postupcima doveden je u pitanje. I Kovač se povinovao ovakvom književnom postupku, pa je u tom pogledu *Gubilište* zasnovano na parodiji „klasične književne besjede“. Nasuprot takvom postupku, u romanu *Moja sestra Elida* priča je osnova radnje, glavni lik romana, ona je sredstvo *oneobičavanja*. Funkcija priče o priči karakterizira roman *Životopis Malvine Trifković*, a roman *Vrata od utrobe* zasnovan je na arhaiziranoj priči i pripovjedaču koji čitaoca vodi kroz roman. Međutim, priču razaraju primjedbe izdavača i pisca koje su u funkciji derealizacije i relativizacije postojećeg. U romanu *Uvod u drugi život*, Kovač iznosi čitavu jednu poetiku koja je dosljedna dekonstrukciji pozicije i priče i pripovjedača. Ostajući na liniji tradicionalnog statusa pripovjedača i priče u uvođenju arhetipskih likova, Kovač ispisuje mit zasnovan na biblijskom motivu – životu i stradanju Isusa Krista.

Tumačiti djela Mirka Kovača podrazumijeva njihovo sagledavanje s aspekta mita, filozofskih sentenci, historijskih dokumenata, djela svjetske književnosti, Biblije, koja kod Kovača zauzima posebno mjesto. Kovač postupkom *demitologizacije hrišćanstva, tj. mita o Hristu kao o jednoj od varijanti mita o proroku (...)*⁴⁴

Čitajući Kovačevo obimno književno i esejističko djelo, stiče se utisak da ih nije pisao jedan pisac. Jeste motivska struktura zasnovana na elementima narodne, usmene književnosti, a pri to mislimo na predanja, legende, običaje / priča o vješticama, legenda o krvavom nožu, obrede,

---

⁴³ Kordić, Radoman: *Tumačenje književnog dela*, str. 192.

⁴⁴ Stojanović, Milena: *Pogled na pišćev radni sto (okviri novog čitanja)*, Biblioteka Hrestomatija, Mali Nemo, Pančevo, 2006, str. 81.

sahrane, smrti, funkcija Sunca podnevnog, odlasci muške glave često su povezani sa propašću te porodice...

Poznato je da je Mirko Kovač svoja djela dopunjavao, katkada i mijenjao i ponovo objavljivao. Postupke preuređivanja knjiga obrazlagao je na sljedeći način: *Osmjelih se i odlučih da se u rizik preuređenja upustim. Kritičara će uvijek mučiti što sam mijenjao, dok ću se sam i nadalje pitati zašto sam mijenjao! Kritičaru neću olakšati, a sebi još manje, ali razloga za ispravke uvijek ima, jer sve se može poboljšati!*⁴⁵

Kovaču i njegovim suvremenicima, kazali smo već, bila su bliska načela i strukturalizma i dekonstrukcije i poststrukturalizma i ostalih teorija, čiji su utjecaji ostavljali vidljiv trag u književnostima ovih prostora. Ipak, izgleda da je ruski formalizam Kovaču bio veoma blizak, a formi piše: *...jer ti znaš da je forma sve, bez nje sadržaj ne postoji, jer forma jeste sadržaj, forma se nikad ne primjenjuje, već se pronalazi pišući; ona je tvoj pečat, tvoja osobina, tvoje ogledalo, tvoja desna ruka, rezultat tvog djela. Prema tome, ti ne unosiš stvari a da im nisi 'promijenio razmjere'.*⁴⁶

Književni, dramski, filmski, publicistički, esejistički opus Mirka Kovača je, prije svega obiman, zatim istančan, promišljen, nijansiran različitim temama, zavičajnim, beogradskim pasažima, ratnim vihorima, promišljanjima o književnosti, književnim poetikama pisaca, političkim prilikama, totalitarnom režimu, esejima o pisanju, dramskom radu i radu na scenarijima. Njegovo književno djelo je veličanstveno, sublimacija prošlosti i sadašnjosti.

---

⁴⁵ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 18-19.

⁴⁶ *Isti*, str.37.

4. TRADICIJSKA KULTURA, ZNAČENJA I OSOBENOST

Tradicija ili tradicijska kultura, kao i usmena književnost, bitno su uticale na pisce postmoderniste, pa samim tim i na poetiku, odnosno stvaralaštvo Mirka Kovača. Tradicija je bazični segment svake kulture, jer se upravo na njenim osnovama grade nova djela, crpe se teme i motivi, iz njenih osnova izrastaju nova umjetnička djela (muzička, književna, kazališna, likovna). Već smo u prethodnim poglavljima ukazali na ulogu tradicije ili tradicijske kulture na umjetnike, posebno umjetnike, odnosno književnike koji su stvarali u posljednjim decenijama XX vijeka.

Prije svega, potrebno je pojasniti sam pojam tradicije, odnosno tradicijske kulture. Antropolog Bronislav Malinovski, godine 1931. smatrao je da kultura obuhvaća *nasledene artefakte, dobra, tehničke procese, ideje, navike i vrednosti*.⁴⁷ Edvard Tejlor pod kulturom podrazumijeva *onu kompleksnu celinu koja obuhvata znanje, stavove, umetnost, pouke, pravo, običaje i sve druge sposobnosti ili navike koje je čovek stekao kao član društva*.⁴⁸

Nasljeđe prošlosti, zapravo tradiciju, jedan pisac može da prihvati ili odbaci. To znači da se pod tradicijom podrazumijeva kontinuitet, ali i identitet, stoga se može govoriti o nacionalnim književnostima, odnosno tradicijama nacionalnih književnosti, bilo da su te književnosti geografski malih ili velikih država, kontinenata ili cijelog svijeta.

*Pitanje tradicije otuda nužno uvodi problem vrednosti. I pored toga što nedvosmisleno svako novo književno delo (u odnosu na jezik i stil kojim je napisano, žanrom u koji se uklapa ili koji razara, književnim sredstvima koje koristi...) biva na neki način nastavak onog što je napisano pre njega, novi pesnik može se prema tradiciji različito određivati – od prihvatanja uzora, do bezuslovne negacije.*⁴⁹

Bilo da počiva na tradicionalnim osnovama književnog nasljeđa ili je riječ o stvaralačkoj individualnosti autora, povezanost književnosti i identiteta u sebi sadrži srž autentičnosti. Jer identitet jeste široko postavljeno pitanje, podložno brojnim diskursima, a književnost upravo, ona je oko koje se vrte brojni identiteti, i to ne samo individualni, već i kulturološki, socijalni, kolektivni... *Sociološkim jezikom rečeno, čovek kao socijalno biće ukorijenjen je u tradiciji. Ona*

---

⁴⁷ Berk, Piter: *Osnovi kulturne istorije*, Clio, Beograd, 2011, str. 7.

⁴⁸ *Isti*, str. 40.

⁴⁹ *Pregledni rečnik komparativističke terminologije u književnosti I kulturi*, str. 385.

pomaže očuvanju identiteta jednog naroda i istovremeno doprinosi formiranju jasne slike življenja tog naroda u budućnosti. Tradicija jeste sadašnjost prošlog

(...)

Pravo znanje o značaju tradicije i njenoj društvenoj relevanciji može se formirati u odgovoru na pitanje da li ona (ne) ugrožava svest o potrebi društvenih promena, odnosno da li su kulturne vrednosti dotične tradicije podsticajne za savremeno stvaralaštvo.⁵⁰

Nekada se smatralo da se određene zajednice prepoznaju po stabilnim identitetima, koji su određeni tradicijom, osobenostima koje su lako prepoznatljive i uočljive. Međutim, danas se može govoriti o stapanju ili prelascima jednih identiteta u druge, kombiniranjem više identiteta, stvaranjem jednog fluidnog procesa – nastajanjem djela zapravo. Upravo o ovakvom obrascu pisanja ili stvaranja, moguće je govoriti sa stanovišta uvida u opus Mirka Kovača. Ovdje se može govoriti i o kolektivnom identitetu, vješto ukomponiranom, od strane našeg autora (Mirka Kovača) u kontekst stvaralačkog, duhovnog i okrenutog prema ostalim ili drugim kulturama. *Sve što ti dopadne ruku prepjevaj i uredi, jer je književnost svečan čin i potpun događaj.⁵¹*

Mirko Kovač, u svojim djelima naglašava, ili bolje kazati stvara jedan konstruktivni pristup različitostima, opet s akcentom ili naglaskom na nacionalno koje je opet zasnovano na značajkama kulture kolektivnog identiteta. Jer, *podsjetimo se samo da pisac Mirko Kovač ovaj fenomen identitetske šizofrenije* (govori se o stanju u kulturi početkom XXI vijeka u Crnoj Gori, primjedba S. V.) *duhovito opisuje kao crnogorsku samomržnju...⁵²*

U ovom radu, baviti ćemo se i dimenzijom koja se tiče značaja nacionalnih i drugih (evropskih i svjetskih identiteta) na opus Mirka Kovača, odnosno načina na koji su određeni citati, pod citatom podrazumijevamo svaki nagovještaj ili upotrebu tradicionalnog u njegovom djelu, transformirali se u književnoj intertekstualnosti i postali dio postmodernističke (čitaj: suvremene) književnosti. Ovakav pristup omogućilo nam je i pozicioniranje autora, prije svega izvan lokalnih,

---

⁵⁰ Božilović, Nikola: *Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kultura na Balkanu)*, Sociologija, Vol. LII N°2, Beograd, 2010, str. 15.

⁵¹ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 31.

⁵² Vojvodić, Radmila: *Crnogorski kulturni identitet: izlazak iz unutrašnjeg egzila u: Crnogorske studije kulture i identiteta*, urednici: Radmila Vojvodić, Janko Ljumović, FDU, Cetinje, 2016, str. 7.

a zatim i regionalnih okvira, kao i usporedbu u širem kontekstu, onoga što je u datom trenutku predstavljala književna scena tri književnosti: hrvatske, crnogorske i srpske.

Važno je ukazati na percepciju folklora (običaja, igara, muzike) u djelima postmodernističkih pisaca, kojima i sam Kovač pripada. Sagledavanje i prepoznavanje ovih elemenata omogućava dublje traganje za nataloženim slojevima tradicije, ali i uočavanje njihovog transformiranja brojnim književno-teorijskim postupcima. U postmodernoj književnosti, uglavnom je riječ o intertekstualnosti, kojom se elementi folklora, tradicije ili pak tradicijske kulture integriraju u književni tekst, zadržavajući pri tom, određene osobenosti koje mogu biti prepoznate od strane čitaoca ili teoretičara književnosti.

Dakle, opus Mirka Kovača podložan je traganju za elementima folklora koji se primjenjuju na različite načine. Promatrajući tradiciju kao *kolektivno pamćenje*, Kovač je uzimao obrasce koji su u suprotnosti sa suvremenim shvaćanjima, koji na određen način prkose modernom činjenicom da su oživljeni ovim djelima.

Pisac je prožet kulturom iz koje potječe, vremenom, događajima, jezikom, historijom, ali on mora svaku tu posebnost približiti univerzalnom inače će ostati regionalist. Pisac gradi ljudske sudbine i saopćava priču iz svog kraja, jer je želi učiniti poznatom i vječnom. On svijetu mora uspješno predložiti vlastiti svijet.

(...) tradicija ograničava, ali i daje. Obaveza je modernog pisca da je pametno i trezveno uzima, da se kritički odnosi prema njoj, te da je vazda spreman održati lekciju onima koji je pogrešno uzimaju ili zlorabe.⁵³

Takav stav, Mirko Kovač je unio i u svoja djela. Kao i Danilo Kiš, Kovač je duboko vjerovao da pisac ima odgovornost prema društvu, ali prije svega prema sebi. Stoga su obojica, Kiš u knjizi “Savjeti mladom piscu”, objavljenoj, a Kovač u knjizi *Evropska trulež*, otvorili pitanja koja su problematična za svakog pisca na početku njihovog rada. Premda je Kovač esej naslovljen *Biografija bez veselja* posvetio upravo Danilu Kišu i mada je ovaj esej, ako ga uslovno tako možemo nazvati, zapravo i autobiografski, u njemu se daju prijateljski savjeti za stvaranje, pisanje, pa čak i za “preuzimanje” iz tradicije, ranije pročitanih knjiga. *Voli mnogo knjiga, ali više voli one*

---

⁵³ Mirko Kovač, *Evropska trulež*, Fraktura, Zagreb, 2009, str. 86-87.

*koje teško osvajaš, pred kojima zanijemiš pokorno i svačano kao kad ulaziš u katedralu (...) Budi pod uticajem najprije onih knjiga koje su na prvi pogled izvan tvog područja. U stvari, budi pod utjecajem svega što čitaš, jer ti si taj koji sve usmjerava i svemu daje novo značenje.*⁵⁴

Nije li upravo ovakvim obraćanjem i iskazivanjem dubokih uvjerenja o činu stvaralaštva sam Kovač zagazio u tradiciju, posegnuvši za Horacijevom *Poslanicom Pizonima*, oslanjajući se na stihove koji su upućeni piscima sa porukom da su mudrost i filozofsko obrazovanje temelj istinske književnosti i pravog pisca, kao i da pjesnicima (autorima) nije dozvoljena osrednjost? Jeste da je Horacije ovom *Poslanicom* postavio temelje klasicističke teorije, i da se pored navedenih dotakao i danas brojnih postulata književnosti, kao i onu o važnosti forme što nas navodi na pomisao da je i Bahtin na ovoj osnovi izgradio svoje teze o formi koje su kasnije dobile formu manifesta i teorije – ruskog formalizma. Upravo dolazimo do svih onih teza postavljenih u prvom poglavlju. Sve je u književnom postupku ma kojeg pravca, perioda, epohe povezano. Jedno proističe iz drugog, modificirano stvara novo djelo. Prirodno je da pročitana literatura ostavlja trag na čitaoca, mnogo više na stvaraoca jer *ono što pišem plod je onog što čitam i, dakako, iskustva i potrebe, a još ako tome dodam ono što Šklovski kaže: 'Pisac piše savlađujući svoju prošlost, polazeći od svoje prošlosti', onda sam naveo barem stoti dio razloga zašto pišem!*⁵⁵ Upućene Kišu, emotivne sentence imaju svoju svrhu – prenosive su na sve stvaraoce a sadrže tragove poetike Mirka Kovača. Sve što savjetuje u to i istinski vjeruje. Ispisana načela njegove su smjernice pisanja.

Dakle, ono što se može zaključiti o tradiciji a naslućeno je još od Horacijeve *Poslanice Pizonima*, preko eseja Tomasa Sterna Eliota *Tradicija i individualni talenat*, sve do današnjih dana jeste da se tradicija ne može odbaciti, niti se nje može bilo koji pisac odreći. Izuzetak su bili *pisci avangardnih pokreta između dva svetska rata*, kada je pobuna protiv tradicije bila *više pobuna protiv akademizma (normativne, preskriptivne estetike)*, a da je *izlazak iz tradicije nemoguć, vidljivo je i iz kratkotrajnih i samo u istorijskoj perspektivi važnih pokreta kao što su dadaizam i nadrealizam.*⁵⁶

---

⁵⁴ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 28-29.

⁵⁵ *Isti*, str. 30.

⁵⁶ *Pregledni rečnik komparativističke terminologije u književnosti i kulturi*, str. 386.

Ovđe je važno ukazati i na različita tumačenja, odnosno podjele kada se govori o pojmu tradicije. Najprije da se osvrnemo na termin kultura. Kultura izrasta iz cjelokupnog načina života. Kultura je dinamična, heterogena i promjenjiva oblast.

*Kultura je društvena pojava koja stalno nastaje, oblikuje se, razvija i menja. Nešto što je u izvesnom period bilo priznavano kao element kulture, gubi vrednost u drugačijim uslovima. Kulturne vrednosti nisu apsolutne i nisu jednom zauvek definisane: jedne se pojavljuju, druge se gube u zaboravu. Postojeći elementi koji se i dalje priznaju, u novim uslovima dobijaju nove oblike i obogaćuju se novim vrednostima. To je stalni proces.*⁵⁷

Sama riječ kultura, kao što je i poznato, potiče od latinskih riječi *colere* i *cultio*, što znači nastanjivati, poštovati, štiti, njegovati, uzgajati. Kultura je skup ili sublimat svih materijalnih i nematerijalnih elemenata stvorenih od strane čovjeka. Ona je ukupno društveno nasljeđe jedne zajednice ili jednog društva, naroda, *u širem smislu sve što je stvorilo ljudsko društvo i što postoji na osnovu telesnog i umnog rada ljudi (...)*⁵⁸ Da se zaključiti da se kultura razvijala usporedo i sa historijskim procesima.

Ključno pitanje je odnos tradicije i kulture ili pak najprije tradicije i civilizacije. Kako kulturu povezuju dva segmenta: materijalni, dakle sredstva za proizvodnju, materijali i naravno duhovni, koji obuhvata običaje, zatim sve one novine i mišljenja koja su vjekovima nastajala, mijenjala se i prilagođavala u umjetnostima, filozofiji, estetici i nauci, jasno je da je vremenom ono što je nastajalo postajalo dio tradicije. *Kultura je dakle civilizacijom 'normativirana', a etikom 'uljudena' pa nije čudno što se danas 'partikularne' kulture nalaze u opoziciji prema normativno–popćenim pravilima civilizacije, jer sukob između civilizacije i kulture nije samo sukob između tradicije i modernosti, nego i sukob između 'lokalnog' i 'općeg', 'pojedinačnog' i 'univerzalnog'.*⁵⁹ Jasno je da se pod lokalnim, pojedinačnim podrazumijeva kultura i da je ona segment opšteg, univerzalnog, odnosno civilizacijskog. Također, kultura je dio tradicije, neraskidivo je povezana sa njom, što dovodi do zaključka da se pod tradicijskom kulturom podrazumijeva sve što je vjekovima stvarano i izgrađivano u umjetnostima. Upravo je tradicija stvaralački pokret svake

---

⁵⁷ Keler, Juzef: *Kultura i religija*, Radnička štampa, Beograd, 1981, str. 8.

⁵⁸ *Pregledni rečnik komparatističke terminologije u književnosti i kulturu*, str. 191.

⁵⁹ Milanja, Cvjetko: *Konstrukcije kulture, Modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19.stoljeća*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012, str. 14.

kulture. U njoj su sačuvani običaji, jezik, religija, narodna predanja jednog naroda. Sadašnjost se uspoređuje sa prošlim, sa tradicijom. Kovač ovakva tumačenja tradicije prihvata i zaključuje da na *pisca rijetko kad utječe samo jedan pisac, utječe mnogo toga, više različitih pisaca, cijela kulturna situacija jednog vremena, tradicija itd. Utjecaji su dobra stvar, moramo se držati one da se književnost hrani književnošću, da su pisci uvijek nečiji sljedbenici i nasljednici.*⁶⁰

Ovdje je veoma važno podsjetiti na pojam kulturnog nasljeđa, kulturne baštine ili pak kulturnog dobra. Definirajući ga kao dobro naslijeđeno od prethodnih generacija ili pak nastalo u sadašnjosti, vrijedno i neophodno da se sačuva za buduće generacije, kulturno nasljeđe može se podijeliti na materijalno kulturno nasljeđe, odnosno baštinu i nematerijalno kulturno nasljeđe (baštinu).

Materijalnu kulturnu baštinu čine sakralne građevine, spomenici, materijalna umjetnička djela. Nematerijalnu kulturnu baštinu čine: nematerijalna umjetnička djela (muzika), usmena predanja, tradicija, običaji, jezik, obredi....

Razumije se, za dalji istraživački rad na datoj temi, izuzetno je važno osvrnuti se na nematerijalnu kulturnu baštinu i njene komponente, na znakove, tragove ili pak crtice koje ćemo u djelu Mirka Kovača prepoznati i svrstati pod okrilje nematerijalne kulturne baštine. Tu prije svega mislimo na: predstave, izraze, jezik, folklorno stvaralaštvo, rukotvorine, muziku, ples, predaju, igru, obrede, tradicionalne narodne vrijednosti (...)

Bez sagledavanja prošloga, teško se može tumačiti suvremeno. *Gledano sa suvremenog stajališta, posebno su vrijedne one strukture koje se održe iz davnina (starine) i dopiru do novijeg vremena.*

(...)

*Među najvažnijim potvrdama toga jest činjenica da je neka struktura stoljećima mogla živjeti kao prepoznatljivi znak tradicijskoga.*⁶¹

---

⁶⁰ Kovač, Mirko: *Elita je gora od rulje*, razgovor vodio Srećko Horvat, izvor: <http://www.tacno.net/slideshow/mirko-kovac-elita-je-gora-od-rulje/>, (Pristup: 20. 08. 2013. Godine)

⁶¹ Botica, Stipe: *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013, str. 53.

Poznato je da se u književnosti čuva sve što je zapravo stvorilo tradiciju, jer je tu na djelu uzročno-posljedična veza – tradicije ne bi bilo bez književnosti, kao ni književnosti bez tradicije. Na nečemu se morala temeljiti ne samo književnost, već cjelokupna umjetnost, kultura.

Pravu definiciju tradicije, Stipe Botica u knjizi *Povijest hrvatske usmene književnosti*, označava kao *pomno selektiran skup svih vrjednota zajednice koja ih prepoznaje kao čuvarica naslijeđa. I jedno i drugo, i tradicija i tradicijska književnost, nastajalo je postupno, po svojoj imanentnoj logici. S obzirom na jedan aspekt tradicije – tradicijsku književnost treba motriti i s obzirom na složene okolnosti nastanka tekstova i na sve kontekstualne uvjete koji su najčešće nepoznati i trebaju se dešifrirati.*⁶²

Dakle, postupnim i sistematičnim traganjem u djelima pisaca za oblicima koji pripadaju navedenom određenju tradicije ili tradicijske kulture/književnosti, pronašli smo i objasniti ćemo njihovu ulogu u djelu pisca, a prije svega podcrtati činjenicu da je temelj i osnova književnih djela tradicija.

No ipak, o tradiciji se ne može govoriti izolirano ili odvojeno od usmene književnosti i oblika usmene književnosti. Jer, književnost je nastajala kada su se stvorili uvjeti za njen nastanak, kada je njena uloga, njena funkcija imala izuzetan značaj. Potrebno je bilo postojanje grupe koja će tu književnost nastalu u govoru da prima, da je reproducira i daje joj život.

*Postojali su također dostatni modaliteti forma koji su primjereni usmenoj književnosti te realizaciji i reprodukciji djela. Jedan dio tih modaliteta utemeljen je na sjećanju kao važnom dijelu pamćenja, odnosno, kako je primjereno rečeno: 'Sjećanje je – poput slike – magija kojom neki egzistencijski fragment može sažeti i simbolizirati potpunost pronađena vremena' (Durand 1991: 364).*⁶³

Sjećanje je opet povezano sa pismenošću, sa pojavom pismenosti kod slovenskih naroda, koja je započela sa djelovanjem braće Ćirila i Metodija u IX. vijeku. Braća su, kao što je i poznato, širila pismenost među Slavenima u Velikomoravskoj kneževini i Panoniji, i svojim radom pomagali kulturni napredak Slavena.

---

⁶² *Isti*, str. 14.

⁶³ *Isti*, str. 14.

No ipak, *'kulturna tradicija ima pravu vrijednost samo kad je suvremenici poznaju, kad je ugrađuju u vlastiti kulturni trenutak'* (Damjanović 2002: 149). *Za tradicijsko je poimanje važno stalno imati na umu da je kultura moguća samo u cjelovitoj svojoj pojavnosti, nikako parcijalno. Na taj način tradicijska strukturalnost jamči i umjetničku pojavu kulturnog djelovanja.*⁶⁴

Sve činjenice i podaci naprijed izneseni, ne mogu se sagledavati bez objašnjenja pojma identiteta. Kakva je to kategorija značenja i šta ovaj pojam sobom nosi? Identitet naglašava ili predstavlja skup karakteristika svojstvenih ili određenoj osobi ili određenoj grupi ljudi, onih karakteristika po kojima se ta osoba ili grupa ljudi razlikuje, tj. po kojima se prepoznaje.

Utvrditi i ukazati na elemente tradicije u djelu jednog pisca nije moguće bez uvida u vrijednosti njegove, odnosno nacionalne kulture. Kako smo već i navodili da tradiciju čine jezik, običaji, religija, narodna predanja jednog naroda, bitno je ukazati kojim narodima, tj. nacionalnim književnostima je Kovač pripadao i pripada? Ovo pitanje otvara novo pitanje, a to je identitet samog pisca, koji je opet usko povezan sa tradicijom. Po ovom pitanju, Kovač je uvijek ostajao dosljedan i jasan. Pripadao je i pripada svim književnostima u kojima je stvarao, a u intervjuu za B92, 24. 11. 2010. godine i sam kaže odgovarajući na pitanje novinarke Vesne Knežević:

Ja nemam problema sa identitetom, možda je to nešto više komplicirano za one koji se bave ovim ili onim razvrstavanjima. Ne mogu osporiti nacionalne književnosti, premda bih to rado učinio, jer mi stalno jesmo u kontekstu svjetske književnosti. Nije jednostavno nekog pisca satjerati u nacionalni tor, dok on u svom prtljagu vuče svjetske pisce bez kojih ga ne bi bilo. Pa i kad velike književnosti ništa ne znaju o nama, ali mi znamo o njima, onda je to već neki odnos. Pisci se stalno kreću u društvu živih i mrtvih pjesnika. Ovo sve govorim da bih izbjegao pitanje od kojega strijepim, čiji je ko pisac, čiji sam ja pisac.

Ne može se poreći činjenica, a to ćemo u daljem radu i pokazati, da je Kovač u svojim djelima sublimirao tradicije onih književnosti u kojima je stvarao i djelovao. Stoga je on i mijenjao jezik svoje književnosti i stil zadržavajući osnovnu nit skoro svih njegovih djela, prepoznatljivu, ukorijenjenu u književnoj tradiciji: zlo kao neizbježna kategorija života, sudbinska predodređenost likova, simbolička značenja data kroz razne opise vremenskih prilika ili vremenskih nepogoda, životinja, imena likova itd. Sve ove elemente kulture i tradicije, Kovač je rekonstruirao, smještao

---

⁶⁴ *Isti*, str. 14.

u narativni okvir. Ako su jezično-stilske osobenosti njegovog opusa različite zavisno od izdanja do izdanja, (ovdje prije svega mislimo na upotrebu ekavice/ijekavice), tematsko-motivska struktura je ista i počiva na tradiciji. Koristeći se manirima postmodernističkih pisaca, Kovač je stvarao svoja djela.

Sagledavajući opus Mirka Kovača da se uočiti da su u njima kroz motivski, poetski i strukturalni sloj inkorporirani zapisi usmenih priča i predanja kao dokaz bogatstva usmene književnosti, usmene tradicije. Motivi poput motiva zmijske, motiva vještice, motiva krvavog noža, motiva sunca, smrti u osnovi su Kovačevih brojnih djela a dio se širokog spektra tradicijskih kultura. One su preuzete iz kultura raznih civilizacija.

Elementi tradicijskih kultura, u djelu Mirka Kovača ogledaju se i u upotrebi jezika, njegovoj ekspresivnosti i dijalektu, u rečenici i na koncu, u predanjima. A jezik, dijalekti, govori, toponimija, usmena književnost svih vrsta, te folklorno stvaralaštvo u oblasti muzike, plesa, predaje, igre, obreda, običaja uz ostale osobenosti naroda, dio su nematerijalne kulturne baštine.

Raznovrsni ophodi, pohodi i običaji, preuzeti iz kultura onih, sada već samostalnih država bivše Jugoslavije, mogu se prepoznati u djelu Mirka Kovača. O ophodima, pohodima, običajima, pisao je prof. dr. Marko Dragić.

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi božićno vrijeme obuhvaća blagdane: Božić, Sveti Stjepan, Sveti Ivan, Nevina dječica, Silvestrovo, Nova godina i Sveta tri kralja. To vrijeme karakteriziraju raznovrsni ophodi, pohodi i običaji.

*Blagdanskim raspoloženjem i prigodnim pjesmama izražava se radost što se po Isusovu rođenju očitovale dobrota Boga, našega Spasitelja, i njegova ljubav prema ljudima. Nekoć, a u nekim mjestima još i danas, neizostavni su koledarski i veselarski ophodi.*⁶⁵

*U Hercegovini su se uvijek gajili dobrosusjedski odnosi, i u žalosti i u radosti uvijek su bili upućeni jedni na druge i običaj je da se stalno posjećuju. Tako se i Božić najprije počinje čestitati susjedima. Prva osoba koja dođe u kuću čestitati Božić naziva se polaznik.*⁶⁶

---

⁶⁵ Dragić, Marko: *Hrvatski tradicijski čestitarski ophodi, pohodi i običaji od Božića do Sveta tri kralja*, *Croatica et Slavica Iadertina* XIV/1 2018, str. 190.

⁶⁶ *Isti*, str. 194.

Dragić dalje otkriva simboliku drveća i biljaka. On navodi:

*Jela simbolizira odabrane u nebu koji su se za života isticali krepošću i strpljivošću. Vinova loza simbolizira odnos Boga i njegova naroda. Loze označavaju Božju djecu koju Bog prati. (...) Bosiljak se spominje u više veselarskih pjesama, a opjevan je u usmenim lirskim ljubavnim pjesmama. U drevnim vremenima bosiljak je smatran kraljevskom biljkom. Bosiljak ima važnu ulogu u magiji, religiji, medicini i kulinarstvu. Ostatci bosiljka pronađeni su i u piramidama.*⁶⁷

Napomenut ćemo da su se pojedini obredi, običaji, ophodi, divinacije zadržali do danas, a neki su u promijenjenom obliku nastavili da žive, dok se u značenjskom pa i izvođačkom sloju, jedan dio njih poklapa.

*Badnjak je folklorom najbogatiji dan u godini, a po običajima, obredima i ophodima koji ga karakteriziraju može se podijeliti na: Badnje jutro i dan i Badnju noć. Badnje jutro i dan karakteriziraju: djeca – jutarnji čestitari (kvočke, položaj, badnjičari); obredi, običaji i divinacije vezane uz drvo badnjak; post i priprava hrane za Božić; pravljenje božićne svijeće; gobinjanje (kićenje) zelenilom, najčešće bršljanovim, maslinovim i lovorovim grančicama: domova, štala, dvorova, njiva, voćnjaka, maslinika, vrtova, pčelinjaka, badnjaka, groblja; koledanje i veseljanje; blagoslov ovaca; glorijani; škropljenje blagoslovljenom vodom: ukućana, domova, štala, stoke, dvorova, njiva, voćnjaka, maslinika, vrtova, pčelinjaka, badnjaka; divinacije.*⁶⁸

U istom radu, dalje se navode čestitarski ophodi i njihova simbolika. Uočavamo da su slična ili čak ista značenja i u kulturama susjednih država, Bosne i Hercegovine, Crne Gore (...)

Tako na primjer, pjesma koje se sjećamo iz djetinjstva, a koju su nam prenijele naše bake: *Ko ko kokoda, / ko šta ima neka da, / ko šta nema, neka sprema. / Kukurikuuu!*, ima sljedeću simboliku:

---

⁶⁷ *Isti*, str. 202.

⁶⁸ Dragić, Marko: *Badnje jutro i dan u kršćanskoj tradicijskoj kulturi, Croatica et Slavica Iadertina X/II*, Zadar, 2014, str. 399.

*To je dječji znak domaćinima da ih trebaju darivati. (...) Dok djeca pjevaju, torbe im se pune jabukama, suhim šljivama, orasima i lizalicama koje domaćice same spremaju, a ako se u džepu nađe i pokoji novčić, za djecu je to prava radost.*⁶⁹

Milovan Gavazzi smatra da su interesiranja za običaje u Hrvatskoj veoma stara, kao i da se u književnim djelima hrvatskih autora iz doba renesanse i baroka mog pronaći tragovi opisa božićnih običaja u Hrvatskoj. Gavazzi piše dalje o Pokladama,⁷⁰ Korizmi (Završetak Poklada označava početak Korizme)⁷¹ Uskrsu/Vaskrsu, (*U vjerskom pogledu Poklade su smještene između*

---

⁶⁹ *Isti*, str. 400.

⁷⁰ Marko Dragić u radu *Velike poklade u folkloristici Hrvata (Croat. Slav. Iadert. VIII/I (2012))* piše da Poklade u Hrvatskoj obuhvaćaju razdoblje od Sveta tri kralja (6. siječnja) označavaju svršetak božićnih blagdana, a od (7. siječnja) do Čiste srijede, razdoblje je poklada ili karnevala (krnjeval). Intenzivni pokladni običaji i događaji traju nedjelju, ponedjeljak i utorak, pred Pepelnicu (Čistu srijedu). U ta tri dana se gostilo i obilno jelo, posebno u utorak navečer pred korizmu jer je većina ljudi postila sve do Uskrsa. Te dane narod naziva: *Velike poklade ili Završne poklade*. Zadnja nedjelja poklada zove se *Pokladna nedjelja*. Svako mjesto je imalo svoje načine obilježavanja i nazive za dane Poklada, tako u Gudincima, cijelog tjedna nitko nije ništa radio, a svaki je dan imao razlog zbog kojeg se nije radilo i svaki je dan imao svoj naziv. Naprimjer, ponedjeljak se zvao Sramotni ponedjeljak i bilo je sramota raditi; Bolni utorak, tko bi radio, razbolio bi se, zatim Vrličava srida, ko bi radiom vrtjelo bi mu se u glavi; Zadužni četvrtak, ako bi tko radio, bio bi dužan; Mušičavi petak, ne radi se jer tko radi biće mušičav; Zaklopita subota – ko bi tadio, usta bi mu se zaklopila i Otklopita nedjelja, sve se moglo raditi, ali s obzirom na to da je nedjelja, nije se radilo opet ništa. Nadalje, Dragić iznosi podatke kako su se Pokladni dani nazivali u Bapskoj kod Iloka: *Sramotni ponedjeljak; Ubojiti utorak; Vrličeva srijeda (na taj dan nije se smjelo vrtjeti); Usnosni četvrtak, Mišji petak (nije se ništa radilo ručno jer će miševi izgrist platno); Zaklopita subota; Otklopita nedjelja (taj dan uvijek je bila priredba)*. A dan nakon Čiste srijede zvao se Lakomi četvrtak, i prema običaju valjalo je pojesti sve što je ostalo od Pokladnoga utorka. *Uz pokladno vrijeme vežu se svjetovni i vjerski narodni običaji. Brojni žanrovi folklornoga kazališta prestali su se izvoditi; neki od njih su modificirani, dok neki nastavljaju živjeti kroz festivalske svečanosti*. O tome više: Marko Dragić, *Velike poklade u folkloristici Hrvata*, Croatica et Slavica Iadertina, 8 (1), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2012., str. 155-188.)

⁷¹ Korizma je razdoblje od Čiste srijede do Uskrsa. To je vrijeme pobožnosti, molitve, posta i pripreve za najveći kršćanski blagdan Uskrs.

*Sveta tri kralja i Čiste srijede, ali nemaju nikakve veze s obilježavanjem Uskrsa) Velikom petku,*⁷²
*Cvjetnoj nedjelji,*⁷³ *Duhovima*⁷⁴ *Ljetu, Adventu,*⁷⁵ *Badnjaku*⁷⁶ *Božiću (...)*

---

⁷² *Veliki petak kršćanski je spomendan Isusove muke i smrti. Na taj dan nema euharistijskoga slavlja. Oltar je bez križa, svijećnjaka i oltarnika što simbolizira Isusovu muku i smrt. Veliki petak vrhunac je godišnje pokore. Brojni vjernici poste ne jedući i ne pijući ništa. Taj se post naziva sušenje ili žežinjanje. Svatko zasebno moli Isusove trideset tri krunice. Odlazi se u crkvu i slijede obredi. Težaci na taj dan siju rasade biljaka. Svatko umjereno popije vina vjerujući da se ono pretvara u krv. Vino je simbol Isusove muke i krvi. Vidi: Marko Dragić, *Veliko trodnevlje u ramskoj pasionskoj baštini*, Hum, 6. Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Mostar, 2010., str. 81-104.)*

⁷³ *Veliki ili Sveti tjedan obuhvaća dane od Cvjetnice do Uskrsa. Cvjetnica je u nedjelju prije Uskrsa. Na taj dan kršćani slave Isusov trijumfalni ulazak u Jeruzalem. U bogoslužju je Veliki tjedan prožet uspomenom na Isusovu muku. Svaki dan toga tjedna zove se veliki. Veliki ponedjeljak, Veliki utorak i Veliku srijedu karakteriziraju četrdesetosatno klanjanje (kvarantore). Posebno je Veliko ili Sveto trodnevlje (Vazmeno trodnevlje) – Veliki četvrtak, Veliki petak, Velika (Bijela) subota. Ti dani prožeti su Isusovom mukom, smrću i uskrsnućem za spasenje svijeta. Uskrs je najveći kršćanski blagdan jer je Isus Krist svojim uskrsnuo spasivši i otkupivši Svijet. U crkveno-pučkoj tradiciji Veliki tjedan je najbogatiji tjedan u godini. O tome više: Marko Dragić, *Veliki tjedan u crkveno-pučkoj baštini šibenskoga zaleđa*, Titius, 8, Filozofski fakultet Split, Split, 2015., str. 155-183.)*

⁷⁴ *Duhovi su blagdan pedeset dana nakon Uskrsa. “Na taj su dan svi Isusovi učenici bili zajedno. S neba se začuo šum, kao kad se digne silan vjetar, i napunio svu kuću u kojoj su apostoli sjedili. Pokazali su se razdijeljeni jezici kao od vatre i na svakog od njih sišao je po jedan. Napunili su se Duha Svetoga i počeli govoriti tuđim jezicima ‘kako im je Duh Sveti davao govoriti’. Budući su Židovi toga dana obilježavali Pedeseticu u Jeruzalemu je bilo mnoštvo naroda različitih narodnosti. Mnoštvo je bilo zbunjeno kada su čuli apostole kako govore njihovim jezicima. Neki su se podrugivali govoreći da su se apostoli ponapijali. Petar je među apostolima ustao i rekao da se ispunilo obećanje proroka Joela: ‘Izlit ću duha svojega na svako tijelo’. Petar je rekao Izraelcima da je Isusa, kojega su oni razapeli, Bog oživio od mrtvih i uzdignuo na nebesa gdje je primio Duh Svetoga i izlio ga, ‘kao što svi vi vidite i čujete (...)’”. Dragić Marko, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008., str. 177.*

⁷⁵ *Slavljenje adventa potječe iz 4. stoljeća. Podrijetlo je riječi advent od lat. Riječi adventus, -us, m. što znači dolazak, dohod, početak. Došašće karakterizira pokora i priprava te radosno iščekivanje Gospodinova dolaska. (...) Advent se sastoji od četiri nedjelje koje prethode Božiću, a simboliziraju četiri tisućljeća od stvaranja svijeta do dolaska Isusa Krista. Nedjelja koja je najbliža svetkovini sv. Andrije prva je nedjelja Adventa (Došašća). Ponedjeljkom iza tog dana u crkvi počinju zornice. Te svete mise započinju obično u šest sati ujutro. Na zornicama se moli i pjeva u čast Majke Marije. Zora je simbol Kristova dolaska, a znakom je i Kristove prolivene krvi kojom je nadvladan grijeh i ostvaren vječni spas. Kršćanski se svijet veseli Porodenju Isusovu i pripravlja se za Božić. [...] Advent u liturgiji i etnokulturi zrcali višestoljetnu hrvatsku pripadnost kršćanskoj civilizaciji. U narodnim običajima ogledaju se hrvatski autohtoni običaji kao i oni koji su nastali pod utjecajem zapadnoeuropskih kršćanskih uljudbi. U nekim običajima, poput onih u Slavoniji kada je na Dan sv. Lucije domove obilazila Baba Luca, opažaju se ostatci drevnih mitskih vremena. Međutim, namjena je tih običaja didaktična. Ista je namjena običaja na Dan sv. Barbare kada jedno čeljade ogrnuto bijelom plahtom ide od kuće do kuće, te nagrađuje dobru, a kažnjava zločestu djecu. Uz advent se vežu mnogobrojna vjerovanja, a među njima su najčešća proricanja o budućem ženiku ili nevjesti. Prema danima od Sv. Lucije do Božića proricalo se kakvo će vrijeme biti u idućoj godini. O tome više: Marko Dragić, *Advent u liturgiji i narodnoj kulturi Hrvata*, Crkva u svijetu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 43 (3), Split, 2008., str. 414-440.)*

⁷⁶ *Badnjak, Badnji dan, Badnjica, dan je uoči Božića. Taj je dan u folklornom pogledu najbogatiji i najraznovrsniji dan u hrvatskoj tradicijskoj kulturi, a po običajima koji ga karakteriziraju može se podijeliti na: Badnje jutro i dan, te Badnju večer. Badnje jutro i dan karakteriziraju: post, priprava hrane za Božić; škropljenje blagoslovljenom vodom: ukućana, domova, štala, stoke, dvorova, njiva, voćnjaka, maslinika, vrtova, pčelinjaka, badnjaka; kićenje zelenilom, najčešće bršljanovim i lovorovim grančicama: domova, štala, dvorova, njiva, voćnjaka, maslinika, vrtova, pčelinjaka, badnjaka; groblja. Značajke Badnje večeri su: gobinjanje, slama, božićni bor (jelka), božićne jaslance, božićne svijetle, badnja večera, blagoslov ovaca, večernja molitva, bdijenje, ophodi, čestitanje, zdravice, pjesme, koledanje, krjesovi. U središtu pozornosti, od Badnjega jutra do Polnoćke je drvo badnjak te obredi i običaji vezani uz njega.. Vidi: Marko Dragić, *Badnje jutro i dan u hrvatskoj tradicijskoj kulturi*, Croatica et Slavica Iadertina, 10 (2), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2014., str. 399-435.; Marko Dragić, *Badnja noć u folkloristici Hrvata*, Croatica et Slavica Iadertina 6 Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2010., str. 229-264. Marko Dragić,*

Tim je već donekle i nagoviješteno – 'kako je božićno drvce', 'bor', 'jelica' u hrvatskim krajevima novija, mlada tradicija. Da je tako, nije ni teško dokazati, kao ni to, otkuda je i kada k nama stalo prodirati. Smjer prodiranja i izvor odaje mu već naziv, kakav se pored navedenih hrvatskih često čuje u gradovima - krizbaum, a tu i tamo pače i na selu (križbam i sl.). I doista je taj 'Christbaum' njemačkoga podrijetla – a s tim je u potpunom skladu činjenica, da se susreće postepeno sve manje, što se dalje ide prema istoku i jugu hrvatskoga područja te se napokon (već u sasvim srpskim krajevima) uglavnom gubi ne samo na selu nego i u gradu – koliko nije u najnovije vrijeme prodro među građanstvo čak i po unutrašnjosti Balkana. (...) Od onih prvih vremena, kad se stalo 'božićno drvce' k nama širiti, ono je proživjelo već više 'moda' – kako dobro znaju naši danas stari i najstariji ljudi, koji su (naročito u zabitijim mjestima) proživljavali davno nestale Božiće još od onih vremena, kad je božićno drvce tek počelo ovdje ulaziti u običaj.⁷⁷

Već smo pisali da je polazište za utvrđivanje elemenata tradicijske kulture u djelu Mirka Kovača, upravo definiranje elemenata tradicijske kulture, njihovo definiranje, pronalaženje i objašnjenje. Stoga ćemo nastaviti da u redovima koji slijede, odredimo elemente tradicijske kulture i da ih definiramo, kako bi kasnije, na osnovu definicije prepoznali i objasnili njegovu ulogu, simboliku i značenje u djelu Mirka Kovača.

Ophodi su običaj obilaženja selom posebno odjevenih i određenim rekvizitima opremljenih skupina ljudi. Danas pretežito zabavnoga značaja, dok su prije imali i naglašenu magijsku ulogu, uglavnom apotropejsku. Redovito prate glavne godišnje običaje. Najpoznatiji su ophodi maskiranih skupina oko Poklada (maškare), Jurjeva (jurjaši), 1. svibnja (filipovčice), zatim za

---

Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi, Crkva u svijetu, 43 (1), Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008, 67-91.

⁷⁷ Gavazzi, Milovan: *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, III Izdanje; Hrvatski sabor kulture, Zagreb 1991, str. 153-154.

*Spasovo (križari)*⁷⁸, *na Duhove (kraljice)*⁷⁹, *za Ivanje (ladarice)*⁸⁰, *te niz ophoda u sklopu božićnih i novogodišnjih običaja (npr. obilazak lika sv. Nikole*⁸¹ *s pratnjom na Nikolinje, lika sv. Lucije*⁸² *na dan sv. Lucije: betlehemari, pastiri i sl. na Badnju večer; novogodišnje čestitanje, tzv. koleda*⁸³

---

⁷⁸ Uzašašće je kršćanski blagdan koji se slavi četrdesetog dana nakon Uskrsa, uvijek četvrtkom, a sjećanje je na Kristov uzlazak u nebo. Uzašašćem na nebo Isus Krist je spasio čovječanstvo. Zato se taj blagdan zove i Spasovo. Uzašašće u hrvatskoj kulturnoj baštini karakteriziraju spasovski ophodi, zvani križari i križarice, koji se prvi put spominju početkom 17. stoljeća u Bakru. Vidi: Marko Dragić, *Spasovo u hrvatskoj tradicijskoj baštini*, Crkva u svijetu 44 (3), Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2009., str. 205.-228.)

⁷⁹ U slavenskoj mitologiji Lada je božica proljeća, mladosti i plodnosti, a njezin sin Ljeljo bog je ljubavi. U čast tih božanstava do pedesetih godina dvadesetoga stoljeća Hrvati su izvodili ophode, obrede i pjesme. O tome više: Marko Dragić, *Lada i Ljeljo u folkloristici Hrvata i slavenskom kontekstu*, Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu, 5, Split, 2012., str. 43.-62.)

⁸⁰ Istočna i zapadna Crkva jedine slave rođendane i kraj ovozemaljskoga života Bogorodice i Ivana Krstitelja. Sv. Ivan Krstitelj, prethodnik i krstitelj Isusov, iznimno se štuje u kršćanstvu. Ivan Krstitelj rodio se pola godine prije Isusa. Kao dječak otišao je u pustinju činiti pokoru. U javnosti se pojavio 29. godine pred Izraelom. Propovijedao je tražeći unutarnji preporod, pokajanje i pokoru. Svoje učenike u znak duševnoga preporoda krštavao je u Jordanu. Pretkazao je Kristov dolazak i prepoznao ga u osobi Isusa kada je Isus došao u Jordan Ivanu da ga krsti. Kralja Heroda Antipu prekorio je zato što je uzeo Herodijadu, ženu svoga brata Filipa, za svoju ženu. Kralj ga je utamničio 29. godine. Na proslavi kraljeva rođendana na nagovor Herodijade njezina kći Saloma tražila je glavu Ivana Krstitelja na pladnju. Herod joj je ispunio želju, a spomen na smaknuće Ivana Krstitelja slavi se 29. kolovoza. Taj dan je u Katoličkoj Crkvi blagdan Glavosijek sv. Ivana Krstitelja. Marko Dragić, Helena Dragić, Sveti Ivan Krstitelj u hrvatskoj tradicijskoj baštini, *Croatia et Slavica ladertina 15 (1)*. Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2019. 275-329.)

⁸¹ Kult svetoga Nikole iznimno je raširen i na Zapadu i na Istoku. Život svetog Nikole prepleten je legendama. Uz blagdan Svetog Nikole u hagiografskoj baštini Hrvata vezuju se Nikolinjski ophodi u kojima osoba prerusena u svetog Nikolu u biskupskom ornatu s palicom i krampusa (đavola) s košarom, lancima, šibom i sl., da od doma do doma nagrade dobru, a kazne zločestu djecu. Marko Dragić, *Sveti Nikola – biskup u hagiografskoj baštini Hrvata*, *Ethnologica Dalmatica*, 22 (1), Etnografski muzej, Split, 2015., str. 5-42.)

⁸² Sveta Lucija (Sirakuza, 284., - Sirakuza, 303.) starokršćanska je mučenica. Predvidjela je skorbu smrt velikog progonitelja kršćana, Dioklecijana, kao i prestanak progona kršćana. U hrvatskoj tradicijskoj kulturi blagdan svete Lucije karakteriziraju: Lucinji ophodi; darivanje djece; Sijanje božićne pšenice; post; molitve i zavjeti. Od svete Lucije do Božića dvanaest je dana koji se u hrvatskoj kulturnoj baštini nazivaju: brojanice, Lucini dani, vidioci. Uz te dane vezuju se proricanja o vremenu u nastupajućoj godini; djevojke proriču za koga će se udati; djeca proriču koja će im se želja ispuniti u godini koja slijedi. Nekoć se kroz tih dvanaest dana pravio stolčić, vjerujući da će se na polnoćki za vrijeme podizanja s toga stolčića vidjeti tko su vještice, more i vještci. (Marko Dragić, *Sveta Lucija u katoličkoj sakralnoj i svjetovnoj baštini Hrvata*, Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe, 24, Mostar, 2010., str. 129-153.)

⁸³ Najstariji je spomen koleda kod Bugara u 9. stoljeću, a nalazi se u Sinajskom trebniku u kojem se zabranjuje običaj „bivših poganih” da prvoga siječnja idu u koledu. U Hrvatskoj se prvi put koleda spominju u dubrovačkom Statutu iz 1292. godine. Vuk Stefanović Karadžić u svomu Srpskom rječniku navodi da se običaj koledanja kod pravoslavaca izgubio, a da kod katolika još traje i dodaje. Marko Dragić, *Koledanje i veseljanje u hrvatskoj tradiciji*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 1., Split, 2008., str. 21-43.

i dr.). Uz redovne, uobičajeni su i povremeni prigodni ophodi, npr. dodole⁸⁴ za zazivanje kiše u sušnim razdobljima, ili vučari⁸⁵ kojima se slavi fiktivno ili stvarno ubijanje vuka i dr.

Običaji se razlikuju i nisu isti od mjesta od mjesta, kao ni u različitim kulturama. Pod običajima se podrazumijevaju načini ponašanja tradicijom utvrđeni s normativnim, ceremonijalnim i simboličkim značajkama; svojstveni određenoj društvenoj zajednici, nezaobilazni čimbenici nar. kulture koji obilježuju značajne trenutke čovjekova života i osobite prigode u životu zajednice vezane uz vjerski i gosp. godišnji ciklus.⁸⁶

Običaji se dijele na: životne ili porodične; godišnje ili kalendarske i radne običaje.

Životni ili porodični vezani su za značajne događaje iz života: rođenje djeteta, sklapanje braka, smrt... Običaji koji se obilježavaju ili odvijaju tokom čitave godine poput Badnjeg dana, Božića, Uskrsa, i drugih događaja i na kraju radni – koji su se odnosili i bili povezani sa radom na njivi, sa gradnjom kuće, žetvom itd.

Običaji se često povezuju sa određenim vjerovanjima i magijskim postupcima, što nas sa druge strane dovodi do pojma divinacije.

Divinacija (lat. divinatio: slutnja, proročki dar vidovitosti). 1. U mnogim starim religijama i pučkim vjerovanjima naslućivanje i pretkazivanje budućnost po raznim znakovima: po položaju zvijezda (kod Babilonaca), po letu ptica, po utrobi žrtvovane životinje (kod Asiraca, Etrušćana, Rimljana), po plamenu i dimu na žrtveniku, po crtama na dlanu itd., kao i izravnim nadahnućem od nekog božanstva (u antičkim proročištima, u zanosu, u snu). Budući da je divinacija spojena s

---

⁸⁴ Ladderski, kraljički i dodolski obredi i pjesme podrijetlo baštine iz drevnih mnogobožackih vremena. Mnogostruke su sličnosti tih hrvatskih obreda s obredima drugih slavenskih naroda, a u njima se opažaju i utjecaji baltičkih, germanskih, romanskih i drugih naroda. Ti obredi pripadaju magijskim obredima, a neki od njih imaju apotropijski i panspermijski karakter. U tim su obredima najčešće kulturni voda i zelenilo. Lado je najčešće spominjano božanstvo u obrednim pjesmama slavenskih naroda. U slavenskoj je mitologiji Lada božica proljeća, ljepote i mladosti. (...) U dodolskim ophodima opaža se kult vrhovnoga slavenskoga božanstva Peruna. Obrede prate usmene lirske obredne pjesme. Funkcija im je estetska i životna. (Marko Dragić, *Ladarice, kraljice i dodole u hrvatskoj tradicijskoj kulturi i slavenskom kontekstu*, Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, br. 21., Mostar, 2007., str. 275-296.)

⁸⁵ Vučari su maskirani ophodnici koji su u skupinama od tri do četiri čovjeka, nakon što bi ubili vuka, oderali mu kožu, nataknuili je na kolac, napunili slamom i okitili je svilom, vunom i šarenim papirima, hodali po svom i susjednim selima glasno pjevajući i tražeći darove za ubijenoga vuka. Vučari su za ubijenoga vuka darivali slaninom, mesom i drugim prehrambenim proizvodima od kojih bi pravili gozbu na kraju ophoda. Tim ophodima i basmama željelo se 'spriječiti' vuka da prilazi domovima i štalama. (Marko Dragić, *Vuk u folkloru Hrvata*, Poznańskie Studia Slawistyczne ZAKŁĘCIE, ZAMÓWIENIE, ZAŻEGANIE. MAGICZNA MOC SŁÓW W FOLKLORZE SŁOWIAŃSKIM, 3. Adam Mickiewicz University Press, Poznań 2012., str. 45-59.)

⁸⁶ Običaji, narodni. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 18. 7. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44552>.

*politeističkim predodžbama i kultovima, monoteističke religije smatrale su je lažnom i nedopustivom.*⁸⁷

Iako u djelu Mirka Kovača nisu prepoznati svi navedeni elementi, oni koji jesu, dokaz su da je na tim elementima, elementima koji su u jednom dijelu i znak identiteta određenog naroda, stvarao svoja djela.

*Da se ubiju i na glavu posade, hrvatski u srpskome, niti srpski u hrvatskome rascijepiti, razdijeliti, raščetvoriti neće svi naši jezikoslovci, lingvisti i ina blebetala, ali ih dva jezika u jednom, savršeno i s lakoćom velikog pisca dijeli i podijeli Mirko Kovač. Na žalost, u tome ga je teško, ili nemoguće slijediti, jer da bismo ga slijedili, morali bismo imati njegov jezični i pripovjedački dar.*⁸⁸

Sa takvom lakoćom književnog nadograđivanja, uzimanjem internacionalnih motiva (sukob dobra i zla, rodoskrvna ljubav, lik lude, majka nesretnica...), interliterarnošću, Kovač stvara svoja djela. On konstruira, oslanja se na elemente usmene književnosti, na epite usmene književnosti, na djela velikih pisaca uzimajući ono što pogoduje njegovom sentimentu i njegovoj poetici. *Kovač bez mnogo obzira posuđuje ono što ga kod drugih pisaca opsenjuje: od Gogolja – kupovinu mrtvih duša (kod Kovača, kupovina leševa), od Poa – sliku pada kuće Ašer (kod Kovača, kuća Biriša), od Foknera – čitavog jednog junaka, idiota iz 'Buke i besa', kome će Kovač i u 'Mojoj sestri Elidi' i u 'Ruganju s dušom' dati, praktično, središnje mesto, i to, verovatno, pod uticajem slike božjeg čoveka iz ruske književnosti, ili, pre, nejasno formulisane hrišćanske tajne.*⁸⁹

Motivska struktura Kovačevih djela zasnovana je na elementima narodne, usmene književnosti, dakle predanja, legendi, običaja, mitova, što dovodi do još jednog polja koje je potrebno objasniti a tiče se podjele tradicijske kulture ili tradicije na narodnu, nastalu u narodu i pisanu, nastalu iz krugova samih pisaca, prethodnika.

U cilju tumačenja djela jednoga pisca, neophodno je imati na umu upravo ovo razlikovno svojstvo tradicijske kulture, što je u njegovome djelu *preuzeto* iz narodne, a što iz pisane

---

⁸⁷ Divinacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23. 7. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15501>

⁸⁸ Jergović, Miljenko: *Mirko Kovač – privatni pisac* (Časopis *ARS*, Cetinje, godina XVI, broj 5-6/2014, str.112.)

⁸⁹ Kordić, Radoman: *Tumačenje književnog dela*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988, str. 181.

književnosti. Na distinkciju pojmova, ukazuje i prof. dr. Marko Dragić, navodeći da *pučku i usmenu književnost treba razlikovati. U uporabi je bio i naziv tradicionalna književnost.*

(...)

*U Hrvatskoj se naziv narodna književnost u službenoj uporabi zadržao do devedesetih godina dvadesetog stoljeća.*⁹⁰

Da su ove podjele zaista važne i da ih treba uzimati u obzir pri tumačenju djela bilo kojeg pisca, ukazuju brojni teoretičari, praveći i imenujući ove dvije suprotnosti tradicijske kulture različitim nazivima. Veliki je broj studija od šezdesetih godina prošloga vijeka, do današnjih dana posvećen upravo ukazivanju na razlike između usmene i pisane riječi. *Svojevremeno je Antun Radić, jedan od pionira etnologije u Hrvatskoj, pisao kako 'gospoda' imaju svoju kulturu a 'narod' svoju. Tako su 'gospodska' i 'narodna' kultura bile premise na kojima se temeljila kulturno-historijska etnologija.*⁹¹ Zašto je važno poznavati pojmovnu raznolikost tradicijske kulture? Jasno i za nas u ovom radu važno – zbog prepoznavanja elemenata usmene, dakle narodne kulture.

Već smo ukazali na činjenicu da u Kovačevim djelima pronalazimo elemente i tradicijske kulture ali i oblike usmene književnosti. Ovakav pristup zahtijeva posebne metode jer *svako nastojanje da se detaljnije sagleda i analizira odnos usmene i pisane riječi nosi veliki procenat rizika od gubljenja unutrašnjih vezivnih svojstava jednog teksta, u trenutku podvrgavanja umjetničkih oblika dekonstruktivističkim tretmanima. Čineći takvu vrstu reza po umjetničkoj strukturi, kako bismo pronašli ostatke procesa interpolacije, mi zapravo ulazimo u zonu dekontekstualizacije pojedinih segmenata strukture, te u svojevrsnu sudnicu autorima i poetikama...*⁹²

Svakako da nije namjera suditi poetikama niti piscima, već ukazati na jedan kulturni obrazac, proces ponavljanja. Proces “recikliranja”, stvaranja novog na temeljima starog. *Bezbroj puta otvaram Bibliju kao da ću tamo pronaći rješenje, lijepo sročenu misao u Novom zavjetu, a u*

---

⁹⁰ Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008, str. 12.

⁹¹ Čolić, Snježana: *Neke teorije o dvjema kulturama: k dijalektičkoj perspektivi* u: *Sociologija sela*, 40 (2002) ½ (155/156): 105-116.

⁹² Vojinović, Vladimir: *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovijetka*, FCJK, Cetinje, 2014, str. 231.

Starom zavjetu čitava progonstva, život i sudbine naroda, zapisuje Kovač.⁹³ Ovđe možemo ukazati na elemente tradicijske pisane kulture, Biblije, Starog i Novog zavjeta, ali i narodne u motivima progona, sudbina naroda. Ono što pišem plod je onog što čitam i, dakako, iskustva i potrebe, a još ako tome dodam ono što Šklovski kaže: 'Pisac piše savlađujući svoju prošlost, polazeći od svoje prošlosti', onda sam naveo barem stoti dio razloga zašto pišem!⁹⁴

Kovaču je prošlost uvijek na umu, a tradicija u blizini kako bi vješto koristeći svoje pripovjedačko iskustvo i talenat protkao djelo i utemeljio tradiciju, bilo pisanu, bilo usmenu. (...) *kad pisac uspije oživjeti mrtve i približiti udaljene riječi i kad taj posao obavi estetski vrijedno, onda se takav majstor može pohvaliti da mu 'tradijski pasusi' i sretan povratak davninama donose užitak. (...) Kad je tradicija u pitanju pisci moraju biti oprezni i suptilni. Ne zaboravite je, a držati se na odstojanju. Ne trošite je previše, jer 'zalihe nisu vječne'.*⁹⁵

Prepoznatljivi elementi tradicijske kulture upućuju nas na zaključak da se u djelu Mirka Kovača mogu razlikovati ne samo elementi usmene i pisane tradicije već i elementi historije, odnosno historijske tradicije, koji podrazumijevaju historijska zbivanja ili kronotop u djelima. Zatim, može se govoriti i o religijskoj tradiciji koja je ispisana na skoro svim stranicama Kovačevog opusa, bilo da je u pitanju katolička ili pravoslavna tradicija.

Kroz motivske elemente crkve, obreda, religijskih rituala, može se govoriti i o ovom segmentu tradicijske kulture u djelu Mirka Kovača. Dakle, ponovit ćemo, da u tom pogledu, možemo govoriti o četiri kategorije tradicije u djelu Mirka Kovača: pisanoj, usmenoj, religijskoj i historijskoj tradiciji.

Ovakva tumačenja nesumnjivo dovode i do pojma folklora. Terminološki, folklor određuje narodnu književnost, sveukupnu tradicionalnu građu: običaje, vjerovanja, balade, poslovice. U širem smislu, *pod folklorom se podrazumeva tradicionalna materijalna kultura, igra, ples i muzika, ali i oblast duhovnog života (folklor ideja u celini, običaji, verovanja, medicina, religija), dok se u užem značenju koristi isključivo za označavanje verbalnog stvaralaštva (usmena/narodna književnost).*⁹⁶

---

⁹³ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 29-30.

⁹⁴ *Isti*, str. 30.

⁹⁵ *Isti*, str. 86.

⁹⁶ *Pregledni rečnik komparativističke terminologije u književnosti i kulturi*, str. 420-421.

Vođeni definicijom folklora, ali i tradicije, kao i saznanjem da su u djelu Mirka Kovača prepoznatljiva četiri oblika tradicijske kulture, u narednom poglavlju bavit ćemo se vezom između folklora i usmene književnosti, ali i tragovima istih u opusu Mirka Kovača. U duhu postmoderne poetike, Mirko Kovač na sasvim osoben i osoban način ostvaruje kontakt sa tradicijom, koja je u njegovim djelima gradivni element i inspiracija za različita tumačenja.

5. USMENA KNJIŽEVNOST

Ustanovljeni termin *usmena književnost* proistekao je zapravo iz pojma pisane književnosti. Dva suprotna pojma, jesu proturječna, no neku točnu ili strogu granicu između njih teško da je povući. Jedan od razloga je činjenica da je usmena književnost proistekla iz, uvjetno rečeno usmene komunikacije. *U usmenim kulturama kolektiv pamti svoju tradiciju neumornim ritualnim ponavljanjem njezinih ključnih intonacijskih, ritmičkih, glasovnih, frazeologijskih, metričkih, stihovnih, sintaktičkih i pripovjednih obrazaca.*⁹⁷

Kako u ovom razdoblju razvoja civilizacije nije bilo moguće zapisati ono što je nastajalo, taj se materijal “reproducirao” improvizacijom. Tako je usmeni pjevač u navođenju pojedinih pjesama imao više varijanti, nižući stihove asocijativno. *Usmena publika nije samo pasivno slušala i pamtila već je aktivno sudjelovala u korištenju jezika. (...) Stihovi su sve do srednjeg vijeka bili toliko prirodno namijenjeni slušanju da njihovi zapisivači nisu marili za njihovu grafičku prezentaciju te su ih prepisivali prozom.*⁹⁸

Poznato je da se pod terminom narodna književnost podrazumijevala i narodna poezija, narodna pjesma... sam termin narodna (duša ili karakter) u teoriju književnosti uvodi Herder i to terminom *volkslied*. Herder je objavljujući zbirku narodnih pjesama raznih vremena i naroda, godine 1778/79, svijetu predstavio i narodnu književnost južnoslavenskih prostora. U zbirci su objavljene: *Hasanaginica*, *Razgovori ugodni naroda slovinskog o Milošu Obiliću i Vuku Brankoviću*, *Lepojka tumač* i *Radoslav*. Terminološke nedoumice oko narativa narodna ili usmena književnost, folklorno stvaralaštvo postalo je predmet brojnih tumačenja 70-ih godina XX vijeka.

U suodnosu folkloru i narodne književnosti, te usmene književnosti, prevladavalo je mišljenje tumača, među kojima je i prof. dr. Novak Kilibarda da je, ipak precizniji naziv usmena književnost. Pod terminom narodna književnost podrazumijevao se kolektiv, tj. narod koji stvara i prenosi stvaralaštvo.

Narodna, odnosno usmena književnost koja je, kako i samo ime kaže nastala u narodu i prenosila se iz generacije u generaciju izvođenjem u obliku pjesme, igre, anegdote, zagonetke,

---

⁹⁷ Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, str. 549.

⁹⁸ *Isti*, str. 551.

poslovice, kletve, svoj oblik je mijenjala prilagođavajući se mjestu i vremenu u kojem je nastajala. Stoga možemo govoriti i o etnocentrizmu (grčki etno-narod, centrum – centar), terminu koji svoje mjesto pronalazi i u sociologiji, i u antropologiji, ali i u kulturnim studijima. Pod ovim terminom podrazumijeva se prisvajanje i zauzimanje vodećeg položaja jedne etničke zajednice među različitim etničkim zajednicama. U književnosti, o etnocentrizmu moguće je govoriti upravo sa stanovišta usmene književnosti.

Ako se zna da je, u određenim historijskim trenucima, prijelomnim trenucima, upravo pjesma koja je nastala u narodu bila pokretač mnogih buna i ratova, ali i da je ista ta pjesma nastojala da kroz vjekove očuva duh slobodarstva, imajući na umu cikluse narodnih pjesama u svim regionalnim književnostima, pa i šire, da se zaključiti da je upravo na tim pjesmama građen etnocentrizam jednog ili više naroda. Sa saznanjem o ovakvim oblicima stvaralaštva, Kovač je u svojim djelima dekonstruirao etnocentrizme naroda. I tu smo prepoznali kategoriju historijske tradicije.

Ali, da se vratimo odnosu usmene i pisane književnosti... Jasno je da je upravo ovaj odnos, ako ne u svim, ono u određenim književnostima, bio od izuzetne važnosti za razvoj te ili tih književnosti u historijskim razdobljima. Ovdje se radi o odnosu između književnosti koja se sluša, izgovara i one književnosti koja se čita i piše. Stoga je usmena književnost prethodnica pisane književnosti, *ali se usmena književnost zadržava i razvija i u pojedinim sredinama, odnosno zajednicama gdje je pismenost rjeđa nego u drugim sredinama (npr. u seoskim sredinama nasuprot gradskim). Ona, zatim, Također postoji i u sredinama odnosno zajednicama gdje je pismenost razvijena, ali tada kao neki drugi vid književnosti, takav vid književnosti koji, za razliku od pisane književnosti, zadovoljava ponešto drugačije potrebe.*⁹⁹

Usmena književnost je nastala na osnovama jednog naroda, njegovim životnim potrebama i navikama. Razvijala se po drugačijim okolnostima i na drugačiji način od pisane književnosti. Za ovakav stav postoje tri razloga:

1) jer se odsutnost pisma kojim se zapisuje jednom stvoreno književno djelo prirodno odražava čak i na sam pojam onog što će vrijediti kao književno djelo, 2) jer književnost

---

⁹⁹ Solar, Milivoj: *Teorija književnosti, Rječnik književnog nazivlja*, Fakultet za crnogorski jezik I književnost, Cetinje, 2018, str. 134.

namijenjena isključivo slušanju mora uvažiti posljedice za razumijevanje koje proizilaze iz pretežno jednokratnog slušanja i 3) jer je uloga, zadatak i značenje onog što se isključivo pripovijeda, pjeva ili recitira, u određenoj društvenoj sredini drugačije od uloge, zadatka i značenja knjige.¹⁰⁰

Razlog navedenih tvrdnji je sljedeći. Naime, mi danas poznajemo više varijanti epova, ili velikih epskih pjesama, pripovijetki... što ukazuje da je to književno djelo usmenim prenošenjem mijenjalo određene djelove, ne umanjujući njegovu umjetničku vrijednost. *To je opet moguće zato što se usmena književna djela oblikuju velikim dijelom na temelju određenih formula, formualičnih izraza i okvirnih uzoraka za koje nisu bitna manja premeštanja, gomilanja, promjene u rasporedu i slično, nego je bitno što određenim temama odgovaraju određeni načini izražavanja...*¹⁰¹

Dalje, kada se jedno djelo usmeno govori a vremenom pokuša da se zapiše, sasvim je prirodno da tokom čina zapisivanja nastanu izvjesne promjene. Jer, *čim se jedno usmeno književno djelo ponudi čitaocu kao štampani tekst, kategorije “usmenosti” i “narodnosti”, koje su do tada bile imanentne i djelu i žanru kome to djelo pripada, gube dotadašnje značenje. Odnos čitaoca prema usmenoj i narodnoj prošlosti djela koje mu se nudi u pisanoj, odnosno štampanoj formi ne zavisi od vremena u kojemu živi čitalac, nego od stepena njegove priličnosti da bude čitalac.*¹⁰² Usmeni pjevač ili pripovjedač, uvijek na umu ima da se djelo mora lako pamtit i nadalje prenositi. Stoga su mu potrebne lake i već poznate forme i izrazi, a kompozicija mora biti pregledna i u skladu sa tradicijom. Zatim, ono što je možda za dalje tumačenje i nastavak rada nama veoma važno, jeste veza usmene književnosti s obredima.

Etimološki, riječ obred potiče od latinske riječi ritus, što u prijevodu znači ritual – svečana priredba, vjerska ili liturgijska svečanost. Usko je povezana s usmenom književnošću i to u obliku obrednih pjesama.

Pod obrednim pjesmama podrazumijeva se najstariji sloj narodnih lirskih pjesama. U ovu kategoriju ubrajaju se: tužbalice, svadbene pjesme, dodolske pjesme, koledarske pjesme, božićne pjesme, đurđevske, bogojavljenjske, ivanjske i druge... Kao što je i poznato, obredne pjesme su podijeljene na dva “kruga” pjesama: kalendarsko-obredne i porodično-obredne pjesme. *No, prema*

---

¹⁰⁰ *Isti*, str. 134-135.

¹⁰¹ *Isti*, str. 135.

¹⁰² Kilibarda, Novak, *Usmena književnost pred čitaocem*, Cetinje: Obod, 1998, str. 5.

*očuvanim elementima iz mitske prošlosti, arhaičnim predstavama (pre svega animističkim, ostvarenim u nizovima paralelnih slika iz sveta prorode i čovekovog života, u 'psihološkim paralelizmima' – prema Veselovskom), i magijskim vjerovanjima oblikovanim u prvobitnoj svesti, o.p. sežu i u preistorijsko vreme. Po svom poreklu obred je neodvojiv od – mita...*¹⁰³

Usmena, narodna poezija, nastala iz “obrednog sinkretizma”, riječi, muzike, igre, bila je kritizirana od strane crkve. Ono što je bilo sastavni dio svakodnevnog porodičnog života, one obredne forme koje su se čuvala u porodici i jednoj zajednici dio su lirske narodne tradicije. Naznačene kategorije narodnih pjesama, pretapale su se jedna u drugu, stvarajući novi oblik usmene pjesme. I narodnu epiku su najprije sačinjavale mitološke pjesme koje su kasnije postale junačke i pripovjedne pjesme. Nadalje su se forme širile ili su već preuzimane iz narodnih pripovijedaka, predanja, legendi, bajki.

*Naziv narodna književnost ima uporište u najranijoj fazi razvoja književnosti, a vrhunac je doživio u romantičarskom određivanju i vrednovanju onoga što je narodno kao metonimijskom pojmu za ono što je izvorno, svojstveno nekom narodu, prirodno, identitetno, što pripada nekoj kulturi, različitoj od generalizirane, domišljene, izvedene, umjetne i 'intelektualizirane' kulture. Odavno se uviđalo da su specifični proizvodi narodnog duha vrijedni pozornosti, čak i u vremenu kad još nije bilo zrelo poimanje da se i u tom stvaralaštvu mogu naći visoki i 'estetizirani' književni proizvodi.*¹⁰⁴

Da se prije nego li se osvrnemo na neke od usmenih proznih oblika i pokušamo ih definirati, još jednom odredimo prema pojmu usmene književnosti, tj. prema njegovom određenju.

Usmena književnost je termin koji je danas najčešće u uporabi, premda imenovanje i uporabna vrijednost datiraju tek od 80-ih godina 19. stoljeća, točnije, prvi ga je upotrijebio Paul Sebillot 1881. godine (*literature orale*), s napomenom da se radi o načinu transmisije. Kako je već u to vrijeme bila zapisana velika količina tekstova folklorne provenijencije u raznim zemljama svijeta, njime je prošireno shvaćanje tadašnjeg pojma folklor te su novim terminom obuhvaćene 'pripovijetke, predaje, narodne pjesme, poslovice, zagonetke, nabrajalice – tu skupnost što sačinjava neku vrstu kulture za razonodu za sve one koji se zbog neznanja ili nedostajanja vremena

---

¹⁰³ Rečnik književnih termina, Nolit, Beograd, 1986, str. 498-499.

¹⁰⁴ Botica, Stipe: *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013, str. 39

ne mogu služiti knjigama – a označiti se može zajedničkim imenom usmena književnost' (Bošković – Stulli 1973: 168). Otada se taj naziv najčešće upotrebljuje, a u suvremenim stručnim opisima i stručnoj terminologiji nadređen je svim ostalima, pa je i u hrvatskom imenovanju najčešći. Razloge zašto je i hrvatska usmenoknjiževna znanstvena terminologija prihvatila taj naziv M. Bošković-Stulli formulirala je ovako: 'Polazeći od kriterija usmene umjetničke komunikacije, držim da je termin usmena književnost adekvatan i prihvatljiv iz nekoliko aspekata:

- *iz aspekta folklore usmena književnost je umjetnička komunikacija u verbalnome mediju promatrana na razini teksta i onog dijela tekture koji se odnosi na stih ili rečenicu...*
- *iz aspekta književnosti usmena književnost je estetska (književna) obavijest proizašla iz prirodne (kontaktne) komunikacije – odvojena od životnog konteksta, ali svjedoči posredno o njemu.*
- *iz aspekta književnopovijesnog pojma "narodno pjesništvo" usmena književnost se orijentira prema autentično snimljenim (zapisanim) oblicima tradicijskog usmenog književnog izražavanja' (Bošković-Stulli 1973: 172-173).¹⁰⁵*

-

Dakle, stvaralaštvo nastalo u narodu, prenošeno je s koljena na koljeno, usmenom predajom, kasnije zapisivanjem i značajan je dio kulture. Promatrana kao dio djela pisaca, južnoslavenskih, europskih, svjetskih, usmena književnost je reprodukcija ili reinterpretacija i ona se, baš kao i obredi, odnosno rituali nalazi u djelima pisaca. Usmena književnost i tradicijska kultura su dio tradicije jednog naroda, kao što mitovi čine bit civilizacije.

Snežana Samardžija, usmenu književnost smatra posebnim rodnom narodne književnost. Kao takva, ona, usmena književnost dijeli se na pripovijetke i predanja. Usmeni pripovjedni oblici razlikuju se, a zajedničko im je specifičnost pripovijedanja.

Isti elementi i formule u zapisima usmenih priča otkrivaju dinamične saodnose i ostvaruju raznovrsna značenja. Unutar tekstovna analiza ne predstavlja zato puko raščlanjivanje teksta na njegove sastavne jedinice, nego otkriva i semantički potencijal 'standardnih' obrazaca, složene

---

¹⁰⁵ Botica, Stipe: *Povijest hrvatske usmene književnosti*, str. 43-44.

*mehanizme umetnosti pripovedanja, kao i one osobenosti na osnovu kojih proučavaoci izdvajaju i opisuju zakonitosti svakog pojedinačnog pripovednog žanra.*¹⁰⁶

Na drugoj strani su lirske i epske usmene pjesme; zatim drama, dalje: govornički oblici, jednostavni oblici (poslovice, zagonetke) i rubni usmemoknjiževni oblici (priče iz svakodnevnog života, grafiti, epitafi).

Kada govorimo o usmenim proznim vrstama, prije svega mislimo na: priče i pripovijedanje u tradicijskoj kulturi, na narodne priče, zatim na mit, odnosno mitem, bajku, predaju, legendu, basnu, anegdotu, vic i na kraju na pričanja iz života.

Dakle, usmena književnost je dio tradicijske kulture. *Vrhunac zanimanja, a time i stručnih obrada tog fenomena, iskazao se u stilskoj formaciji romantizma, a u hrvatskoj književnosti tijekom ilirskog pokreta, pa i cijelog 19. stoljeća. Tada se narodna književnost pokazala u svoj svojoj veličini i ljepoti, kao i u drugih europskih naroda. Nije stoga čudno da se u većini europskih književnosti narodna/usmena književnost uglavnom pojavljuje kao dio romantičarske stilske formacije ili, nešto ranije, unutar prosvjetiteljsko-klasicističkih pogleda na književnost i kulturu. U to je vrijeme, u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, opći trend bio naklonjen tom tipu kulture, koji se, među ostalim, očitovao u izrazitoj emocionalizaciji i književnoj koncentraciji na osjećajno. (...) Prisjećanje na staro, autohtono, legendarno, tajanstveno, stereotipno... kao na obilježje nacionalnog duha došlo je do punog izražaja i privuklo iznimnu pozornost, potaknulo identifikaciju, pobudilo osjećajnost. Književna su se djela pretočila u autohtoni duh vremena.*¹⁰⁷

Legendarno, tajanstveno, autohtono, staro – sadržano u usmenim književnim oblicima koji su opet dio tradicijske kulture, pronalazimo upravo u djelu Mirka Kovača. Pitanje je kako i pomoću kojih “formula” pronalazimo ove oblike? Na osnovu definiranja svih naprijed navedenih oblika usmene književnosti, imajući ih na umu prilikom tumačenja djela Mirka Kovača, možemo utvrditi njihovu prisutnost.

Stoga je važno navesti da pod lirskim i epskim usmenim pjesmama podrazumijevamo? *Poznata je opća odredba da je lirska narodna pjesma drevnog podrijetla i da njezin začetak seže u najraniju fazu ljudske duhovnosti,* navodi Botica u knjizi *Povijest hrvatske usmene književnosti*

---

¹⁰⁶ Samardžija, Snežana: *Poetika usmenih proznih oblika*, Narodna knjiga, Beograd, 1997, str. 13-14.

¹⁰⁷ Botica, Stipe: *Povijest hrvatske usmene književnosti*, str. 64.

(Školska knjiga, Zagreb, 2013, str. 99.), kao i da *kad god je trebalo pokazati nešto ljudsko, pojedinačno, intimno, važno za dušu/duševnost... otvarala se mogućnost da se stvori prostor lirskoga, odnosno da se o tome progovori lirskim načinom.*

Usmena književna epika, uvjetno se može podijeliti na epiku u stihu i epiku u prozi. *Glede prvog aspekta, stihovanoga, valja naglasiti da je pojmom narodno pjesništvo obuhvaćeno i lirsko i epsko stihovno ostvarenje, a praksa pokazuje i snažno prožimanje lirskoga i epskoga. Prema teorijskim načelima, ta dva roda – lirsko i epsko, ipak treba promatrati odvojeno, jednako kao pjesništvo (stih) i prozne ostvaraje unutar epskoga.*

Epika u stihu, odnosno epska usmena (narodna) pjesma obuhvaća znatan dio tradicijske književnosti, a pokatkad se nametala i kao važniji tip usmene književnosti općenito.

(...)

Pripovijedanje u tradicijskoj kulturi postupak je kojim se oblikuje i ustrojava izgled nekog događaja uz pomoć govora. Kad se u tom govoru upotrebljuju znatnije zalihe jezika, biraju riječi, kombiniraju se, računajući i na mogućeg primaoca – nastaje priča. Tako je bilo od početaka ljudske govorne aktivnosti, pa su stoga stari 'Grci... svaku priču nazivali mythos, priča je ono čega nema u stvarnosti (plasma, fictio), to je njena sličnost, 'slika', 'istinska priča' ' (Freidenberg 1987: 258).¹⁰⁸

Pripovijedanje kao dio tradicijske kulture, postupak je kojim se nekom događaju uz pomoć pričanja (govora) daje oblik. Kada se pripovijedanju dodaju i ostali elementi, poput: jezika, pažljivog odabira rasporeda radnji u pripovjednom postupku, tada nastaje priča, a preteča svake priče je mit – nastao u vremenu kada je čovjek pričom, pričanjem pojašnjavao sve ono što se događalo kako u njemu samome, tako i oko njega.

U usmenom pripovjednom kazivanju, sve je povezano, pa je nadalje bajka *izravno povezana s mitskim jer su mnogi odnosi postavljeni na način mitskog strukturiranja. To se jednim dijelom odnosi i na poimanje vrijednosti 'života' kao takvoga i na projekciju da je u bajkama smrt eliminirana ili bar ublažena svojom univerzalnošću.*¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ Isti, str. 243, 384.

¹⁰⁹ Isti, str. 418.

U odnosu na bajku i mit nalazi se predaja kao vrsta usmene priča koja u sebi čuva znak lokalnog na svim nivoima. *Određena sredina vjeruje predajama, i upravo kategorija vjerovanja u ono o čemu se priča znatno udaljuje taj žanr od mita i bajke. Umjesto općega i nadnaravnoga, u predaji je sve koncentrirano na stvarno, ovozemno, prepoznatljivo. Predaja konzervira sve ono što je određena sredina stvorila i što je odredila kao svoj genus loci...*¹¹⁰

U usmenoj književnosti, basna je definirana kao i u književnosti uopće – vrsta priče u kojoj su glavni likovi, junaci, nosioci radnje fantastični i izmišljeni likovi.

I u pisanoj i u usmenoj književnosti anegdota je označena kao kratka i duhovita priča o nekoj osobi ili nekom događaju. *A anegdotskih struktura, interpoliranih, ima dakle u umjetničkim tekstovima, posebice od renesanse nadalje, premda u njima nisu naznačene kao anegdote. (...) Parabole su podvrsta anegdota, dakle, kratke priče s izrazitom po(r)ukom.*¹¹¹

Povezan s anegdotom je vic – kao njen skraćeni oblik. A priča(nje) iz života, pripovjedni je oblik usmene književnosti koji u sebi sadrži pripovjedne elemente o različitim situacijama iz svakodnevnog života.

Dramski rod je, za razliku od lirskog i epskog u usmenoj književnosti gotovo izostao. *Usmenoknjiževna se drama kao književna činjenica mogla motriti onog trenutka kad se nešto htjelo pokazati drugima mimo uobičajenog pojavljivanja. Naime, tada se to moralo očitovati i drukčijim načinom, pa čak i kakvim 'neprirodnim' zahvatom i time sugerirati da je ono što se time čini nešto drugo od uobičajenoga. Onaj tko je to činio predstavljao je (glumio) običaj i obred ili neku drugu djelatnost.*¹¹²

Narodno dramsko prepoznaje većinom u životu i običajima, koji svojim načinom realiziranja ili postupanja donose dramsku strukturu.

U tradicijskoj kulturi, govorništvo kao usmenoknjiževno kazivanje bilo je veoma cijenjeno. Kao i danas, govorništvo je dar, i kao takvo veoma je važan dio usmene književnosti. *Često je tekst basmanja (zaklinjanja) kombinacija kršćanskoga i poganskoga naslijeđa, kombinacija molitvene*

---

¹¹⁰ *Isti*, str. 454.

¹¹¹ *Isti*, str. 458, 459.

¹¹² *Isti*, str.463.

*pjesme i retoričkih učinaka govora. Tako 'ima' i posebna vrsta molitve, u obliku pjesmice, koja se počne tiho govoriti, čim se opazi strašno sijevanje, a čuje grmljavina...*¹¹³

Iako označeni kao jednostavni oblici – poslovice i zagonetke, strukturom, izražajnošću i stilom, najvažniji su dio usmene književnosti. *Poslovica je među tradicijskim oblicima oduvijek imala povlašteno mjesto i bila cijenjena vrsta. S obzirom na povijesno pojavljivanje, kulturni antropolozi upućuju na njezinu veliku starost, čak od prve uporabe jezika/govora za posebne potrebe, s pojačanom stilizacijom i metaforizacijom.*

(...)

*Zagonetka je mala literarna forma dvodijelne structure – umješno postavljeno pitanje na koje se traži odgovor. Struktura je cjelovita kad se ostvari i jedno i drugo, u usmenoj komunikaciji ili u pisanoj kulturi, svejedno.*¹¹⁴

Rubni usmenoknjiževni oblici, prema Botici nemaju neku *osobito uporabnu vrijednost, ali može biti zanimljiv kao usmenoknjiževna pojavnost novijeg vremena.*

(...)

*U taj se krug mogu svrstati priče iz svakodnevlja (trač-priče), graffiti, epitafi. Ta tri oblika valja motriti kao književne proizvode, stereotipne bar u svojoj modelskoj konstrukciji, a primarno ih potiču neke od tipičnih usmenoknjiževnih situacija koje se oblikuju prema tipskim usmenoknjiževnim postupcima. I stoga je i taj oblik oslonjen na usmenu književnost i služi se tipičnim usmenoknjiževnim postupcima i stilizacijama.*¹¹⁵

A u ovom segmentu, tragat ćemo za kategorijom religijske tradicije u djelu Mirka Kovača.

Stoga je rad na ovoj tezi suštinski vezan upravo za prepoznavanje, pronalaženje oblika usmene književnosti i tradicijske kulture u djelu suvremenog pisca Mirka Kovača.

---

¹¹³ *Isti*, str. 483.

¹¹⁴ *Isti*, str. 489, 500.

¹¹⁵ *Isti*, str. 505.

5.1. Veza usmene književnosti i folklor

Nakon utvrđivanja nekih osnovnih načela usmene i narodne književnosti, namjera nam je ukazati na njenu povezanost sa folklorom.

Oko termina folklor i koncepcija koje taj pojam predmnijeva, postoje i druga mišljenja, pa su i pojam folkloristika i sintagma verbalni folklor uglavnom značenjski potpuno određeni te bi i 'analiza upotrebe termina folklor samo potvrdila prilagodljivost naziva najrazličitijim tumačenjima u praksi. Folklorom možemo obuhvatiti gotovo svako područje duhovne ili materijalne kulture ljudi – termin to svojom fleksibilnošću dopušta' (Lozica 2008:15). Stoga mnogi znanstvenici povezuju suvremene koncepcije i znanstvene discipline o folklorizmu te s podjednakom pozornošću motre i proučavaju trajanje folklore u živoj komunikaciji/izvedbama i fiksacije folklornog čina u pisanoj komunikaciji/zapisima te u teorijskome raspravljanju o tome u folkloristici. Sve bi to trebalo biti međusobno povezano i interaktivno. Postavljena je i vrsna odredba da je 'glavna zadaća folklorističke prakse zapisivanje (fiksiranje) folklornog umjetničkog teksta (književnog, glazbenog, plesnog, kazališnog, likovnog) radi proučavanja i možebitne primjene izvan prvotnog konteksta' (Lozica 2008: 32).

Naposljetku, došlo se i do toga da bi se najmanja jedinica neke folklorne strukture i na hrvatskome području mogla nazvati folklorem kao što se naziva i u drugim kulturnim sredinama (Stanonik 1999: 47).¹¹⁶

Ukoliko folklor tumačimo kao nauku o narodnom predanju, onda folklor obuhvata i poznavanje jednog naroda i tradicionalna vjerovanja i narodna predanja, običaje...označava umetnost reči i predstavlja način usmenog, tradicionalnog umetničkog izražavanja, obuhvatajući pripovetke, mitove, predanja, anegdote, zagonetke, poslovice, pesme. (...) Označava narodnu usmenu umetnost reči obuhvatajući i elemente narodnih običaja i verovanja (V. I. Čičerov). (...) Kod nas pojam f. obuhvata narodnu umetnost reči, oblikovanja, pokreta i muzike.¹¹⁷

Za nas je ovdje, na određeni način, presudno tumačenje Vladimira Propa koji je podijelio narodnu kulturu na materijalnu i duhovnu. Nadalje, folklor je svrstao u duhovnu narodnu kulturu,

---

¹¹⁶ *Isti*, str. 43.

¹¹⁷ *Rečnik književnih termina*, str. 208-209.

odnosno folklor je označio kao *književno, poetsko* stvaralaštvo sa svojom historijom i poetikom. Ovakvo tumačenje, folkloru je dodijelilo status samostalne književno-historijske discipline.

I kao samostalna disciplina, folklor je predmet brojnih rasprava i tumačenja. Jedno od njih je svakako i povezanost folkloru i usmene književnosti. Ako su oboje prepoznati i u obredima, i u muzici i u igri, u duhovnom, kako ga onda razdvojiti. Folklor čine sva djela nastala u narodnoj sredini. Usmenu književnost čine sva djela koja usmeni pjevač/autor prenosi/stvara. Prenosjenjem, njihov sadržaj se mijenja, ne nužno. Usmena, narodna književnost, proučavana je i analizirana na osnovu njenih zapisa. Tekstovi zapisane usmene književnosti, pripadaju samom vrhu književnosti i kulture. Prije svega, imamo na umu Stari zavjet, Homerove epove, Vede (...) Ovakvi tekstovi podstaknuli su proučavanje usmene književnosti. Ali, usmenu književnost je veoma teško dijakronijski prikazati, jer ne postoje datumi njihovog nastanka, već samo datumi zapisivanja.

*Proučavanje usmene književnosti zbog toga je s jedne strane upućeno na tradiciju, pa istraživanja nastoje opisati, klasificirati i odrediti usmene žanrove, ponekad određene i kao 'jednostavni oblici' (mit, legenda, saga, bajka, zagonetka, poslovica) ili pak kao uobičajene stihovne oblike (ep, epska pjesma, balada, romanca), s time što se najčešće uvodi i razlika između epoha u kojima je usmena književnost imala presudnu ulogu, određenu autonomiju i veliku važnost (tzv. pretpovijest, ali i srednji vijek npr.) i onih kao što je suvremena, kada se ona pojavljuje u manje cijenjenim oblicima...*¹¹⁸

Kao izazov za mnoga tumačenja postavljeno je pitanje identiteta, pojma koji je usko povezan i sa tradicijom i sa usmenom književnošću ali i sa folklorom. I to u svim oblastima umjetničkog stvaralaštva. U književnostima, mogu se pronaći brojni identiteti. *Nije dovoljno podsjećanje na tradiciju kroz folklorne igre koje su dopuštene kao najviši izraz nacionalne slobode. Oduzeti naciji pravo da slobodno raspolaže svojom historijom i svojom prošlošću, nije ništa drugo do uskraćivanje prava na mišljenje. A tko vam to pravo oduzme, taj je spreman oduzeti vam i život.*¹¹⁹ Književnost je plodno tlo za mnogobrojne oblike i transformacije. Suvremena književnost sazdana je na elementima folkloru, tradicije, usmene književnosti... Ipak, ona sadrži prepoznatljive obrasce određenog (id)entiteta. Istovremeno, ta ista književnost uspostavlja interkulturalne veze. *Nitko ne piše po pravilima,* piše Kovač u eseju *U znaku romana. Roman u*

---

¹¹⁸ Solar, Milivoj: *Teorija književnosti/Rječnik književnog nazivlja*, str. 591.

¹¹⁹ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 90.

sebi sažima tradiciju, povijest, junački ep itd., i u čitatelju se 'produžava kao glazba'. (...) Mene kao pisca jedna povijesna činjenica sama po sebi ne zadovoljava. Jer samo zato što postoji sirova građa, što postoji historičnost nije još dovoljno za romanopisca. Dokumentacija mora prelaziti u građu, a potom složenim postupcima sublimirati do smisla romana, znači do forme. Da navedem onu već glasovitu Goetheovu misao, korisno je da je i ovdje navedem: Građa je za svakog vidljiva, sadržaj otkrivaju samo oni koji mu mogu nešto doprinijeti, a forma za većinu ostaje tajna.¹²⁰

S aspekta tumača suvremene književnosti, sagledavajući sve utjecaje koji su svoj odraz pronašli u djelu Mirka Kovača, zaključujemo da je upravo takva književnost, koja je nastala na temeljima svih umjetničkih vrijednosti, dijelom utkana i u crnogorski kulturni identitet. Ovdje, prije svega mislimo na drame *Danilo* i *Lažni car*. Na osnovu historijskih činjenica, Kovač je, koristeći se postmodernističkim postupcima, najčešće metatekstualnošću, ali i citatnošću, demitologizacijom, ukidanjem granice između stvarnosti i fikcije, sudbinskim određivanjem/oblikovanjem likova, njihovom dubokom zamišljenošću nad ideologijom, stvorio djelo koje nakon čitanja budi u nama osjećaje ponosa i osjećanje pripadnosti.

U dramama, Kovač je zadržao pravo miješanja stilova, oslobodio didaskalije, vodio simultane dijaloge, prelazio sa pozicije realnog na poziciju nerealnog, pomjerao granice života i smrti, tragičnog i komičnog, bezumnosti i racionalnog ...

Sudbine i ljudi su isprepletene, sve je naizgled naivno i nevino, dramatika je prisutna u svim detaljima, a tragedija pojedinca zapravo je tragedija kolektiva.

Historijski kontekst drama vjerno je prikazan i to ne samo prenošenjem, već i odličnim poznavanjem mentaliteta i prilika ondašnjeg crnogorskog društva. Vladavine knjaza Danila¹²¹, ali

---

¹²⁰ *Isti*, str. 53-58.

¹²¹ Prvi crnogorski vladar koji je nosio titulu knjaza bio je knjaz Danilo. *Danilo I* (Njeguši, 25. 5. 1826 – Kotor, 1. 8. 1860) – crnogorski knjaz (1851 – 1860). sin Stanka Stijepova, a brat vojvode Mirka Petrovića. Krajem maja 1850. godine, dok se teško bolestan liječio u Boki Kotorskoj, mitropolit Petar II je napisao testament. Svoju posljednju volju, crnogorski gospodar je saopštio u pet tačaka, od kojih se četiri odnose na raspodjelu novca, a jedna na najvažnije političko pitanje – određivanje nasljednika. Za nasljednika mogega ostavljam Danila, Stankova sina, a mogega sinovca, veli mitropolit, i dodaje: njemu ostavljam vladичество koje je od starine uzakonjeno u Crnu Goru (...) Politička volja mitropolitova je jasno iskazana u testamentu – nasljeđuje ga sinovac Danilo Stankov, a njegov (mitropolitov) brat Pero, predsjednik Senata, jedino ima obavezu da Danila podučava (nastavlja) u državnim poslovima. Pero Tomov je testament tumačio drugačije, pa su senatori pod njegovim uticajem, novembra 1851, odlučili da Pera proglase za knjaza (vladara), ostavljajući Danilu duhovnu vlast. (...) zbog imenovanja Pera za knjaza, pobunio se i mitropolitov zakonski nasljednik – Danilo Stankov, koji se tada, na putu za Petrograd, nalazio u Beču. Čim je čuo kako ga je stric eliminisao iz zemaljske uprave, vratio se u Crnu Goru. (...) Nakon okončanja spora, skupština je, januara 1852.

i lažnog cara Šćepana Malog¹²², jesu bile traumatične i to donosi svaka napisana rečenica Kovačevih drama. Obje drame napisane su crnogorskim jezikom, što svjedoči, kako i sam Lotman navodi, da se *jezik u književnosti manifestuje kao prirodni jezik, i da kao takav određuje prirodom datu polaznu tačku autora*, što potvrđuje postojanje stilističkih slojeva u djelu. U jeziku kojim je napisana drama *Danilo*, ogleda se Kovačevo viđenje Crne Gore. Monolozi i dijalozi likova drame identitetski ih određuju, što uz historijski kontekst potvrđuje da je Kovač postmodernističkim postupcima, uzimajući historijske činjenice, citatnošću i metatekstualnošću pristupio pisanju ovih drama.

Njegove drame oblikuju dramatičnost života a njihova prikladnost za izvođenje na pozornici rezultat je činjenice da kazališne predstave raspolažu sredstvima koja dodatno oživljavaju i tako potenciraju utisak oblikovanja dramatičnosti pojedinih životnih situacija. U

---

godine, potvrdila Danilov izbor za crnogorskog gospodara, Danilo je ima 26 godina. (...) Odluka o proglašenju Crne Gore za knjaževinu, a Danila za nasljednog knjaza, donijeta je 7. marta 1852. godine. (...) Prvi crnogorski svjetovni vladar poslije Đurđa Crnojevića, stigao je na Cetinje početkom avgusta 1852. godine. (...) Knjaz Danilo je radio na uređenju državne uprave i osposobljavanju državnih institucija. Izveo je reformu vojske. Neposredno nakon Omer-pašinog napada popisao je sve vojne obaveznike u Crnoj Gori i oformio Krstonosnu vojsku (1854) koju je podijelio na stotine i desetine, a 1855. godine ustanovio je Gardu. Uveo je i artiljerijski rod u crnogorsku vojsku. Sproveo je administrativne i vojne reforme, modernizovao državni aparat, stimulisao privredni i kulturni razvoj, uveo carine na trgovinu. Uveo je pasoše za Austriju i tražio da ona to isto učini za Crnu Goru, osnovao je svoje trgovačke agenture u susjednim austrijskim gradovima. Na Cetinju je 1855. godine otvorio školu internatskog karaktera, i poslao prve mladiće na školovanje u inostranstvo. Postavio je crnogorskog zastupnika u Carigradu. Umjesto Njegoševe štamparije, koja je 1853. godine, za vrijeme Omer-pašinog napada pretopljena u olovna zrna, nabavio je novu štampariju. Njegov najveći doprinos uređenju društvenih odnosa u Crnoj Gori predstavlja donošenje Zakonika (1855). knjaz Danilo je smrtno stradao 31. jula 1860. godine u Kotoru. Na njega je pucao politički emigrant Todor Kadić. Teško ranjen Danilo je preminuo narednog dana. Knjaz Danilo nije imao muške djece. Iz braka s Darinkom Kvekić, Srpkinom iz Trsta, koja je 1855. godine postala crnogorska knjaginja, imao je kćer Olgu, rođenu 1859. Knjaza Danila je na crnogorskom prijestolu naslijedio njegov sinovac, Nikola Mirkov Petrović. (Rastoder, Šerbo, Andrijašević, Živko, Papović, Dragutin, Folić, Zvezdan, Šabotić, Sait, Drobnjak, Slobodan, Selhanović, Jadranka, Drinčić, Željko, Prekić, Adnan: Istorijski leksikon Crne Gore Per – Ž, Daily Press, Podgorica, 2006, str. 1002, 1003, 1004, 1005, 1006.)

¹²² Šćepan Mali (1767-1773) – samozvani ruski car Petar III, koji je, služeći se autoritetom ruskog cara, uspio da se nametne Crnogorcima kao vladar. U vrijeme dok u Crnoj Gori nema političke ličnosti od autoriteta, u Crnogorskom primorju počinju da kruže glasine da je ruski car Petar III, koga je ubila žena – carica Katarina II, živ i da je uspio napustiti Rusiju. Jedan travar, koji je 1766. došao iz Dalmacije u Maine, nedaleko od Budve, počeo je, podstaknut tim glasinama da se predstavlja kao izbjegli ruski car. Najprije je to činio prkriveno i nenametljivo, a zatim je izjavio da je on ruski car. Predstavljao se kao Šćepan Mali. Zahvaljujući posebnom poštovanju Rusije, koje je postojalo u Crnoj Gori, pojava tobožnjeg ruskog cara izazvala je oduševljenje. Budući da je većina ljudi povjerovala u tu priču, ponajviše zbog toga što je Šćepan zaista ličio na ubijenog cara Petra III, čiji je portret postojao u mainskom manastiru, krajem 1767. Šćepan Mali je bio prihvaćen kao crnogorski gospodar. Mitropolit Sava tada piše da se sva zemlja uzmutila, i da je čitava Crna Gorta uz Šćepana. Čim je uspostavio vlast u Crnoj Gori, Šćepan Mali je počeo da se ponaša kao apsolutni gospodar. (...) pojava samozvanog ruskog cara Šćepana Malog, izazvala je zabrinutost kod tri velike sile – Mletačke republike, Osmanskog carstva i Rusije. (...) Samozvanac Šćepan Mali, kojeg su bezuspješno pokušavale da uklone tri evropske sile, ubijen je u zavjeri 1773. godine. (...) (Rastoder, Šerbo, Andrijašević, Živko, Papović, Dragutin, Folić, Zvezdan, Šabotić, Sait, Drobnjak, Slobodan, Selhanović, Jadranka, Drinčić, Željko, Prekić, Adnan: Istorijski leksikon Crne Gore Per – Ž, Daily Press, Podgorica, 2006, 1130 – 1131.)

dramama Mirka Kovača sadržani su svi elementi njegovog pripovijedanja bitni za određivanje njegove poetike.

Lažni car. Povijesna drama.

(...)

*Želio sam povijesnu dramu u kojoj je sudbina crnogorskoga vladara iz XVIII. stoljeća tek fenomen koji može zaokupiti svakog pisca. Kao što je, primjerice, Albert Camus napisao dramu o Kaliguli.*¹²³

Oblikujući svoja djela prema datim obrascima, Kovač drame oblikuje kao posebnu skupinu književnih djela modeliranih za izvođenje na pozornicu. Njegove drame pokreću misli i osjećanja. Odlikuje ih *poetska funkcija*, usmjerenost znakova na sebe same, polifunkcionalnost tekstualizacije i fikcionalnost.

Dakle, polifonijski izraz u pogledu stila obje drame, uočljiv je. Razmatranje slojeva drama *Danilo* i *Lažni car*, zapravo polazi od njihovih unutrašnjih značenja. Jedan od tih slojeva koji je zajednički za obje drame je upravo tradicija, ali i narodna, usmena književnost sa kojom u ovim dramama sam Kovač, kroz likove drame, nosioce radnji, vodi razgovor. Na fonu ovakve interpretacije, jedan oblik slobodoumlja i nazovimo ga i rodoljublja, figurativno se prenosi iz XIX, odnosno XVIII vijeka u suvremeno, naše doba.

Drugi sloj značenja javlja se u portretiranju likova, simboličnoj projekciji portreta, naravi i temperamenata nosioca dramskih radnji. Kovač i vizualno i psihološki daje vrijednosne sudove o historijskim ličnostima.

U građenju likova knjaza Danila, Darinke, Šćepana Malog, Vladike Save, Kovač je pažljivo ukazivao upravo na one crte ličnosti, geste i afektivne forme ljudskog ponašanja koje doprinose ili narušavaju ravnotežu. Svakako, likovi njegovih drama nose pečat nečeg izuzetnog a ujedno i naglašenog i neobičnog. Na taj način, Kovač je postigao efekt karakterizacije likova, kompleksnog života likova dobro poznatog i ispričanog jezikom naroda, zabilježenog historijskim činjenicama i zapisima...

---

¹²³ Malina, Božidar: *Bio-bibliografska bilješka* u : Kovač Mirko, *Isus na koži*, Fraktura, Zagreb, 2003, str. 350.

Kovač je uspio da svijet dramskih tekstova udalji od njegovog svijeta, da ga sagleda i ocijeni kroz vladajuće običaje i historijske okolnosti, ali isto tako da dramsku radnju postavi kao neizbježnu stvarnost. Naslovi obje drame su zapravo imena nosioca dramske radnje. Samim tim dodijeljena im je oznaka beskonačnosti, beskonačnog života i besmrtnosti. U dramama je naglašena i težnja ka “istini”, gorčini koju istina nosi, ali i emotivnost sa kojom se igraju, bez milosti, životne sile (...)

Stoga je lako zaključiti da su ove drame imale značajnu ulogu u građenju crnogorskog kulturnog identiteta, upravo zato što se crnogorski kulturni identitet dovodi u vezu sa intertekstualnim i citatnim elementima folklora ali i tradicije, koji svoj oblik dobivaju kroz novonastala djela i postaju dio suvremenog izraza. Poznavao historijskih, društvenih i kulturnih prilika, neće promaći niti jedna intertekstualna veza koja se očituje u ovim dramama.

Traganje za elementima folklora u djelima suvremenih pisaca jednako je traganju za slojevima tradicije koje su stvaraoci transformirali u svoja djela. I kada ti elementi budu prepoznati od strane tumača ili čitaoca, daljim čitanjem oni podstiču stvaranje asocijativnih nizova.

Sa sadašnjeg stanovišta, uz veliki broj informacija dostupnih na svim oblicima medija, uz mobilnost umjetnika, stvaraoca, i književnost se mijenja. Utjecaji su brojni, i nekada ih je zaista i teško uočiti.

5.2. Tradicija i usmena književnost u postmodernističkom postupku Mirka Kovača

Status tradicije i usmene književnosti u epohi postmoderne ili u postmodernizmu, predmet je brojnih tumačenja i oprečnih mišljenja. Sa manjim ili većim odstupanjima, u različitim fazama stvalaštva postmodernističkih pisaca, s izuzecima pojedinih, primjetno je prisustvo folklornih elemenata, koji se shodno poetikama pisaca, primjenjuju na različite načine.

Elementi folklora u opusima ovih pisaca, pa i u opusu Mirka Kovača, vezuju se, kako za crnogorski, tako i za folklore drugih naroda. Nekada kao asocijacije, a nekada kao dominantan oblik pripovjednog teksta.

Već smo ukazivali na povezanost postmodernističkih oblika pripovijedanja sa teorijom dekonstrukcije. Nakon strukturalizma koji je u teoriji književnosti uveo izvjesne novine šezdesetih

do sedamdesetih godina XX vijeka, a koji se zasnivao na shvaćanju da su elementi jednog naučnog područja zavisni od cjeline tog istog područja kojem pripadaju i kojeg skupa i sačinjavaju, što znači da se elementi jedne cjeline mogu tumačiti isključivo u međusobnim odnosima što dovodi do zaključka da je struktura, kao poseban način rasporeda elemenata, važnija od njihove građe, pojavljuje se poststrukturalizam koji postaje zajednički imenitelj svih književnih teorija nastalih nakon strukturalizma. U širem smislu, poststrukturalizam okuplja i dekonstrukciju i teoriju recepcije i feminističku kritiku i novi historizam i kulturne studije, postkolonijalnu teoriju i druge. Mi ćemo se zadržati na teoriji dekonstrukcije koja je važna za dalja tumačenja i odgovaranja na temu rada.

Naime, sam poststrukturalizam u svom osnovnom načelu sadrži mišljenje prema kojem se *sklonost razotkrivanju ustaljenih načina mišljenja i književnih konvencija*¹²⁴, razumijeva kao analiza ideologije, koja se pri tom sprovodi na različite načine. Osnovna zamisao ovakve analiza nalazi se upravo u teoriji dekonstrukcije. Ova teorija je, prije svega filozofska, a poznato je da je ustanovio francuski teoretičar i filozof Žak Derida. Ona je i analitički postupak kojim se ukazuje na *temeljni nesklad u nekom tekstu i koji upućuje na bitna nesuglasja između prihvaćenih stajališta o jeziku i mišljenju i njihovih temelja u nedokazanim i nedokazivim pretpostavkama*.¹²⁵

Dakle, teorija dekonstrukcije u svojoj osnovi, obrnut je postupak od postupka interpretacije ili analize jednog djela. Također, dekonstrukcija, suprotno od stavova strukturalista ukazuje da u djelu ne postoji konačni sklad, već da se, tu i tamo, mogu naslutiti određene nepravilnosti. Također, Derida zastupa i mišljenje da se tek u pisanoj književnosti može tragati za suštinom jezika, a ne u usmenom stvaralaštvu. Također, nama važno stanovište je i da *dekonstrukcija razrađuje postupke 'prikazivanja prikazanog' (mimesisa mimesisa). Dekonstruktivistički mimesis prikazuje (citatom, kolažom i montažom) različite rekonfiguracije jezičkih i simboličkih formi aktuelne i istorijske protežnosti umetnosti i kulture. Diskurs dekonstrukcije je eklektični pluralni spoj koji govori o svojim tematizacijama, ali i o tome kako odslikava diskuruse kulture. Dekonstrukcija nije destrukcija, pošto ništa iz polja dejstva diskursa ne odbacuje, ali to što prikazuje, prikazuje kao*

---

¹²⁴ Solar, Milivoj: *Teorija književnosti/Rječnik književnog nazivlja*, str. 517.

¹²⁵ *Isti*, str. 361.

*rastavljeno (kolažirano, montirano), neuzglobljeno, nestabilno i otvoreno promeni. Za Deridu znak nije statični odnos označitelja i označenog, već tek jedan tren u procesu označavanja.*¹²⁶

Dakle, ukoliko se jedno umjetničko djelo tumači s aspekta teksta, to djelo postaje sistem znakova prepoznatljivih u kulturi, u tradiciji koja omogućava njegovo tumačenje. *U mnogim folklornim tekstovima mitološka simbolika se pokazuje u preinačenom vidu, potčinjavajući se unutarnjim zakonima poetike svakog konkretnog žanra i koristeći se kao materijal za stvaranje novih slikovitih formi po tipskim modelima, karakterističnim za ovaj ili onaj žanr.*¹²⁷ I opus Mirka Kovača obiluje simboličkim znakovima koji s mimetičkim prikazom zbilje dominiraju djelima. Upravo na simbolici i znakovima počiva značenjska konotacija djela Mirka Kovača. Stoga ih je najprije potrebno dekonstruirati u cilju pronalaženja poetičkih modela, ali i uočavanja fiktivnih elemenata i zbilje, odnosno stvarnosti.

Bez namjere da cjelokupno stvaralaštvo Mirka Kovača smjestimo u okvire tradicijske kulture i usmene književnosti, moramo se osvrnuti na različitosti ili *differance*, kojim se ukazuje na činjenicu da je značenje suštinski zavisno od konteksta.

Ukazat ćemo i na već spomenutu zavisnost cjeline od dijelova. Dakle, ukoliko u jednom djelu prepoznamo segmente koji su preuzeti iz tradicije i usmene književnosti, ali ne u doslovnom smislu, već su autoru poslužili kao motiv ili lajtmotiv djela ili određenog segmenta tog djela, sa stanovišta suvremene teorije književnosti, možemo govoriti o dekonstrukciji tradicije ili usmene književnosti, koja je, u određenom smislu poslužila autoru za stvaranje novog djela. Ovdje nisu u pitanju samo teme ili motivi, već i pripovjedački postupci, likovi, naracije, kronotopi, stilske osobenosti, poetike...

I djela Mirka Kovača, premda ne cjelokupno stvaralaštvo, već određena djela, zasnovana su sličnim ili istim principima. Prvi Kovačev roman *Gubilište* u pripovjedačkom postupku sadrži postmodernističke elemente, može se zaključiti da *Kovač u jedno modernističko zdanje krišom uvodi lokalno i folklorno, otvarajući neke dileme koje će krajem šezdesetih godina zavladata srpskom prozom. U 'Gubilištu' je započeta relativizacija modernističke poetike, ali apokaliptični svet i modernistička pripovedna sintaksa, igra pripovedačke svesti, iskaza i identifikacija*

---

¹²⁶ Šuvaković, Miško: *Postmoderna*, Narodna knjiga, Beograd, 1995, str. 28.

¹²⁷ Gura, Aleksandar: *Simbolika životinja*, Beograd, 2005, str. 15.

*pripovedača sa različitim likovima i gledištima, teško se mogu pomiriti sa 'lokalnom bojom', koja je predstavljena kao jednako važna za sudbinu priče.*¹²⁸

Romanom *Moja sestra Elida*, osim kronološkog prikaza propasti jedne porodice, opet u određenom smislu preuzetog motiva iz tradicijske kulture, kao i spektra ostalih elemenata koji čine kolektivnu memoriju (Biblija), upotrebom groteske kao figure pripovijedanja, Kovač mimetički preuzima pripovjedačku formu označenu groteskom koja neodoljivo podsjeća na Gogolja.

Tumačeći djela Mirka Kovača, Radoman Kordić zapisuje da *ova umetnost pretpostavlja nužnost dešifrovanja, i to po tabeli znakova koja je data u teorijskom manifestu ili je utisnuta u samo delo. Pominjem to jer bi, možda, moglo biti od koristi pri tumačenju Kovačeve proze. i, najzad, ma koliko to paradoksalno izgledalo, ova umetnost podrazumeva i obrazuje čvrste, zatvorene strukture, te otuda i netrepeljivost prema tumačenju koje ne ide tragom njenih metodskih načela i koje tim tragom ne može ići već i stoga što se ono, neizbežno, ustanovljuje kao metatekst, odnosno metastruktura, i time pokazuje da iza svake strukture postoji bar još jedna struktura.*

(...) isto je tako očigledno da ona suštinski odstupa od normi narativnog štiva i da nastaje tako što kanon razgrađuje.

(...)

Ali isto je tako očigledno da razgrađivanje nije i jedino načelo građenja.

(...)

*Tako on neprekidno upozorava na status priče i pripovedača, ali nigde i nikada na retoriku usmene književnosti i njena strukturna načela koja su, u osnovi, i strukturna načela njegove proze, temelj na kojem je bilo moguće ovo radikalno razgrađivanje.*¹²⁹

Utisak koji se stiče nakon čitanja Kovačevih djela jeste čvrsta povezanost s usmenom književnošću, ali sa tradicijskom kulturom. Tekstovi Kovačevih djela organizirani su mehanizmima intertekstualnosti, metatekstualnosti kolektivne memorije. Uspostavljena je međutekstovna komunikacija a djela se mogu čitati na fonu metatekstualnih nizova usmene,

---

¹²⁸ Jerkov, Aleksandar: *Nova tekstualnost*, Unireks, Prosveta, Oktoih, Nikšić, Beograd, Podgorica, 1992, str. 14.

¹²⁹ Kordić, Radoman: *Tumačenje književnog dela*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988, str. 179-180.

odnosno narodne književnosti ili pak tradicijske kulture. *Osim toga, elementi hrišćanske mistike aktivno učestvuju u formiranju semantičke strukture Kovačevog romana. U hrišćanskoj zajednici svaki bitniji momenat obeležen je zvonima, a njihov jezik vremenom se organizovao kao neverbalni sistem znakova kojim se oglašava nečije rođenje, svadba, opasnost, smrt (...)*¹³⁰

Jasno je da se u prozi Mirka Kovača može govoriti i o religijskoj tradiciji koja se očituje ne samo u navedenim elementima, već i u mnogim drugim. U pogledu usmene književnosti, tragovi su vidljivi u jeziku, strukturi rečenice, govoru likova, kronotopima ... Ipak, prema mišljenju Radomana Kordića, najčvršća povezanost ogleda se *sa onim što narod zove glasine i što ću ja nazvati zbor*.¹³¹ Da pojasnimo o čemu je zapravo riječ.

U usmenoj književnosti, riječ *zbor* se koristila za okupljanja učenijih i mudrih seljaka koji su na ovakvim skupovima obično javno iznosili svoje stavove. Stoga se kao sinonim ovoj riječi navodi riječ *glasine*. Njeno značenje može se podvesti pod javno iznošenje raznih ideja i mišljenja, stavova... *Reč zbor, opet, u okviru ove tradicionalne, usmene hermenutike, podrazumeva kanon. Osim toga, ona i u kraju iz kojeg Kovač potiče ima povlašćen položaj kulturnog obrasca, koji se osamostaljuje i postaje prvi subjekt postojanja, čuvar normi življenja i konstitutivni činilac bar jednog vida ličnosti, dakle zakon. Zbor je i zakon Kovačeve proze, zapisnika koji on sačinjava.*¹³²

Pored usmene tradicije koja se lako može prepoznati i o kojoj smo u prethodnom pasusu i pisali, Kovačevu prozu karakterizira i historijska tradicija. Naznake određenih historijskih događaja sasvim su vidljive u djelu Mirka Kovača. Međutim, svoju oznaku gube u konotaciji sa *zborom*. Historijski događaji postaju derealizirani. U romanima *Moja sestra Elida* i *Ruganje s dušom*, osnovni princip konstrukcije je roman toka svijesti. Međutim, u njihovim strukturama prisutno je obrazovanje zbora, upotreba sintagmi poput: govorilo se, pričalo se...

Kovač pozajmljuje i druga načela iz književnosti, iz folklora, odnosno epskih pjesama. Ovdje je riječ o elementima pisane književnosti, a ti elementi ogledaju se u upotrebi dijaloga kod likova, zatim u izmještanju tačaka pripovijedanja i tačaka gledišta. Vremenska perspektiva njegovih djela preuzeta je iz romana toka svijesti. Premda Kovač piše kronike, uočavamo nakon

---

¹³⁰ Bečanović, Tatjana: *Naratološki i poetički ogledi*, CID, Podgorica, 2009, str. 163.

¹³¹ Kordić, Radoman: *Tumačenje književnog dela*, str. 180.

¹³² *Isti*, str. 180.

čitanja da u tim kronikama ima najmanje kronologije. Od ovakvog tumačenja izuzimamo zbirku pripovijedaka *Nebeski zaručnici*.

Godina 1914, 1946, ili bilo koja godina koju pominje, a u Vratima od utrobe on se, na izgled, drži istorijske stvarnosti, hronologije, zapravo su elementi skandiranja zbora u formalnom pogledu, priče o zlu i patnji u značenjskom smislu.

(...)

Formule ovog tipa, koje Kovač neprekidno koristi – one su jedno od njegovih najistrajnijih sredstava – u isti mah služe i kao sredstvo skandiranja teksta, ponktuacije smisla teksta. Po svemu, ove formule spadaju u retoriku zbora i posebno zbora Kovačeva kraja. One u tom zboru, kao i kod Kovača, čine strukturna jezgra, ona odredišta što u svim verzijama ostaju ista. Ali mogu biti i čisti retorički ukrasi. I Kovač ih u tom smislu upotrebljava. Uostalom, on sasvim usvaja retoriku zbora, pa i njegove karakteristične ritam i rimovanje ('Poznavao je psa i đavola, sve što siđe ozgo: konjanika i sveštenika, kosca i prosca; i sve što se ispenje gore: magarca i financa, đaka i težaka'. – 'Slike iz porodičnog albuma' (13)).¹³³

Jedna od osobenosti usmene književnosti jeste izricanje stava ili suda o junaku djela. A izricanje vrijednosnog suda o jednoj osobi svakako da je povezano sa glasinama, a glasine sa mjestom, odnosno prostorom i vremenom. Svi ovi elementi sadržani su u opusu Mirka Kovača, sa manjim ili većim odstupanjima.

Također, jedno od jasnih obilježja retorike zbora svakako su i stilske figure koje prepoznajemo u njegovom opusu. U *Gubilištu* je dominantna parataksa – *termin antičke gramatike za nezavisan odnos između pojedinih rečenica. U stilistici – niz rečenica koje se međusobno nalaze u nezavisnom odnosu.*¹³⁴ Ali i u ostalim djelima: *Vrata od utrobe*, *Životopis Malvine Trifković*, *Grad u zrcalu*, *Nebeski zaručnici* (...)

Sa sintagmama koje prepoznajemo u djelu Mirka Kovača poput *pričalo se*, *govorilo se*, *priča se*, *govori*, povezano je paralelno pripovijedanje koje je prisutno u djelu Kovača. Skupa sa izricanjem sudova o junacima djela asocira na usmenu književnost, pa se u ovom pogledu može

---

¹³³ *Isti*, str. 182-183.

¹³⁴ *Rečnik književnih termina*, str. 525.

govoriti da su navedeni elementi, elementi usmene književnosti, zapravo usmene tradicije. *Kovač usvaja eros i patos glasina – što se jasno vidi u epičnosti njegovog opisa Dimitrija V. – sentenciozni, poslovički govor i svu retoriku zbora. I svemu hoće da dâ dokumentarni izgled. Čini to na različite načine, navođenjem pravih imena kao u Gubilištu, ili samo inicijala kao u Vratima od utrobe, ili ličnim svedočenjem, formom dnevnika kao u Uvodu u drugi život. Razume se, navođenje inicijala je zamka u koju Kovač hvata sopstveni aristotelizam. No on koristi i klasična sredstva dokumentarne proze: citate, kataloge stvari i događaja, itd.*¹³⁵

Sada možemo zaključiti da je u opusu Mirka Kovača, mada ne cjelovitom opusu, koje je građeno na osnovama postmodernizma ili pak postmodernističkim postupcima moguće prepoznati elemente i usmene književnosti, tj. usmene tradicije, pisane tradicije, religijske tradicije i historijske tradicije.

Milorad Nikčević tvrdi da su kultura usmene riječi, viševjekovna tradicija usmenoga narodnog blaga bili snage koje su najviše podsticale pripovjedača na književnoumjetničko stvaralaštvo te da su iz usmene duhovne tradicije stvaraoci-naratori preuzimali opšti nivo kulture, najraznovrsnija svojstva narodnoga jezika – leksička, frazeološka, sintaksička i stilistička obilježja, a i raznovrsne motive i teme, među kojima u nešto manjem stupnju, humoristično-satirične teme i modalitete.¹³⁶

Oblici ili segmenti pisane tradicije pod kojom podrazumijevamo krajnje i asocijacije sa djelima svjetske književnosti od početaka pismenosti do novijih vremena, prisutni su u opusu Mirka Kovača. Kovač na određeni način vodi dijalog sa djelima svjetskih i jugoslavenskih pisaca: Gogolj, Dostojevski, Šekspir, Fokner, Selimović, Andrić, Ujević, ali i filozofima poput Kjerkegora, Berđajeva i drugih.

Postupak dokumentarnosti koji je u čestoj upotrebi u postmoderni, nije puka upotreba arte fakta, tj. činjenica. Ovdje se prije svega može govoriti o umjetničkom, književnom djelu, koje je otvoreno i promjenljivo i čiji je siže u interakciji sa drugim tekstovima a sve u cilju građenja

---

¹³⁵ Kordić, Radoman, *Tumačenje književnog dela*, str. 184-185.

¹³⁶ Vojinović, Vladimir: *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovijetka*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014, str. 41.

hipotetički realnog svijeta umjetnosti i književnosti. Na taj način djela postaju dio intertekstualnih odnosa u cjelokupnoj književnosti.

Dokumentarnost vodi ka historijskoj tradiciji, traganju za onim elementima koji su uočljivi i koji se prepoznaju u vremenskoj i prostornoj perspektivi djela. Asociranje nad određenim simbolima u djelima (crna boja, zmija, smrt...)

Naglašavamo da se radom istražuju svi elementi usmene književnosti i tradicijske kulture, neke od njih smo već i naveli, bilo da se oni prepoznaju u lajtmotivima, motivima, temi, likovima, jezičnim i stilskim elementima.

U narednim poglavljima, teze koje su iznijete, ali i nove paralele pokazat ćemo ilustrirajući primjerima iz opusa Mirka Kovača.

6. ELEMENTI USMENE KNJIŽEVNOSTI I TRADICIJSKE KULTURE U ROMANU *GUBILIŠTE*

Već samim naslovom *Gubilište*, prvi roman Mirka Kovača asocira na Danteov epski spjev *Božanstvena komedija*, a jedan od tri dijela od kojih se i sastoji ovaj spjev naslovljen je *Čistilište*. Kao antipod *čistilištu* – zemaljskom raju, Kovač se koristi imenicom *gubilište* koja etimološki sadrži glagol *gubiti*, a značenjski imenica označava mjesto ubijanja, mjesto na kojem se ljudi pogubljuju...

Dakle, na tragu smo *pisane tradicije* jer smatramo da je Kovač, poznajući svjetsku književnost, u ovom slučaju Danteov spjev *Božanstvena komedija*, suprotno segmentu *Čistilište*, koje označava zemaljski raj, napisao *Gubilište*, koje postaje mjesto pogubno za one koji se u ovom romanu pronadu.

Ono što pripovedač-hroničar Gubilišta posreduje nije priča koja se može značenjski ograničiti. Priča nije potčinjena logički prepoznatljivom sižeu, niti iz nje proizilazi svet čija iskustvena osnova odgovara svetu života. Kovačev prvi roman, međutim, gotovo opsesivno priziva Hercegovinu, njegov jezik vodi računa da se prepoznaju lokalni govori i dijalektizmi. U tom pogledu moglo bi se reći da Kovač u jedno modernističko zdanje krišom uvodi lokalno i folklorno(...)

U Gubilištu je započeta relativizacija modernističke poetike, ali apokaliptični svet i modernistička pripovedna sintaksa, igra pripovedačke svesti, iskaza i identifikacija pripovedača sa različitim likovima i gledištima, teško se mogu pomiriti sa 'lokalnom bojom' koja je predstavljena kao jednako važna za sudbinu priče.¹³⁷

Kao što smo u ranijim poglavljima i pisali, Kovač pripada onoj grupaciji pisaca u čijim ranim djelima se naziru neke od središnjih tema postmodernizma. Ipak, u svojim djelima, uz određene izuzetke, razumije se, Kovač pravi otklon od postmoderne i na određen način ostaje vjeran zavičajnoj mitografiji.

A o čemu je, s aspekta teorije književnosti, zapravo riječ u ovom romanu Mirka Kovača?

---

¹³⁷ Jerkov, Aleksandar, *Nova tekstualnost*, Unireks/Prosveta/Oktoih, Nikšić/Beograd/Podgorica, 1992, str. 14-15.

Ovim romanom, prije svega, započet je ili nagoviješten novi val u pripovijedanju. Modernistička poetika se relativizira u ovom romanu, iako se prepoznaju njeni utjecaji. To ukazuje da se Kovačeva poetika oslanja na modernističke postupke, da uzima elemente iz književne historije dajući im novi oblik unutar književnog diskursa. Također, uočava se ironijsko predstavljanje historijskih postupaka, zatim davanje primata fikcionalnom a ne stvarnom svijetu likova i događaja unutar jednog književnog teksta.

*Kada sveštenik u romanu Mirka Kovača Gubilište objavi 'smrt sveta' može to biti putokaz da se nakon smrti poslednjeg Simeona ponovo pogled vrati na situaciju smrti sveta, smrti priče, smrti pripovedača i kraja tradicionalnog romana, situaciju koju smo videli u posleratnom modernizmu. Kovačev hroničar, koji je, kako kaže, proveo trideset sedam godina zapisujući datume i događaje, naći će se u tome času pred sobom. Njegova istorija, veli on, često se ponavlja.*¹³⁸

Postupak pripovijedanja u romanu *Gubilište* zasnovan je na toku svijesti, većim dijelom, odnosno na pripovijedanju u 1. licu jednine, u kome je pripovjedač istovremeno i glavni lik ili protagonist radnje (autodijegetičko pripovijedanje). Roman se sastoji od: Predgovora, pet poglavlja i 34 glave od kojih je prva glava označena kao uvod. Dakle, postoji prološka granica teksta, ali ne i epiloška.

Nakon Predgovora u kojem se predstavljaju pisac i prepisivač, odnosno prvi, pravi autor i drugi autor, koji postojeći roman dopisuje i nudi novu verziju romana, slijede prvo poglavlje i prva glava, odnosno Uvod, zatim ostala poglavlja i glave. Jasno je da je samim predgovorom problematiziran pojam *autora*. Šta je autor, koja je njegova uloga i da li potpisani autor zaista autor jednog djela? Dakle, možemo opet govoriti o elementima pisane tradicije čiji su tragovi vidljivi u romanu *Gubilište* Mirka Kovača. Kada se govori o autorstvu, u ovom romanu akcenat je na odbacivanju jedinstva, identiteta, smisla, subjekta tvorca djela, dakle autora, na podrivanju svih onih modernističkih stavova koja su autora slavila kao sveznajućeg, svevidećeg, moćnog... *Bilo kako bilo, sada je novo Gubilište pred nama! Ono ima svojega tvorca, ma tko on bio!*¹³⁹

---

¹³⁸ Jerkov, Aleksandar: *Od modernizma do postmoderne*, Jedinstvo – Dečje novine, Priština – Gornji Milanovac, 1991, str. 91.

¹³⁹ Kovač, Mirko: *Gubilište*, Fraktura, Zagreb, 2009, str. 9.

Predgovor romana *Gubilište* uvodi postmodernističke inovacije i ovim činom ali i nagovještajem da je tekst koji slijedi neka vrsta *knjige u knjizi*. A koja je svrha upotrebe pojma postmodernizma? Prije svega, to je potreba za ukazivanjem na razlike, ukazivanje na drugačije kritičko i pojamovno značenje. *Postmodernizam, dakle, nije ništa više ni manje nego model diskursa.*¹⁴⁰

Na fonu pisane tradicije su i motivi Predgovora i svakog narednog poglavlja, koji, opet naginju ka postmodernističkim postupcima, intertekstualno, uvodeći citate iz Biblije za moto kako romana, tako i svakog od pet poglavlja. *I stade sunce nasred neba i nije se nagnulo k zapadu gotovo cio dan. (Jš.10, 13)*¹⁴¹ *Tko ima uho neka čuje (Otk.13,9)*¹⁴² *I imam ključeve smrti i podzemlja (Otk. 1, 18)*¹⁴³ *A četvrti izli svoju čašu na sunce, kojemu bi dano da pali ljude vatrom (Otk. 16, 8)*¹⁴⁴ *Dopusti mi, Gospodine, da najprije odem i oca ukopam (Lk. 9, 59)*¹⁴⁵ *Prvi 'jao' prođe. Evo dolaze druga dva poslije njega (Otk. 9, 12)*¹⁴⁶

Biblijski ton dominantan je u prozi Mirka Kovača. Roman *Gubilište* je “pravilno” iščitavati kroz metatekstualne nizove koji su preuzeti iz Biblije i kroz simbolička značenja onih amblema koji karakterizira tekst romana.

Simboli su igra značenja. Razumjeti simbol, znači komunicirati i za znakom i za njegovom oznakom ili značenjem. Često je u prikazivanju simbola skrivena njihova dvoznačnost – ono iskonsko vjerovanje u predstave koje imamo o određenim simbolima i njihovo značenje. Ove dvije „oznake“ suprotstavljene su, zavismo od konteksta u kojem se upotrebljavaju i konotacije koja im se tokom razvijanja radnje nametne. Svijet simbola je i dvoznačan i višeznačan. Jer, *simbolički govor uvijek povezuje posrednost i neposrednost, prepoznatljivost koja može postati mutnom i dalekom. Sveti Pavao nam kaže da je s pomoću vidljivoga moguće vidjeti nevidljivo jer je svijet koji doživljavamo osjetilima ilustracija božanske zbilje. Svaka stvorena stvarnost u sebi nosi zrcalo našega života i smrtnosti. Tako se i životinje postavljaju kao poticaji, opomene, prizivi koji od*

---

¹⁴⁰ Vladiv-Glover, Slobodanka: *Postmodernizam od Kiša do danas*, Prosveta, Beograd, 2003., str. 22.

¹⁴¹ Kovač, Mirko: *Gubilište*, Fraktura, Zagreb, 2009, str. 5.

¹⁴² *Isti*, str. 11.

¹⁴³ *Isti*, str. 31.

¹⁴⁴ *Isti*, str. 45.

¹⁴⁵ *Isti*, str. 93.

¹⁴⁶ *Isti*, str. 117.

zemlje upućuju k nebu. Biblija je zacijelo prvo vrelo za razumijevanje simbolike životinja u kršćanskoj kulturi.¹⁴⁷

Sunce – svjetlost: *stade sunce, izlijeva se svjetlost, štiteći dlanovima oči od sunca, krasno obasjanje, sunce poče da se sunovraćuje tamnocrveno poput božura....*

Simbol Sunca prisutan u romanu *Gubilište* može se tumačiti na razne načine. Kada je u pitanju simbolika Sunca, tada je riječ o usmenoj tradiciji, narodnoj, koja je nastala i potekla od naroda. Sunce je simbol svjetlosti, dana, najvrjedniji dio čovjeka. Sunce pretpostavlja i centar događaja, zbivanja. Jedan je od glavnih simbola starih Grka i Egipćana, asocira na boju zlata, žutu boju... Simbol je moći.

U osnovi romana *Gubilište*, utkan je mit o Suncu koje se zaustavilo po sredini neba nikako ne ide ka zapadu, ne zalazi (...) Kako je roman protkan i biblijskim tonom, ali i sekvencama, veza simbola ili motiva Sunca u bliskoj je vezi sa molbom Isusa Navina bogu da zaustavi Sunce, ne bi li se dan produžio a Isus dobio bitku dok ima svjetlosti.

U romanu *Gubilište*, sunce ima negativnu konotaciju, donosi zlo, podstiče ljude na pohlepu, podriva im požudu (...) I sam junak/pripovjedač požudno želi sestru, što priziva incest i najteže oblike zločina.

Zaključujemo da je simbol Sunca u romanu razlog ili uzrok zbog kojeg se otkriva rđavi čovjek, ali je u trenutku objavljivanja i izlaženja ovoga romana pred čitaoca, sunce dobilo još jedno tumačenje. Naime, riječ je o političkom aspektu, jer ukoliko se pozovemo na stavove Milovana Đilasa izrečene 15 godina prije objavljivanja romana *Gubilište*, u kojima sunce koje dolazi s istoka povezuje sa komunizmom, zapravo Staljinom koji dolazeći s istoka obasjava intelektualce i radničku klasu, jasno je zbog čega je Kovač toliko osuđivan.

Ideološki, godine 1962. roman je označen kao negativan, pisac kao nepodoban, a sve upravo zbog prikaza simbola Sunca (čitaj komunizma, prim. S. V.) koje, ispostavilo se, asocira samo na zlo i bijedu u ljudima.

---

¹⁴⁷ Šaško, Ivan: *Lav i grifon – životinje s dvoznačnom simbolikom* u: Živo vrelo, liturgijsko-pastoralni list, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, God. XXXI., str. 13.

U kršćanstvu, u simboličkom poretku, sunce je povezano s Arhanđelom Mihailom¹⁴⁸, prvim od sedam arhanđela. U umjetnosti, Arhanđel Mihail je predstavljen sa mačem ili kopljem u ruci, branitelj je svjetla i dobrote. I arkanđel Mihail i sunce imaju istu ulogu – branitelji od tame i zla. U ovom primjeru, govorimo o religijskoj tradiciji u romanu.

Ipak, u romanu *Gubilište* nije data, niti predstavljena ikona Arhanđela Mihaila, već ikona Sv. Đorđa¹⁴⁹ – *Sveti Đorđe i napast*. Mišljenja smo da u simboličkoj ravni, u okvirima usmene tradicije, sunce i ikona Svetog Đorđa imaju isto značenje. Otpor prema zlu i ništavilu, otpor prema

---

¹⁴⁸ Arkandeo Mihael opisuje se u knjizi Otkrivenja. (12) I znamenje veliko pokaza se na nebu: Žena odjevena suncem, mjesec joj pod nogama, a na glavi vijenac od dvanaest zvijezda. (2) Trudna viče u porođajnim bolima i mukama rađanja. (3) I pokaza se drugo znamenje na nebu: gle, Zmaj velik, ognjen, sa sedam glava i deset rogova; na glavama mu sedam kruna, (4) a rep mu povlači trećinu zvijezda nebeskih - i obori ih na zemlju. Zmaj stade pred Ženu koja imaše roditi da joj, čim rodi, proždre Dijete. (5) I ona porodi sina, muškića, koji će vladati svim narodima palicom gvozdenom. I Dijete njeno bi uzeto k Bogu i prijestolju njegovu. (6) A Žena pobježe u pustinju gdje joj Bog pripravi sklonište da se ondje hrani tisuću dvjesta i šezdeset dana. (7) I nastat rat na nebu: Mihael i njegovi anđeli zarate se sa Zmajem. Zmaj uđe u rat i anđeli njegovi, (8) ali ne nadvlada. I ne bijaše im više mjesta na nebu. (9) Zbačen je Zmaj veliki, Stara zmija - imenom Đavao, Sotona, zavodnik svega svijeta. Bačen je na zemlju, a s njime su bačeni i anđeli njegovi. (10) I začujem glas na nebu silan: "Sada nastat spasenje i snaga i kraljevstvo Boga našega i vlast Pomazanika njegov! Jer zbačen je tužitelj braće naše koji ih je dan i noć optuživao pred Bogom našim. (11) Ali oni ga pobijediše krvlju Jaganjčevom i riječju svojega svjedočanstva: nisu ljubili života svoga - sve do smrti. (12) Zato veselite se, nebesa i svi nebesnici! A jao vama, zemljo i more, jer Đavao side k vama, gnjevan veoma, znajući da ima malo vremena!" (13) Kad Zmaj vidje da je zbačen na zemlju, stade progoniti Ženu koja rodi muškića. (14) No Ženi bijahu dana dva velika krila orlujka da odleti u pustinju, u svoje sklonište gdje se, sklonjena od Zmije, hrani jedno vrijeme i dva vremena i polovicu vremena. (15) I Zmija iz usta pusti za Ženom vodu poput rijeke da je rijeka odnese. (16) Ali zemlja priteče u pomoć Ženi: otvori usta i popi rijeku što je Zmaj pusti iz usta. (17) I razgnjevi se Zmaj na Ženu pa ode i zarati se s ostatkom njezina potomstva, s onima što čuvaju Božje zapovijedi i drže svjedočanstvo Isusovo. (18) I stade na morski žal. (Otk 12, 1-18)

¹⁴⁹ Sveti Juraj jedan je od najštovanijih svetaca u kršćanstvu. Njegov kult iznimno je raširen u hrvatskoj kulturnoj baštini. Uz svetoga Juru vežu se muslimanski ophodi, običaji i vjerovanja, i proricanja, primjerice, u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Romi posebno slave Đurđevdan. Muslimanski ophod Trubaljke detaljno je opisao ef. Sadik Ugljen u članku Trubaljke u prozorskom kotaru publiciranome u Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1893. Blagdan Svetoga Jure, posebice u Hrvata u Bosni i Hercegovini, Sveti Jure rođen je između 275. i 281. godine. Podrijetlom je iz plemićke obitelji. Otac mu je bio rimski vojnik rođen u Perziji, a majka iz Kapadocije u Maloj Aziji. Poslije očeve smrti s majkom je otišao u Palestinu gdje je postao vojnikom. Ubrzo je među vojnicima stekao veliku popularnost, a za nagradu postao je zapovjednik jedne satnije. Potom je postao i zapovjednik bojišta. No, Juraj je veoma rano postao kršćaninom i zbog svoje vjere došao u sukob sa zapovjednom strukturom u vojsci. Bio je član Vojnoga vijeća u svojstvu časnika. Nakon majčine smrti svoj bogat obiteljski imetak razdijelio je siromašnima, a svojim robovima dao je slobodu. Prigodom jedne sjednice Vojnoga vijeća car Dioklecijan iznio je plan prema kojemu je trebao uništiti kršćane, što je Vijeće i odobrilo. Međutim Juraj se usprotivio toj odluci. Kako je bio nadaren rječitostu, govorio je velikom uglađenošću i žarom, te se činilo da ga slušaju s velikim divljenjem i poštovanjem. Vojnom je Vijeću nastojao dokazati neopravdanost i opakost toga progona. Stao je otvoreno u obranu kršćana, te zatražio od cara da povuče odluku o progonu. Uzaludno ga je Dioklecijan podmićivanjem i obećanjem časnikova položaja htio odvratiti od kršćanstva. U suprotnome prijetio mu je mučeničkom smrću. Juraj je ostao vjeran kršćanstvu pa ga je Dioklecijan dao na sud gradskom sudcu Dacijanu. Juraj je uhićen, okovan u lance i utamničen. (...) U folklornom smislu Jurjevo je uz Badnji dan najbogatiji dan u godini. Neki od jurjevskih običaja, obreda, vjerovanja i proricanja pretkršćanskoga su podrijetla, a u njima se prepleću pretkršćansko s kršćanskim. Najviše svjetovnih obreda, ophoda i običaja imaju apotropejski i panspermijski karakter. Vidi: Marko Dragić, Sveti Juraj u tradicijskoj baštini Hrvata, Croatica et Slavica Iadertina, 9 (1), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2013., str. 269-313.

napasti. *Granao sam ručicama prema ikoni Sv. Georgije i napasti. Htio sam se pridići, ali nisam imao snage.*¹⁵⁰

Ovdje dolazimo do još jednog od simbola. Naime, to je zmija. Od folklornih predstava, preko mitoloških tekstova, legendi, predanja, motivi životinja prisutni su u različitim tekstovima. *Predstave o zmiji kao nečistom i neprijateljskom stvoru u izvesnoj meri potiču od biblijsko-hrišćanske tradicije, koja zmiju tretira kao oličenje sotone. Narod često doživljava zmiju kao “đavolskog” stvora.*¹⁵¹

To upućuje na zaključak da je zmija kao motiv romana, element usmene tradicije i element religijske tradicije. Uporište za priklanjanje i religijskoj tradiciji nalazimo u dalmatinskoj legendi, prema kojoj su zmije, ostala gamad, ali i zli dusi nastali od Kainove krvi, ubojice svoga brata.

Simboličkoj ravni zmije u romanu *Gubilište*, posvetit ćemo posebnu pažnju. Dvije glave ovoga romana sadrže imenicu *zmija* u naslovu, a njeno značenje i simbolika provlače se kroz cijeli roman.

Ušao sam u Galeriju. Tu je Badema maločas stajala pred slikom “Zmije čuvaju Georgija”.

(...)

*Gledam to lice oficira Georgija, lijepo je, izmučeno, a krase ga i produhovljuju baš ti tragovi udaraca. On je zatočen u Dioklecijanovoj lednici odmah po prvom ediktu 303. godine. Mučitelj izručuje na nj košaru zmija otrovnica. Dvadeset treći je travanj, gore se slavi i čeka njegova toliko puta odlagana smrt. Dželati silaze niz skaline, spremni da ga pogube.*¹⁵²

U jednom segmentu romana isprepletene su: historijska, usmena i pisana tradicija. Kovač je, kao i svi pisci postmodernisti crpio i iz historijskih izvora građu za svoja djela. No, iako postmodernista, nije se odricao tradicije u onom suštinskom smislu i značenju, onim elementima i tragovima koji su ukorijenjeni u kulturi i baštini i koji su dio jednog civilizacijskog poretka. U ovom kontekstu zmija je simbol zla, smrti, demon. Međutim, daljim čitanjem nailazimo na sljedeće:

---

¹⁵⁰ Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 17.

¹⁵¹ Gura, Aleksandar: *Simbolika životinja*, Brimo-Logos, Beograd – Aleksandrija, 2005, str. 210.

¹⁵² Kovač, Mirko: *Gubilište*, Fraktura, Zagreb, 2009, str. 26.

*Gle, što se zbiva: zmije sikću na njih, palacaju šiljastim jezicima, čuvaju časnika Georgija, a bježu mu namijenjene kao smrtonosne. Zmije postaju čuvarice budućeg sveca. Sad znate da postoje čuda i svetačke moći. Tajna je kako se to postiže.*¹⁵³

Ovim rečenicama, simbolika zmija dobiva sasvim drugačiju konotaciju. Konotaciju kojom se u usporedbi s prethodnim, značenja međusobno isključuju. Zmija dobiva status čuvarice, zmije zaštitnice. Vjerojatno da je na ovakav status zmije u romanu uticala slovenska tradicija prema kojoj se, mada kućne zmije smatraju kućnim bogovima.

U narodnim vjerovanjima, zmija zauzima centralno mjesto. Njena simbolika je veoma široka i odlikuje je i mitologičnost, ali i fantastika.

Kažu da slavni pripovjedači i slikari potječu iz krajeva bogatih zmijama. Takvi umjetnici čupaju iz tmine, a sve što otuda izvire ima zmijski karakter i oblik, a to mora da se ukroti.

*I Benjamin je bio opsjednut zmijama baš kao i ja. One su na njegovim slikama, bilo da su skolutane, mirne ili pak ljutite i u pokretu kroz kovilje i sašune vries. Prikazuje ih u jarkim bojama, poistovjećuje ih s prirodom. One tuda promiču i vijugaju kao male rijeke. Otrovne su i opasne, a to hrani umjetnike, onda sve čine da ih ovekovječe, urezuju ih u predmete od drveta i kamena, savijaju gudala po zmijolikom obliću. Iz razjapljenih zmijskih usta uvijek nešto izvire, pa tako i na gradskoj česmi slavina ima oblik zmijske glave. A kada sam prvi put vidio vladiku, njegov štap bješe Također opleten zmijom. Ne zaboravite da su na policama ljekarne Rafa Gaona izrezbarene zmijske. One čuvaju tajne spravljanja medikamentata. Na posudama su naslikane Eskulapove zmije izlječiteljice.*¹⁵⁴

U ovom pasusu kao da su sabrana sva simbolička značenja zmije... Zmija kao zaštitnica, zmija kao nadahnuće ili pak produktivnost (u simboličkoj ravni može se odnositi i na plodnost, u konkretnom slučaju, umjetničku plodnost), zmija kao simbol medicine.

Dakle, ukoliko je naša pažnja usmjerena isključivo na simbol zmije, na njeno značenje, zaključujemo da je ovaj motiv prisutan podjednako i u umjetnosti, i u kulturi uopće, zatim u

---

¹⁵³ *Isti*, str. 26.

¹⁵⁴ *Isti*, str. 26-27.

medicini... Vjerovalo se da se zmija može koristiti u narodnoj medicini. Dijelovi njenog tijela imaju ljekovita svojstva. Otuda se simbol zmije može pronaći na svim apotekama i lijekovima.

Zmija je jedan od najstarijih mitoloških simbola. Simbolizira plodnost, besmrtnost, liječenje, obnavljanje. Međutim, simbolizira i zlo. Lik zmije služi za prikazivanje i dobrog i lošeg, za prikazivanje stvaranja, obnove, besmrtnosti, ali i dvoličnosti, zla i smrti. Ona je ktonska životinja, živi na zemlji, gmiže po zemlji, krije se u zemlji... U skoro svim civilizacijama povezana je sa stvaranjem Zemlje.

Zmija je sudar negativnog i pozitivnog. Kao ekvivalent u predmetnim simbolima, zmija je povezana sa vrpcom, sa vretenom, sa štapom, sa koncem, sa kosom, sa sviralom... Zmija asocira na podzemni svijet ali je i u suodnosu sa Suncem.

Daljim čitanjem nailazimo na simbol zmije kao predskazanja. Ovo vjerovanje vezano je za jedan geografski prostor, kronotop – mjesto odakle zapravo i sam Kovač potiče. To je dio koji se nalazi na granici Crne Gore i Hercegovine.

Kad god mi se javi (u snu ili sjećanju) zavičajni predio, uvijek pomislim kako je moje rodno tlo predodređeno za zmijoliko gmizanje. Otuda i obilje kamena, ruševina, suhe trave i jarkog sunca; obilje kamenica s ustajalom vodom, ublova, škripova, rapa i šuga, šupljih hrastovih stabala. Sve to zmijama pogoduje. Protiv njih su samo jasen i saransak (češnjak), a to nije dovoljno. Tamo se ne može mirno ležati u travi, štrećemo kad vjetar pirne i prostruji kroz tu suhoću, skaćemo brže-bolje s jednom jednom mišlju: zmija!

U ovom odlomku kao da su se sabrala sva narodna, usmena predanja o zmijama. Zavičajni predio je zapravo utočište zmija. Ni češnjak, niti sami ljudi nisu dovoljno snažni da ih otjeraju...

Htjeli bismo i mi da palacamo jezikom i sikićemo na okolinu, a i da svučemo kožu i podmladimo se. Fali nam smionost koju zmija posjeduje, hitrina kojom izađe iz podzemne tmine, silina kojom ispljune otrov.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ Isti, str.27.

Predstavljene kao bića kojih se treba plašiti, zmijama ipak treba zavidjeti na osobinama koje pojedinim ljudima fale. Smionost, hitrina, neustrašivost, a zatim i natprirodna ili magijskać podmlađivanja...

*Kao i čovek, ali na suprotan način, zmija se razlikuje od svih životinja. Kao što se čovek nalazi na kraju dugog genetskog napora, to hladno stvorenje nez dlake i bez perja nužno moramo smestiti na početak tog istog napora. U tom su smislu čovek i zmija suprotnosti, komplementi, takmaci. U tom istom smislu u čoveku ima nešto od zmije, a naročito u onom njegovom delu koji njegov razum najmanje kontroliše. (...) Ipak, nema ničega običnijeg, ničega jednostavnijeg od zmije. Ali bez sumnje isto tako nema ničeg sablažnjivijeg za duh, upravo zbog te jednostavnosti.*¹⁵⁶

Zmija kao motiv, lajtmotiv, simbol u književnosti, likovnoj umjetnosti, uopšte kulturi, zagonetna je, njeni postupci su tajnoviti i iznenadni. Zmija nije arhetip, već skup arhetipova povezanih sa tamom i podzemljem. Kod Arapa, zmija simbolizuje život.

U romanu *Gubilište*, motiv zmije povezan je sa motivom Sunca. Šta to zapravo znači? U tradicijskoj kulturi, kulturi Egipta, Sunce prolazi kroz podzemni svijet da bi opet obasjalo. Taj put je u obliku zmije.

*Ideja da je utroba zemlje, u kojoj se odvija alhemija obnove; zmijska u pravom smislu reči, vidljiva je iz svake pojedinosti pomnog opisa u Knjizi mrtvih: put koji treba preći podeljen je na dvanaest prostorija, što odgovara dvanaest sati noći. Sunčeva lađa prelazi najpre preko peščanih ravnic punih zmija; ubrzo se i sama pretvara u zmiju.*¹⁵⁷

A peta glava romana naslovljena je *Zmija opisuje krug*.

Poznato je da je krug simbol vremena. Krugom se iskazuje cjelovitost, beskonačnost. U grčkoj mitologiji krug je beskonačnost predstavljena u liku zmije. Zmija koja opisuje krug zapravo predstavlja beskonačnost. To je dio tradicijske kulture, pisane tradicije koju je Kovač preuzeo i inkorporirao u svoje djelo. U različitim kulturama, krug ima svoje simboličko značenje. Simbolizira, kao što smo već i napisali vrijeme, beskonačnost, ali i zemaljski život, vječnost, kruženje planete oko Sunca, simbol je i zaštite, nebeskog, neba, Boga i duše...

---

¹⁵⁶ Ševalije, Žan; Gerbran, Alen: Rečnik simbola, IK Kiša, Novi Sad, 2009., str. 1101.

¹⁵⁷ *Isti*, str. 1105.

Premda u romanu *Gubilište* dominira biblijski ton pripovijedanja, premda su poglavlja i glave motivirani dijelovima iz Biblije, premda smo prepoznali čitav niz elemenata koji su preuzeti i iz usmene, narodne tradicije, ali i iz tradicijske kulture, roman ravnopravno korespondira sa suvremenom teorijom književnosti.

Ipak, ovdje ćemo se osvrnuti na povezanost ovog romana sa Biblijom. Iako se lik Danila VI pojavljuje kasnije u romanu, karakterizacija ovog lika važna je za razumijevanju romana.

Priča o Danilu VI. je pastiš izvornog biblijskog sižea sa očuvanim stilsko-frazeološkim kodovima biblijske poruke. (...) nakon religijskog iskustva (povijesnog iskustva) Isusova puta ka Golgoti, civilizacijski duh transponirao se iza (mete) Golgote, s druge strane zrcala povijesti, gdje su se stvari (stanja stvari) izokrenule, nikakva individualna žrtva ne spašava svijet. Dok je Isus znak etičke vrednote, Danilo VI je znak njegove parodije, to je lik s druge strane gubilišta, zrcala, Golgote. Dok Jevreji (tip kulture) funkcioniraju čvrstim esencijalnim kodovima (štuju tradiciju, Isus je narušavatelj), Hercegovci u Kovačevom romanu pate od nedostatka kodova (kulture, povijesti, budućnosti). Dvije strane zrcala-povijesti su komplementarne: Danila VI prihvatili bi Jevreji, Isusa bi etablirali Hercegovci. Povijesna se distanca Golgota – 'Gubilište' artikulira kao putovanje s druge strane zrcala.¹⁵⁸

Semantički, romanom *Gubilište* na određeni način, dominira biblijska priča o Golgoti, sudnjem danu i mesiji.

Da Kovač poput ostalih pisaca postmodernista crpi iz tradicije, ili pak preuzima određene kanone, dokaz je i motiv koji je veoma čest u romantičarskoj literaturi – motiv samoubistva. U romanu, samoubistvo se povezuje sa starcem koji pokušava da ga izvrši u toaletu vagona voza, ali poslije ispriповijedane epizode, čitaocu ostaje slika prljave vode u klozetskoj šolji toaleta vagona.

Fokalizacija je unutrašnja. Citatnost i intertekstualnost u romanu, prisutni su u dovoljnoj mjeri da roman možemo okarakterizirati kao postmodernistički. Mada, ne sasvim jer, kao što smo i naveli, postoje u romanu dijelovi toka svijesti i modernistički obrisi pripovjednih oblika. Za roman *Gubilište* može se kazati i sljedeće – da počiva na binarnim opozicijama onoga koji gradi

---

¹⁵⁸ Ibrahimović, Nedžada, *Magistarski rad o pripovjednom postupku u romanima Mirka Kovača*/Academia.edu https://www.academia.edu/4361074/Mr._rad_0_pripovjednom_postupku_u_romanima_M._Kova%C4%8Da (Pristup: 14. 03. 2020. godine)

se na biblijskim konotacijama i onoga koji se gradi na društveno-političkim zbivanjima. Obije binarnosti, očituju se u romanu.

Međutim, jedan lajtmotiv romana veoma je upečatljiv i njegovi su korijeni Također u tradicijskoj kulturi, pisanoj tradiciji. Riječ je o liku oca, koji je u radnju roman uveden kroz poimanje pojma Prorok.

Naidoh na sliku Ponižavanje proroka, baš tegobnu sliku koja me je ožalostila. Taj prorok u odjeći siromaha, isposničkog izgleda i protegljastog lica, to je moj otac. To je njegov lik, to su njegove crte. Mir mu je podarila vješta ruka slikara i to u času kad je otjeran iz crkve. Podvornik je uzeo križ okovan sa šest figura na stopi i uputio se da proriče. ¹⁵⁹

Otac simbolizira dominaciju u mnogim kulturama. On je tradicionalni autoritet, ali i simbol neba. A krst, kao simbol neba i zemlje, okovan je sa šest figura, tj. šest jednakih krakova koji predstavljaju inicijale Isusa Krista. Međutim, ovdje otac nije dominantan lik. Naprotiv.

Hodio je seoskim putovima, proganjan od vlasti, ali posvećen svom zanatu. Hod ga je uvijek odavao; bio je to dugačak korak koji se naglolomio u koljenima. ¹⁶⁰

Kao što smo već i naglasili, u romanu *Gubilište*, nema čvrste kompozicije, već nakon predgovora u kojem se autor i priređivač prepliću, tj. susreću, počinje radnja romana, pripovijedanje u 1. licu jednine ili unutrašnja fokalizacije iz perspektive različitih likova.

Takva pripovjedna razućenost uz unošenje biblijskog tona, simbola vješto unijetih u priče, donosi ili prenosi sliku propasti jedne porodice, porodice Biriš. Čitanjem, stiče se utisak da je Kovač svu raznolikost geografsku, historijsku, kulturnu podneblja Hercegovine unio u svoja djela, prije svega ovdje mislimo na roman *Gubilište*. Iz ovakvog njegovog odnosa prema području koje je označeno kao kronotop dešavanja u romanu izviru različiti slojevi kulture koji nadalje oblikuju likove romana i djela, i samo djelo, čini se.

Nitko od njih ne može predvidjeti dan, čas i mjesto svoje smrti; svima je to nešto daleko, jer nemaju ono što prorokima, a to je vidovitost.

---

¹⁵⁹ Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 27-28.

¹⁶⁰ *Isti*, str. 28.

Prisjećam se kad me otac vodio na posvećenje tek obnovljene crkve sv. Petra.

(...)

*Toga jutra otac je postavio ispred carskih dveri stol prekriven platnom, a ja sam uždio svijeće na četiri kraja stola. On je na stol iznio Evandjelje, križ i ostale stvari potrebne za posvećenje. Bio je spremio vosak, mastiku, tamjan, izmirnu, aloj, crveno vino, bocu ružine vode, šest morskih spužvi, jednu za pleštenicu (antimins), jednu za putir, a ostale za posvećenje, dva tanjura, čisti stolni nož, čivot, diskos, zvjezdicu, kalež, kecelje, dvije kadionice, bogoslužbene knjige, fenjer, dvije đakonske svijeće, ukropac, vrpca za vezivanje prijestolja, žlicu, pokrovce, žrtvenik, kruhove. Sjećam se da su popovi unijeli stol kroz carske dveri, postavili ga u oltar i pristupili utvrđenju prijestolja. Škropili su prijestol i cijelu crkvu sv. vodicom i pomazali je balzomovim uljem, sv. mirom, i to na sve četiri strane, najprije oltarski zid na istočnoj strani, a onda na svo troje vrata.*¹⁶¹

Jasno se uočava da je u ovom segmentu riječ o religijskoj tradiciji, o prenošenju, odnosno unošenju u roman običaja i zakonitosti crkve prilikom njenog osvještavanja. U djelu Mirka Kovača, kada se sagledava religijska tradicija, uočavaju se tri tipa ove tradicije. Ako ih povežemo s Historijskim periodima, ona se mogu označiti kao: bizantijsko-pravoslavni, rimsko-katolički i orijentalno-islamski.

Navedeni historijski periodi, zapravo elementi i simboli ovih perioda, njihove odraze, pronalazimo u djelu Mirka Kovača.

*Svaki čovjek koji pripovijeda vjeru, makar na svoj način i različito od kanona, govori o dobru koje potječe od Boga. Nisu pozvani samo oni koji su izabrani, nego i oni koji su voljni i spremni usprotiviti se.*¹⁶²

Kovač, dalje u roman uvodi elemente istočne i zapadne civilizacije.

---

¹⁶¹ *Isti*, str. 33

¹⁶² *Isti*, str. 35.

*Procesija se kretala seoskim putom prema crkvi sv. Petra. Ispred povorke išli su pojci, za njima đakoni i oni koji su nosili zastave i ikone. Čula su se molitvoslovlja i pjesme; poslije vozglasa dolazi trisveto, Očenaš, Gospodi pomiluj 12 puta, psalmi, velika jektenija, pokajni tropari.*¹⁶³

*Povorku su predvodili pravoslavni popovi, ali u njoj bijahu i ljudi drugih vjera, među njima ponajviše muslimana. Otac je poznavao mnoge njihove običaje, a pokatkad je nosio islamske hamajlije da ga štite od vatre, jer je kao dijete zadobio bolne opekline od sunca. Knjigu koju je nosio u torbi zvao je ćitap. U djetinjstvu je s hodžom izrađivao male križeve-hamajlije od glogova drva s napisom: mašalah.*¹⁶⁴

Da se uočiti da je u ovim odlomcima isprepletena usmena i pisana tradicija. Elementi obje naziru se u spominjanju glogovog drveta, hamajlije, ćitapa, riječi mašalah...

Drvo je simbol koji je veoma bogat i rasprostranjen. U osnovi, drvo asocira ili simbolizira knjigu. Međutim, njegovo značenje mnogo je šire i može se tumačiti višestruko, pa se s pravom kaže da je drvo simbol kozmosa, neprekidnog kruženja i obnavljanja. Drvo je simbol života, rađanja, razvoja, uspinjanja ka svjetlosti. Drvo svojim korijenom i krošnjom pripada i podzemnom i nadzemnom svijetu. Spona je između dva svijeta, dobra i zla, *drvo povezuje htonski i uranski svet.*¹⁶⁵ Ne bez razloga, Kovač unosi simbol drveta u tekst romana. I to glogovog drveta.

Drvo gloga u narodnom vjerovanju, povezano je sa zaštitom od zlih demona, vještica i zmija. Prema tim vjerovanjima, glogovim kocem ubijali su se vampire. Drvo gloga brani i od velikih bolesti.

Veselin Čajkanović u knjizi *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama*, navodi da je drvo gloga povezano sa vjerovanjima naroda u prirodne pojave, poput zemljotresa, koji, kao se smatralo, nastaje kada se prelomi drvo gloga. A svijet od potpunog propadanja spašava Sveti Petar koji svojim štapom učini da glog postane cjelovit.

Upravo smo mogli povezati sljedeće elemente usmene, ali i pisane tradicije: drvo gloga – crkva Sv. Petra – hamajlija (amajlija), čije je simboličko značenje usmjereno upravo na narodno

---

¹⁶³ *Isti*, str. 36.

¹⁶⁴ *Isti*, str. 37.

¹⁶⁵ Ševalije, Žan; Gerbran, Alen: *Rečnik simbola*, IK Kiša, Novi Sad, 2009, str. 172.

vjerovanje, da ista štiti od zla. Svi elementi, motivski uobličeni su kroz tekst romana u poglavlju koje je naslovljeno *Procesija*.

Procesija, značenjski obilježava svečanu povorku, crkvenu svečanost, litiju i na koncu povorku narodnih masa u pravoslavlju, što opet nagovještava i navodi na biblijski ton i elemente tradicijske kulture, koji su itekako prisutni u ovom djelu. Također, riječ *ćitap*, namjerno je u ovom kontekstu upotrijebljena, s asocijativnim nizom koji ona značenjski sobom nosi a koji se odnosi podjednako i na pismo, i na knjigu, i na vjersku objavu, ali i na *Bibliju, Kuran, Indžil, Tevrat* (...)

Kozmopolitska uvjerenja u svekoliku povezanost svih ljudi, nacija, civilizacija, vjerovanja, vjera očituje se u spomenutom odlomku. I mada je riječ *mašalah* u svakodnevnoj upotrebi bez povezanosti sa vjerom, u kontekstu karakteriziranja nečijeg dobrog stanja ili zdravlja, ova riječ je arapski izraz koji koriste Muslimani da izraze poštovanje prema nekoj osobi ili zahvalnost Alahu. Stoga je njeno značenje – *Samo je u Alahu moć*. I sa tim značenjski slojem, upotrijebljena je u romanu.

Zaključujemo da je, ukoliko je potrebno naglasiti kategoriju ili tip tradicije prepoznate u ovim navodima, ovdje riječ o religijskoj tradiciji.

Dalja čitanja navode nas na elemente koji su dio tradicijske kulture: zvono, sjenka, propovijed, oporuka, smrt, sunce (...)

Sudbina jednog čovjeka, razobličava se pred čitaocem i svoju zaokruženost postiže devetom glavom – *Oporukom*. Kroz sedamnaest stavki saznajemo o životnim stavovima glavnog lika. Sve one, napisane su biblijskim stilom, natopljene gorčinom, sa prizvukom sarkazma i groteske.

Ova glava je katarza, pročišćenje junaka koji je kroz sedamnaest rečenica iznio lični mit.

1. *Moje su patnje pune patnje, ali ja sam ih slobodno nosio kao mučenik oruđe svoje kojim će biti pogublje.*
2. *Bilo mi je obećano mnogo, a ja nisam tražio ništa.*
3. *Dodijelili su mi lažno odlikovanje, pripučio sam ga s ponosom uprkos porugama.*
4. *Svima sam stavljao do znanja da mogu izvesti čudo, doduše ne onako kako je Mojsije pravio zmiju od mjedi.*

5. *Odbacili su svaku moju ponudu i u ruglo je pretvorili seireći i zazivajući vruga.*
6. *U ispovjedaonicu nisam ulazio, jer bih rekao više nego što je dopušteno.*
7. *Ništa nisam posjedovao, nikakva imetka, nikakva imanja, jer sve bi me to na jednom mjestu zadržalo, moje propovijedi otupjelo i moje krstarenje sputalo.*
8. *Ja sam svijet gledao ozgo, ispod velikog zvona livenog na klobuk; lako sam riješio da siđem i krenem i obidem sve dokle se taj zvuk prostirao.*
9. *Udijelili su mi strah i vječno izgnanstvo, ali ljudi ne znaju što čine zlo.*
10. *Ne želim da me poslije smrti proglašavaju velikim, niti da me unose na iconostas.*
11. *Sebi sam odredio mjesto smrti; to su izblanjane čamove daske užadima povezane i razapete između dvije murve. Te daske zamjenjuju rogozinu koja pripada mučenicima. Tu ću se njihati i izdahnuti.*
12. *A prije toga, sam ću se gore ispeti i čekati da mi se ukaže anđeoska staza.*
13. *Nakon toga ću sklopiti oči i odnijeti sa sobom posljednju sliku prozračnog i čistog neba.*
14. *Može mi se tijelo otrijeti spužvom namočenom u toploj void, tek toliko da se dotakne čelo, prsa, ruke, koljena i stopala.*
15. *Neka svijet promatra umrloga i podsjeti se kratkoće vijeka.*
16. *A moj sin, prijestupnik, neka dođe i obasja mi svijećom put iz mračnog zemaljskog života u vječni i bolji.*
17. *Svijet me više ne zanima. To je sve što kraju imam reći.*¹⁶⁶

Status i funkcija “oporuke” u romanu *Gubilište* mogu se promatrati u ravni sličnosti između ovog segmenta i segmenta Božjih zapovijesti, ali i u ravni različitosti, onih sentenci koje i čine razlikovno svojstvo između djela.

Nama, tumačima Kovačevog djela otvara se mogućnost za razna sagledavanja i podvlačenja zakonitosti. A sve one upućuju na to da je tradicija, odnosno tradicijska kultura

---

¹⁶⁶ Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 42-43.

duboko utkana u roman *Gubilište*, da je *istorija ideja*¹⁶⁷ metoda koji je itekako primjenjiva na ukupno stvaralaštvo Mirka Kovača.

Komparativnim proučavanjem ne samo književnosti, već i kultura, ne vezivanjem za nacionalne tradicije, uspostavljanjem nadnacionalnog dolazi se do zaključka da su djela Kovača spoj intelektualnog, semantičkog, simboličkog i *estetskog aspekta ideja u različitim vidovima*.¹⁶⁸

Kretanje ideja kroz različita djela i različite vremenske periode uvjetuje formiranje općeg pogleda na svijet. Čini se da djelo Mirka Kovača obiluje ovakvim stavovima, da su kategorije i elementi tradicijske kulture paravan za iskazivanje opšteg stave o svijetu i vremenu u kojem je živio. Funkcija ideja je i ukazivanje na ideologiju jednog vremena i jedne zajednice. Opet, Kovač u tome ne zaostaje.

Ideje su dakle sadržane u elementima i kategorijama tradicijske kulture sa jasnom namjerom da ukažu na duh vremena i da ukažu na povezanost književnih pojava. Savršen su metoda analize za književna djela onih pisaca koji se djelomično bave i filozofijom i naukom i politikom. Tom krugu pisaca Kovač svakako pripada.

Mi nemamo nikakva razloga da se ponosimo podrijetlom (a sram je osobna stvar svakog inteligentnog stvora), potječemo iz kultura koje nisu imale utjecaja, iz zatvorenih svjetova u kojima nije bilo rasadnika ideja, ali je zato sve ono najgore i naopako (fašizam, komunizam, ksenofobija, šovinizam) s lakoćom usađeno i iskorištavano za međusobne obračune i ratove.

(...)

Folklor, nacionalizam, atentati – to su vrijednosti za koje se isplatilo boriti.

(...)

---

¹⁶⁷ *Istirija ideja* – poseban pristup opštoj istiriji mišljenja, koji se ne ograničava na proučavanje velikih mislilaca i sistema, već ispituje pojedinačne ideje u njihovim različitim vidovima, uključujući i književne transpozicije. Pesnička, prozna i dramska dela primeri su kruženja ideja u svim oblastima intelektualnog i umetničkog stvaralaštva, svedočanstva o formalnim preobražajima logosa/misli/ideje. (*Pregledni rečnik komparatističke terminologije u književnosti i kulturi*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, str. 141.)

¹⁶⁸ *Pregledni rečnik komparatističke terminologije u književnosti i kulturi*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, str. 141.

Bio sam prepoznat kao opozicionar, premda sam bio samo onaj koji je pokušavao artikulirati vlastite strahove i koji se opirao 'kulturu smrti', pa sam tako pozvan na jedan masovni prosvjedni skup na Trgu Republike u Beogradu, koji bješe organiziran u povodu prve obljetnice brutalna rasturanja demonstracija. Pridružio sam se govornicima, iako s mnogima od njih nisam imao ničeg zajedničkog; štoviše, stajali smo na suprotnim stranama, ali u toj prilici na istoj – protivu Miloševića. Ne sjećam se točno o čemu sam govorio, ali znam da me huk mase naprosto povukao da izustim: 'Obraćam vam se kao srpski pisac'! Čim sam sišao s tribune, moja me supruga, moj najbolji kritičar, dočekala primjedbom da sam počinio kobnu pogrešku i nepotrebno se očitovao u nekakvom nacionalnom smislu, banalno kao i ostali. Vjerovatno sam podlegao histeriji i izustio ono što sam toliko puta ismijavao i što, na kraju krajeva, nisam bio.¹⁶⁹

Promatranjem Kovačevih djela i izoliranjem određenih citata iz tih djela, napravili smo malu digresiju u odnosu na prethodnu analizu, ali s razlogom. Naime, kada govorimo o idejama koje povezuju i premrežavaju kulturu, ne samo književnost i koje su metoda analize poetike autora koji upravo kroz djela često iskazuje političke stavove, smatramo da je navedeni citat na tom fonu. Također, naglašava autorovu otuđenost, koja je u ravni otuđenosti glavnog lika – pripovjedača. I na koncu, iskazana je ideologija jednog vremena, jednog intelektualca: u odnosu prema tradiciji i u odnosu prema aktuelnim zbivanjima.

Uspoređivanjem djela iz ranijih epoha i tradicija sa sadašnjim ili nama bliskim, navodi na zaključke da su segmenti tih djela u osnovama današnjih, da su oni zapravo metatekst osnovnog teksta romana, pripovijetke, eseja...

Gubilište je međutekstovno nadovezivanje više tekstova, od Biblije, preko elemenata iz života, do elementa smrti i zla koje se ispoljava kroz sagledavanje svijeta.

U klupe je sjela i Elida, prije toga namjestila je češalj boje jantara; držao je njezinu punđu da se prospe. Izgledala je siromašno, siromašnije nego što je uistini bila.¹⁷⁰

Već prvim romanom, Kovač uvodi lik Elide. Društveni i socijalno status određuju životnu putanju junakinje, čiji lik je i u naslovu jednog Kovačevog romana. No, takav lik, statusno predodređen da simbolizira propast, u kosi nosi češalj boje ćilibara. *Ćilibar* predstavlja duševnu

---

¹⁶⁹ Kovač, Mirko: *Pisanje ili nostalgija*, Plima, Ulcinj, 2009., str. 318-320.

¹⁷⁰ Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 48-49.

nit koja individualnu energiju povezuje s kosmičkom, a individualnu dušu s univerzalnom. Čilibar simbolizuje sunčevu, duhovnu i božansku privlačnu snagu.

(...)

*Pseudo-Dionisije Areopagit tumači da čilibar pripada nebeskim esencijama jer spajajući u sebi odlike zlata i srebra, simbolizira istovremeno nepokvarljivu, neiscrpnu, neprolaznu i nedohvatljivu čistoću zlata i svjetlosni, blistav i nebeski sjaj srebra.*¹⁷¹

*Spandala se s Davolom.*¹⁷² Nasuprot tom zlatu i čistoti, koju sobom nosi a koja je tek spomenuta, nenametljivo u obliku češlja boje čilibara, stoji đavo, nasuprot svjetlosti, stoji mrak. On je simbol zla, parodija Boga, *na psihološkom planu đavo iskazuje ropstvo koje očekuje onoga koji slepo ostaje podređen nagonu...*¹⁷³

Roman *Gubilište*, iščitava se kao granica-međa između zemaljskog i izvanzemaljskog života. Potvrde za ovakav zaključak, brojne su. Jedna od njih se svakako ogleda u korišćenju citata, navoda i motiva iz Biblije, koje su u osnovi samog romana i što pripada kategoriji pisane tradicije. A motiv smrti je neizostavan u cjelokupnom Kovačevom stvaralaštvu. Varijacije na temu smrti su brojne, tokom rada pratit ćemo njihovu putanju.

*A kad god bi oni zašutjeli, starci bi zapodjenuli jednu te istu priču kako će tko od njih umrijeti i tko će kome doći na sprovod.*¹⁷⁴ Upotrebom imenice starci, Kovač naglašava mudrost, poštovanje, dugovječnost, besmrtnost, naspram koje ipak stoji smrt, kao neminovnost, kraj, okončanje. Jer smrt označava apsolutni završetak nečega što je pozitivno. Označava ono što nestaje, iščezava (...)

Zatim, sam naslov, simbolika i značenje naslova romana – *gubilište*. Asocira na smrt, pogubljenje, ali i pročišćenje, katarzu od svakog zla. Stoga roman obiluje sentencama koje tretiraju temu vjere, religije, upitanosti nad istim, parodijom na iste, stoga se iznova i iznova preispituje religija i pristup istoj.

---

¹⁷¹ Ševalije, Žan; Gerbran, Alen: *Rečnik simbola*, str. 135.

¹⁷² Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 48.

¹⁷³ Ševalije, Žan; Gerbran, Alen: *Rečnik simbola*, str. 204.

¹⁷⁴ Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 51.

Iz istih razloga, roman je građen na suprotnostima, oponentima. Nasuprot gubilištu su svjetlost i sunce. Nasuprot crkvi, anđelima, prorocima, zmije, zvijeri, nakazna stvorenja... Nasuprot životu, stoji smrt.

Dok sam stajao nad odrom, saginjao sam se više puta do samog lijesa; mirisao je na svježe daske i smolu. Pokojnik je bio otkriven do pojasa, s rukama skrštenim na prsa. Nagnuo sam se do uzglavlja i osluškivao. Svatko se nada da će čuti nešto dok je mrtvac na odru, pa sam o ja napregnuo uho, ali nijedna očeva riječ više se nije čula, bilo je posve tiho. Možda je baš u tome času počinjala moja priča, iako mi ne bješe do pripovijedanja o svojoj nesreći, jer i drugi imaju nedaća u izobilju, a i čas je Zloga i opća nevolja sa suncem koje žeže.¹⁷⁵

Sunce dolazi i ozdo i ozgo, ima ga toliko da je teško uočiti i sjenu čovjekovu. Stisnut suhomedama put se naglo sužava; na tom dijelu jedva prođu nosači mrtvačkog sanduka, a mi se razvrstavamo i koračamo jedni za drugima, tako se povorka izdužuje i vijuga neko vrijeme, a kad izbijemo na čistinu, ponovo se širimo i nastavljamo laganim hodom.¹⁷⁶

Slika povorke koja korača ka groblju, tipična je za opis ovakvih događaja i njihov razvoj u mjestu iz kojeg Kovač potiče. Zapravo, taj socijalni, psihološki i društveni kontekst smrti, sprovoda isti je, zajednički je i u Crnoj Gori i u Hrvatskoj i u Bosni, donekle i u Srbiji. U ovom opisu povorke, predstavljena je slika vrleti, goleti, kronotop je koji se često može sresti u prozi Mirka Kovača.

Ulazak u hram uvijek postavlja jedno te isto: idem li k Gospodu? U priprati se svršavaju liturgički obredi. Svećnik mrmlja molitvu, riječi ne razabiram, ali sam nekada već čuo: Gospode, primi iz usta nas grešnika Trisvetu pjesmu i posjeti nas svojom blagošću. Oprosti nam što sagriješismo hotimice i nehotice. Posveti naše duše i tijela i daj nam da ti u svetosti služimo sve dane života svoga.

Bit ću cijelo vrijeme nepomičan; ta gasi se na zemlji život ugodni kao tamjan kandila. Svaki put ugledao bih Bogorodicu na odru. Bdi je nad njom vojska Anđela sa svijećnjacima i Krist s

---

¹⁷⁵ *Isti*, str. 95.

¹⁷⁶ *Isti*, str. 108.

*dušom u obliku antičke psihe. Više Bogorodične glave su arhijereji s kadionicama. Oblaci i anđeli i žene na portiku, svi idu na Bogorodičnu sahranu.*¹⁷⁷

Romanom *Gubilište*, na određeni način, rekonstruira se sociokulturni kod nekadašnjeg jugoslavenskog društva u drugoj polovini XX vijeka. To dovodi do uspostavljanja jednog modela mišljenja – da li postoji zagrobni život, život poslije života i da li je moguće uspostaviti paralelu između zemaljskog i onozemaljskog života. Da li je religija način mišljenja ili vjerovanje u duhovnu povezanost čovjeka, ljudskog bića sa nekim višim, svetim bićem, odnosno Bogom.

Sve skupa navodi nas na zaključak da je Kovač bio pod utjecajem literature koja je rušila dotadašnja mišljenja i pogleda na kulturu i religiju, kao i da je u ikoničnoj i simboličnoj ravni, koristeći se značenjskim slojevima, svojim djelima (ne svim djelima, primjedba S.V.), davao biblijski ton.

Tokom vekova odnos crkve prema kulturu bio je različit, ali u čitavoj hrišćanskoj istoriji očigledna je tendencija da se podvuče sopstvena otuđenost od sveta. Reč 'svet', koja označava sve što postoji izvan crkve, od samog početka hrišćanstva bila je upotrebljavana pejorativno, ma koliko da je u raznim periodima ta ocean podlegla ozbiljnim modifikacijama. Crkva i pored svega nikad nije želela da sebe smatra za 'svetovnu' instituciju. Svet je bio smatran za onu sferu od koje je trebalo braniti hrišćanske vernike da ne postanu 'svetski ljudi'. Pozivajući se na Jevanđelje koje izražava suprotnost između sveta i carstva božjeg, hrišćani su u ranom periodu svet uglavnom tretirali kao izvor iskušenja i kao satanino carstvo.

(...)

Ostaje još da se objasni stav hrišćana koji učestvuju u stvaranju kulturnih vrednosti. Hrišćanstvo nije samo institucionalna crkva nego i mase vernika koji delaju iz religioznih pobuda.

(...)

Slična je situacija i u književnosti, s tom razlikom što se u književnim delima pojavljuje religiozna, naročito biblijska tematika. Sama činjenica što se obrađuje religiozna tema još ne

---

¹⁷⁷ *Isti*, str. 108-109.

*svedoči o uticaju religioznosti na književno delo. Ako autor književnog dela koristi npr. biblijsku temu to još ne znači da doprinosi formiranju religiozne kulture.*¹⁷⁸

Navedeno je prilog tezi da su segmenti, elementi, simboli na koje smo ukazali, a koji su povezani sa religijskim, odnosno biblijskim zapravo dio religijske, odnosno pisane tradicije.

Elementi narativne strukture romana *Gubilište* podređeni su rekonstrukciji i predočavanju psihološkog stanja glavnog junaka, njegovih emocija, opažaja, doživljaja kroz retrospektivni prikaz djetinjstva, odrastanja, odnosa sa sestrom kao produbljujućeg faktora za osvjtljavanje ličnosti, odnosno glavnog junaka.

Kada je sestra pobjegla, mogla je imati šesnaest godina. Nosila je crnu odoru neobičnog kroja s mnogo proreza ispod kojih se bjelasio njezino tijelo.

(...)

*Dva puta posjetila me u zatvoru, ali nijednom nisam video njezino lice, jer je bilo prekriveno velom.*¹⁷⁹

Verbalna jedinica sestra nosilac je simboličkih značenja – sestrin glas, stigla ti je sestra... Ovdje se aktivira ne samo porodični i socijalni, već i civilizacijski sistem i poredak koji tematizira ulogu sestre u društvu, svijetu, životu pojedinca. Sestra je znak, simbol čovjekove unutrašnje potrebe za ljubavlju.

Stoga je uvođenje lika sestre u roman *Gubilište*, najava drugog romana koji je naslovljen *Moja sestra Elida*.

Staza me vodila kroz sušenu travu i sprženo raslinje. Opet nešto šmugnu. Kovilje počeo da se povija, a šum postade sve bliži. Kao kad struji neki nevidljivi hod gmizavaca, kao kad se razbježe zmije u parenju.

Ona se ptica sunovrati prema presahnulom koritu rijeke; začuh tup udarac i kričanje koje kratko potraja.

---

¹⁷⁸ Keler, Juzef: *Kultura i religija*, str. 352, 399.

¹⁷⁹ Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 113.

Najednom, kao u snu, viknuh promuklo:

- *Zmija!*

U simboličkom značenju, čovjek i zmija su antipodi, suprotnosti i nalaze se na dva različita kraja. Čovjek se nalazi na kraju *dugog genetskog napora, to hladno stvorenje bez dlake i bez perja nužno moramo smestiti na početak tog istog napora. U tom su smislu čovek i zmija suprotnosti, komplementi, takmaci. U tom istom smislu u čoveku ima nešto od zmije, a naročito u onom njegovom delu koji njegov razum najmanje kontroliše.*¹⁸⁰

Iščitavajući ovaj roman na fonu biblijskih metatekstualnih nizova, uočljivi su elementi kršćanskog poretka. Jedan od njih je i zvono kojim se oglašava bilo rođenje, bilo početak zajedničkog života, radost, opasnost, pa i smrt, ali i zmija, koja u najdubljem neverbalnom kontekstu pronosi iskonski i istinski strah od nje same.

Simbolika zmije, već smo naveli, veoma je složena. Tumačenje ovog termina različito je u mitologiji, u nauci, u literaturi, u religiji. Oba znače vezu između zemaljskog i podzemnog svijeta, nebeskog i zemaljskog.

U kršćanstvu, zmija simbolizira zlo, negativnost. Na rivalstvu čovjeka – zmije, izgrađena je mitologija kršćanskog svijeta. U biblijskoj priči o Adamu i Evi,¹⁸¹ zmija je prevarila Evu,

---

¹⁸⁰Keler, Juzef: *Kultura i religija*, str. 1101.

¹⁸¹ Zmija bijaše lukavija od sve zvjeradi što je stvorio Jahve, Bog. Ona reče ženi: „Zar vam je Bog rekao da ne smijete jesti i s jednog drveta u vrtu?“ (2) Žena odgovori zmiji: „Plodove sa stabala u vrtu smijemo jesti. (3) Samo za plod stabla što je nasred vrta rekao je Bog: 'Da ga niste jeli! I ne dirajte u nj, da ne umrete!'“ (4) Nato će zmija ženi: „Ne, nećete umrijeti! (5) Nego, zna Bog: onog dana kad budete s njega jeli, otvorit će vam se oči, i vi ćete biti kao bogovi koji razlučuju dobro i zlo.“ (6) Vidje žena da je stablo dobro za jelo, za oči zamamljivo, a za mudrost poželjno: ubere ploda njegova i pojede. Dade i svom mužu, koji bijaše s njom, pa je i on jeo. (7) Tada se obadvoma otvore oči i upoznaju da su goli. Spletu smokova lišća i naprave sebi pregače. (8) Uto čuju korak Jahve, Boga, koji je šetao vrtom za dnevnog povjetarca. I sakriju se - čovjek i njegova žena - pred Jahvom, Bogom, među stabla u vrtu. (9) Jahve, Bog, zovne čovjeka: „Gdje si?“ - reče mu. (10) On odgovori: „Čuo sam tvoj korak po vrtu; pobjah se jer sam go, pa se sakrih.“ (11) Nato mu reče: „Tko ti kaza da si go? Ti si, dakle, jeo sa stabla s kojega sam ti zabranio jesti?“ (12) Čovjek odgovori: „Žena koju si stavio uza me - ona mi je dala sa stabla pa sam jeo.“ (13) Jahve, Bog, reče ženi: „Što si to učinila?“ „Zmija me prevarila pa sam jela“, odgovori žena. (14) Nato Jahve, Bog, reče zmiji: „Kad si to učinila, prokleta bila među svim životinjama i svom zvjeradi divljom! Po trbuhu svome puzat ćeš i zemlju jesti sveg života svog! (15) Neprijateljstvo ja zamećem između tebe i žene, između roda tvojeg i roda njezina: on će ti glavu satirati, a ti ćeš mu vrebati petu.“ (16) A ženi reče: „Trudnoći tvojoj muke ću umnožiti, u mukama djecu ćeš rađati. Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom.“ (17) A čovjeku reče: „Jer si poslušao glas svoje žene te jeo sa stabla s kojega sam ti zabranio jesti rekavši: S njega da nisi jeo! - evo: Zemlja neka je zbog tebe prokleta: s trudom ćeš se od nje hraniti svega vijeka svog! (18) Rađat će ti trnjem i korovom, a hranit ćeš se poljskim raslinjem. (19) U znoju lica svoga kruh svoj ćeš jesti dokle se u zemlju ne vratiš: ta iz zemlje uzet si bio - prah si, u prah ćeš se i vratiti.“ (20)

oduzela joj djevičanski stid i nadahnula je bestidnošću. U *Epu o Gilgamešu*, zmija krade od junaka dar bogova – travku besmrtnosti.

Zmija je zastala. Izbacila je glavu iz trave, njezin trup nisam mogao vidjeti. Čekala je na samom rubu staze. Onaj prastari strah obuze me. Zadrhtah čitavim tijelom.

U dva ili tri maha zmija je šištalala prema meni. Iz rastvorenih usta palacala su dva kraka jezika, izvijajući se naviše uznemireno, nestrljivo. Glavu je držala uzdignutu, mogla je svakog časa skočiti na mene. Ta pomisao me pokrenu i ja počeh uzmicati.¹⁸²

Zmija je životinjski lik koji ima više značenja i koji je polifunkcionalan. Takvu ulogu ima i u romanu *Gubilište*. Njena simbolika odražava se u svakoj rečenici romana, u svakom spomenu njenog bića. U južnoslavenskim vjerovanjima, zmija je ženskog roda, stoga je njena simbolika *ženska* – guja otrovnica, u bugarskim bajalicama, zmija je pramajka ljudskog roda. U semantičkom smislu, zmija je sama kao životinjski lik suprotstavljena, podvojena između negativnog i pozitivnog načela.

Tako je i u ovom poglavlju romana, trideset i drugoj glavi koja se i zove *Zmija*. Junaka romana zmija presrijeće i tjera ga da se takmiči sa njom. Svojom pojavom, vraća ga u djetinjstvo, vraća mu sjećanja. Pripovjedač se koristi stilskom figurom analepsom, anakronijom da bi njegov junak, tj. on sam evocirao događaje iz prošlosti. Ponire duboko u njegovu psihologiju, nagoneći ga na bijeg. A bijeg je u ikoničnoj ravni sa zmijom. Jedno drugo uvjetuju...

Može li se dogoditi da čovjek u bijegu od zmije prođe kao progonjeni cijelu Hercegovinu i njezinu povijest? To je jedini način kako mi sagledavamo prošlost. Svako je naše saznanje nastalo u bijegu i panici. A naša mirnoća, ako je imamo, u proganjanju. Naše bolesti i sve drugo u neiskazanoj i nesaopćivoj tamnici ovoga svijeta.¹⁸³

Svojoj ženi čovjek nadjene ime Eva, jer je majka svima živima. (21) I načini Jahve, Bog, čovjeku i njegovoj ženi odjeću od krzna pa ih odjenu. (22) Zatim reče Bog: „Evo, čovjek postade kao jedan od nas - znajući dobro i zlo! Da ne bi sada pružio ruku, ubrao sa stabla života pa pojeo i živio navijeke!“ (23) Zato ga Jahve, Bog, istjera iz vrta edenskoga da obrađuje zemlju iz koje je i uzet. (24) Istjera, dakle, čovjeka i nastani ga istočno od vrta edenskog, pa postavi kerubine i plameni mač koji se svjetluca - da straže nad stazom koja vodi k stablu života. (Post 3, 1-24)

¹⁸² Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 134.

¹⁸³ *Isti*, str. 135.

A tamnica, to je zapravo život! Kroz historiju književnosti, mnogi su pisci pisali o životu kao tamnici, životu kao zlu na koje su osuđeni. Pisali su i suvremenici Mirka Kovača, ali i prethodnici, pjesnici poput Vladislava Petkovića Disa i mnogih drugih.

Ovo poglavlje ima ulogu i zatvaranja kruga, prstena pripovijedanja, započetog u početnim glavama romana.

Ta cikličnost govori zapravo o vraćanju svega, pa i života na početak. Rađanje je početak kruga koji se završava smrću i koji simbolički zatvara krug. U tom krugu, dominantan motiv, simbol je zmije.

Zmija je dio usmene ali i pisane tradicije. Njena simbolika zadire i u religijsku tradiciju. U književnostima, lik đavola prikazan je likom zmije. Ta čudnovata životinja u konotaciji ima i pozitivnih elemenata. Zmija je zaštitnica, simbol mudrosti i plodnosti.

U romanu *Gubilište*, zadata uloga joj je nametnula negativnu simboliku. Nagovještava nešto ružno, unosi strah, tjera na bijeg, donosi smrt na kraju.

Zmija lagano izdužuje glavu, spremna da mi kroz šupljinu svog zuba ubrizga otrov u vrat. Nastoji se obaviti oko moje mišice. Udarcem i snažno odbih je sa sebe.

(...)

Zmija, hitrije no maločas, vrludavim hodom, priđe i odiže se gotovo pobodena na rep. iza nje je u prašini ostala zmijolika putanja. Gipko se odbaci od zemlje i nakon prvog ugriza obmota se oko mog vrata. Počeh povraćati, a onda spazih kako mi otječu ruke; začas su nabrekle u izobličene, modre i neprirodne udove. Zmija me stegne, pa popusti; ta se naslada ponavlja u više mahova. Kroz sve moje otvore probija tekućina. Sve se vraća na pladanj za antidor: pšenica, kruh, vino, ulje, sve.¹⁸⁴

Roman *Gubilište* nagovještaj je nove proze druge polovine XX vijeka u južnoslavenskim književnostima, pravca postmoderne koji je zvanično u historiji književnosti otpočeo 1965. godine objavljivanjem romana *Moja sestra Elida* Mirka Kovača, zatim romana *Vreme čuda* Borislava

---

¹⁸⁴ *Isti*, str. 143.

Pekića i *Ahasver ili Traktat o pivskoj flaši*, Radomira Konstantinovića koji je objavljen godinu ranije, 1964. godine.

Ali za razliku od pripovijedanja u romanu *Gubilište*, Mirka Kovača, *pripovjedni manir* proze šezdesetih godina XX vijeka *će se u nizu najznačajnijih književnih ostvarenja usredsrediti na to da ličnost pripovedača i odlike pripovedačkog subjekta istakne u prvi plan povezujući život i pripovedanje u neraskidivu celinu.*¹⁸⁵

Slika opšte propasti u romanu *Gubilište* apokaliptična je. Kovač je opsjednut scenama smrti koje će se provlačiti i kroz ostala njegova djela.

Pripovjedna struktura, ili bolje reći pripovjedni slap, zatim poistovjećivanje pripovjedača sa različitim likovima i gledištima, prisutnost simboličkih slika i elemenata iz tradicijske kulture, prepoznavanje kategorija iste, biblijski ton i elementi Biblije, religije, mistike sve su to obilježja romana *Gubilište*.

Kao što smo i naveli, pripovjedni tekst podijeljen je u poglavlja, a nit koja povezuje poglavlja upravo je sam pripovjedač, jer logički prepoznatljivi siže nije uočljiv. Pripovjedač koji je u središtu romana je zapravo *drugi pisac* koji je iščeznuo, a slavu je prepustio *prvom i pravom autoru*. Iz takvog pripovijedanja, pojavljivanja priređivača teksta, poetizacije pripovjednog teksta, dokumentarnosti i citatnosti i brojnih drugih zakonitosti, otpočelo je novo poetičko razdoblje, razdoblje postmoderne.

---

¹⁸⁵ Jerkov, Aleksandar: *Od modernizma do postmoderne*, Jedinstvo/Dečje novine, Priština/Gornji Milanovac, 1991, str. 93.

7. POETIKA ZNAČENJA I SIMBOLA U ROMANIMA *MOJA SESTRA ELIDA* I *RUGANJE S DUŠOM*

Nagoviješten u romanu *Gubilište* uvođenjem lika sestre – Elide, roman Mirka Kovača *Moja sestra Elida*, objavljen je 1965. godine. Ovaj roman, pisac je preradio, izmijenio i objavio u Zagrebu 1976. godine pod naslovom *Ruganje s dušom*.

Uvodom nagoviještena je tematika romana – genealogija jedne porodice, koja će tek biti razotkrivena petim poglavljem, a roman ih ima ukupno sedam.

*Ovde se govori o svemu što je prethodilo stvaranju ove knjige – sasvim je dovoljno u uvodu pomenuti Vojislava Krivokapića – izbegnuta su duga opisivanja dalje rodbine – ako neko pronade ovaj rukopis smejaće se kad bude čitao glavu petu, rođaci, nemojte se na me baciti kletvom, nemojte me unižavati.*¹⁸⁶

Roman *Ruganje s dušom* upravo počinje rodoslovljem, kratkim porodice Biriš. Dato je osam portreta članova porodice Biriš. Naglašeno je porijeklo ove porodice: *Josif je rođen u Senti, kršten u pravoslavnoj crkvi, tako su željeli njegovi roditelji, otac Mađar i majka Srпкиnja (...). U tok kući bračne sloge i ljubavi, u kojoj je Josif odrastao, ravnopravno se govorio mađarski i srpski, a u žilama s muške i ženske strane tekla je mađarska, srpska, hrvatska, rumunjska i slovačka krv. Ako se može vjerovati obiteljskim usmenim predajama, jedan je predak Biriš u XVIII. stoljeću bio oženjen Cigankom-ljepoticom, tako da je bilo među potomcima i crnoputih, s krupnim tamnim očima i kovrčavim vlasima.*¹⁸⁷

U oba djela Mirka Kovača, naziru se poetički stavovi ili rasprave koje su dominirale u tim godinama (šezdesete, sedamdesete godine) prošlog vijeka. Zapravo su one poslužile piscima za samoispitivanje. Književni diskurs u oba romana suočen je sa drugim pripovjednim oblicima, biografijom, s ideologijom, sa statusom teksta u tekstu. U tom pogledu, može se zaključiti da je u romanu *Moja sestra Elida*, u odnosu na roman *Ruganje sa dušom*, proza u nekom obliku tradicionalnija.

---

¹⁸⁶ Kovač, Mirko: *Moja sestre Elida*, Prosveta, Beograd, 1965, str. 8.

¹⁸⁷ Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, Fraktura, Zagreb, 2007, str. 6.

Historijski, radnja romana smještena je u vrijeme smjena dva carstva, odlaska Turske imperije a dolaska Austrougarske. Sa dolaskom Austrougarske imperije, u varošima širom Hercegovine doselili su se inženjeri, službenici, radnici, donijeli svoje običaje, ostali tu sa svojim prezimenima...

I ovdje smo naravno na liniji istorijske tradicije – austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine koje je izvršeno 1878. godine na osnovu odluke Berlinskog kongresa.

Okosnica oba romana je smrt. Smrt Elide.

Jovan je protrčao predsobljem i krajnje zbunjen i uplašen rekao da Elida nije presvučena i da nisu doneli pokrov, koji je još jutros dat na čišćenje. Zamalo Jovan nije pao pred Gustava da ga moli da Elida još ne umre, kao da Gustav u najmanju ruku sam odlučuje.

Stepenište i celo predsoblje ispunila je tišina koja je zajedno s polusvetlom lica rođaka činila avetinjskim, jer sui m krupne oči bile nepomične, kao da će ih Elidina smrt iznenaditi. Gustav je na njenim vratima prikucao natpis: sačekati da se odvoji duša.¹⁸⁸

Nju je Anđul stavio u centar svoje priče, na samrtnu postelju, jer je samo ona mogla okupiti oko svojega odra rasutu i otuđenu rodbinu.¹⁸⁹

Smrt kao simbol, kao paradigma apsolutnog završetka života, bitisanja, prolazni je vid postojanja. Smrt je simbol i pisane i usmene i religijske tradicije.

Simbolički značaj smrti ogleda se u transformaciji, preobražaju. Smrt je neverbalna poruka o kraju jednog ciklusa, kraj nečega što je vidljivo, smrt je nepredvidiva.

Razaranje pripovjedne strukture, i u ovim romanima je prisutno. U prozi Mirka Kovača ne postoji jedna priča, čvrsta cjelina, tok romana nije moguće predvidjeti. On gradi svoju prozu prepoznatljivim stilom, usuđujemo se kazati prepoznatljivim simbolima.

U ovim romanima to su simbol smrti i simbol duše. Već smo naveli da je smrt, kao simbol dio i religijske tradicije podjednako kao i usmene i pisane. Ovakvim pripovijedanjem, asocijacijama, uvođenjem elemenata tradicijske kulture, pa i usmene književnosti, skreće se pažnja

---

¹⁸⁸ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str.218.

¹⁸⁹ Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, str. 9.

upravo na status pripovjedača, status priče koji u ovim romanima i sa pojavom ovih romana, bivaju pomjereni.

Zatim, možemo govoriti i o jednom kronotopu romana, Hercegovini čiju sliku jasno vidimo u Kovačevim djelima. Nadalje, možemo govoriti i o jednom arhetipskom obrascu radnje koji se ogleda u kolektivnim ali i individualnim psihičkim opisima u njegovim djelima.

*Za Elidu je osvanulo samo jedno jutro, tako kažu pobožne gospođe, kada je otvorila vrata njegove sobe i naišla na užasan prizor, strašniji nego kad se ugleda smrt najdražeg bića; videla je da ga nema, videla je, pored toga, samo praznu postelju, pedantno nameštenu sa izvučenim ivicama i zategnutim krajevima širokog pokrivača. (...) Na stolu su bile njegove naočare i venčani prsten. Iznad kreveta je bilo ispisano: tražim samo mir.*¹⁹⁰

Kroz jedan lik, kroz jednu scenu, događaj, prikazan je po malo nadrealni svijet varoši. Više nego čudan događaj o nepostojanju jedne osobe, ličnosti, tvrdnja o potiranju istine, njegovog dolaska i odlaska navodi na sumnju u psihičko stanje jednog lika, junakinje romana, Elide.

Sa lakoćom utvrđujemo da je nesumnjiva veza između književnosti i psihologije, zapravo da se Kovač poslužio Frojdovom psihoanalizom, po kojoj su nagoni osnovni pokretači ličnosti. Nagon je unutrašnja, psihička realnost, nesvjesna psihička realnost koja se u svijesti javlja u obliku psihičke želje. A kada se govori o modelu ličnosti, sve tri instance ličnosti su zastupljene u oba romana. I Id (Ono) i Ego (Ja) i Super-ego

Ovdje se može zaključiti da su prisutni utjecaji pisane tradicije, konkretno Frojdove psihoanalize.

Predmet istraživanja rada je upravo pronalaženje svih segmenata koji potiču iz onoga što se podrazumijeva pod tradicijskom kulturom. U pitanju je spektar elemenata koje možemo svrstati ili podvesti pod zadati pojam.

U nizu radova napisanih povodom objavljivanja djela Mirka Kovača, izvornost za njegovo stvaralaštvo tražena je u njegovom ličnom temperamentu, u opredjeljenjima vremena u kojem je stvarao, u osobenostima njegove egzistencije...

---

¹⁹⁰ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 120.

Njegova djela osporavana su, prihvaćana, proučavana, ali se o elementi usmene književnosti i tradicijske kulture na stvaralaštvo Mirka Kovača, do sada nije govorilo. Kada su u pitanju ova dva romana, *Moja sestra Elida* i *Ruganje s dušom*, osim navedenih dijelova koji ukazuju na povezanost sa psihoanalitičkim tumačenjima, skrenut ćemo pažnju i na psihološki aspekt koji upravo i pokreće konflikte – seksualna energija. Taj pokretač psiholoških konflikata je nesvjestan. Prema Frojdovoj psihoanalizi, nesvjesno označava potisnute sadržaje u svijesti ličnosti, koji bivaju iskazani kroz određene radnje, omaške u govoru, snove, simptomatske radnje itd. Otuda zaključujemo da su likovi, odnosno pripovjedačko JA u oba romana, okarakterizirani kao pohotljivi, gadni, opterećeni seksom, a njihov portret je portret bijedne ličnosti, a pod bijednim podrazumijevamo i siromaštvo i poniženost. U principu, ovi junaci su negativni junaci.

Ovo o čemu smo do sada pisali, smatramo dijelom pisane tradicije, jer sve što je do trenutka pisanja oba romana nastalo u kulturi i društvenim naukama, našlo se u romanima Mirka Kovača, kao trag, kao element tradicijske kulture. A sa stanovišta teorije književnosti kao dio postmoderne, postmodernistički oblici pripovijedanja poput citatnosti, intertekstualnosti, metatekstualnosti, teksta u tekst, inkorporiranja dijelova tekstova u vlastiti roman. Kompozicija romana *Moja sestra Elida*, Uvodom nagovještava temu i motive romana, koji će biti u formi poglavlja koje donose genealogiju jedne porodice – u čijem centru je Elida, stoga se može kazati da je roman *Moja sestra Elida*, biografski roman. Mirko Kovač “pravi” romane, formu prilagođava sižeu sa čestim autopoetičkim iskazima poput sljedećeg: *I da se razumemo, posle ove knjige ne želim da me smatrate piscem jer ja sam u mladosti izdao dve knjige svakako veće vrednosti, bar u hrišćanskom smislu. Pisac je samo onaj čovek koji ispiše na svom grobu reči stvorene u duševnom bolu, sve drugo je mudrost koja se neće održati niti koliko jedan život.*¹⁹¹

Kada govorimo o likovima, a opet na tragu zadate teme, ne možemo a da ne ukažemo na likove romana, u romanu *Moja sestra Elida* lik Josifa, austrijskog oficira zaljubljenog u Elidu a u romanu *Ruganje s dušom*, likovi Anđula i Goja Biriša. Kako je Kovač pisac *ljudske tragedije*, koji u svojim romanima prikazuje sudbine porodica smještenih u prostoru Hercegovine, to je njegova proza određena fatalnošću i nesrećom porodica koje uništavaju unutrašnje i vanjske okolnosti. Stoga, ova tri lika veoma su bliska pripovjedaču. Josif, porijeklom Austrijanac, oficir, smrtno zaljubljen u Elidu, poetična ličnost koja svoje emocije ispoljava pišući duga i opsena pisma Elidi...

---

¹⁹¹ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 20.

Prema njenoj smrti odnosi se krajnje trezveno, pokušavajući da je prisvoji mrtvu kad nije mogao živu.

*Taj nesporazum i zbrka glasova trajao je sve dok se na vratima nije pojavio Josif sa svojim pomoćnikom Jozefom. On je, ne osvrnuvši se na rodbinu, prišao Elidinom uzglavlju i poljubio je u usne, što se u Hercegovini smatralo sramotom da verenik ljubi svoju mrtvu u usta. Verenici u Hercegovini nisu smeli da plaču isto kao što nisu smele ni žene za svojim muževima, jer bi se tako izdao ponos ovog hrabrog naroda i dostojanstvo bola, koji se ovde znao ceniti.*¹⁹²

*Bilo im je potpuno jasno da po hercegovačkom običaju telo preminule ne može da se ustupi ljubavniku ili vereniku bez saglasnosti i pristanka cele rodbine.*¹⁹³

*U Hercegovini je spaliti leš najveća sramota i greh i baš zbog toga je za njih svet bio čudan i nerazumljiv i bojali se da će ta svetska prljavština doći i ovde i da će se ovaj zdravi narod jednoga dana raspadati u svetskim zarazama.*¹⁹⁴

Navedeni dijelovi preuzeti iz romana *Moja sestra Elida* dio tradicijske kulture. Običaji vezani za smrt različiti su od naroda do naroda. Poljubac kao simbol uzajamnog sjedinjenja, od najdavnijih vremena ima i duhovno značenje. Naravno, svi izvori vezani za tumačenje ovog simbola i pojma potiču iz *Pjesme nad pjesmama*. Poljubac je znak jedinstva, spoj duše i Boga. Poljubac je zapravo pristajanje duha uz duh. Zbog toga, *onaj čija duša izlazi poljupcem, prijanja uz drugi duh od kojeg se više ne odvaja; to se spajanje zove poljubac.*

(...)

*Supružanska duša ga je jedina dostojna.*¹⁹⁵

Zato se u Hercegovini vjerenik nije smatrao dostojnim da poljubi mrtvu vjerenicu i da raspolaže sa njenim tijelom.

Ovdje ukazujemo i na povezanost, inače spominjanog Nikolaja Vaslijeviča Gogolja, roman "Mrtve duše", koji je Kovaču poslužio kao motiv za ispisivanje romana *Moja sestra Elida*.

---

¹⁹² *Isti*, str. 247.

¹⁹³ *Isti*, str. 249.

¹⁹⁴ *Isti*, str. 250.

¹⁹⁵ Gerbran, Alen I Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, str. 732-733.

Kupovina mrtvih duša, običaj ili model ophođenja prema mrtvacima svojstven drugim zemljama, ali ne i Hercegovini. I mada je Čičikov “trgovački putnik iz Hada” trgovao dušama samo i isključivo zbog novca, ovdje se radi o samo jednoj duši, voljenoj ženi – Josifov motiv je ljubav.

Opet, u tradiciji, prodaja duša povezana je sa đavolom, jer čovjek, prema određenim vjerovanjima, dušu može da proda đavolu a da u zamjenu dobije što želi. Između ostalog, to je i ugovor Fausta i Mefista koji, kao što vidimo, ima višestruke odjeke.

Svakako, ova djela, dio su pisane tradicije i nesumnjivo je da je Kovač imao u vidu sve ove elemente prilikom pisanja djela.

*Ovde se događalo jedino to da se u ratnim godinama izmjenjaju leševi, da se ponekad preotmu iz osvete, a posljednjih godina zabeleženo je nekoliko neverovatnih slučajeva s leševima, o kojima se ne može govoriti samo zbog toga što će se mnogima učiniti izmišljeni.*¹⁹⁶

Mit o đavolu blizak je svim mitovima o zmijama, o nemani jer suštinski simbolizuju sve one snage koje su centar zla, mraka nasuprot svjetlosti. Simbol svjetlosti Također dobija svoje značenje u romanu *Moja sestra Elida*.

*Jozef ga je iznenađeno pogledao, a zatim su uzeli kovčeg i uputili se prema železničkoj stanici. No tek što su prošli kroz kapiju svetlost je sasvim iščezla, ali predmeti oko kuće imali su neprirodan i nestvaran sjaj. Kapci na prozorima naglo su se otvorili a iza njih je osvetljen svećom stajao Dolfi Biriš. Kako je Josifu bilo poznato da je to jedini Biriš koji nije mogao da umre, spustio je kovčeg sa željom da nekim nemim gestom pokaže Elidinom ocu da se može i na toj razdaljini oprostiti od mrtvog tela svoje kćeri.*¹⁹⁷

Kada je u pitanju simbol svjetlosti, kao i simbol đavola, oba imaju svoje korijene u usmenoj tradiciji ali su bliska i pisanoj. Simbol svjetlosti često se poistovjećuje sa svjetlošću kao metaforom. Svjetlost i tama, komplementarne su vrijednosti jednog razvojnog ciklusa. Poslije tame dolazi svjetlost.

---

¹⁹⁶ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 250.

¹⁹⁷ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 258-259.

*Kroz olujnu noć blesak munje naglo je osvetlio kuću Biriša. Trošni zidovi počeli su da se razmiču i bez nekog naročito zvuka padaju. Krov je sasvim utonuo, a unutrašnjost kuće, koja je već odavno bila naprsla, pretvorila se u prah.*¹⁹⁸

Svjetlost je i izraz nebeskih sila, moći, ali i ljudskog straha i nade. Kada svjetlost iščezava i život iščezava sa njom. Bljesak munje, simbol preuzet iz drevnih biblijskih predanja, kod Grka, bog groma, munje je Zeus, u ovom dijelu romana simbolizira propast jedne porodice znakovito predstavljen rušenjem porodične kuće. Prah kuće predstavlja prah čovjeka, mrtve Elide.

Ukazat ćemo i na simboliku groba u ovom romanu.

*Ne umire se tako što se nestane već što se dobije svoj grob.*¹⁹⁹

Grob je spremište jednog života, potvrda da život u određenom obliku se nastavlja i nakon smrti. U grobu boravi pokojnik, kao što je za života boravio u kući. Grob zadržava dušu umrlog. Stoga, čovjek ne nestaje, on dobiva svoj grob i svoje mjesto...

Analizirajući romane Mirka Kovača, s aspekta tumačenja simbola, mitologema književnih, zaključujemo da je prozni tekst Kovača organiziran na principu preuzimanja ili inkorporiranja proznih tekstova svjetske književnosti od Gogolja, Foknera, Mana, Poa, Borhesa. To je i bilo u duhu vremena u kojem je stvarao ali i u duhu njegovog stila i njegove poetike.

Da se vratimo tumačenju dva lika, junaka iz romana *Ruganje s dušom*, Anđula i Goja Biriša

Stožer oko kojeg su svi likovi okupljeni je porodica Biriš – propali trgovac Josif Biriš i njegova žena, koja je porijeklom iz poznate porodice Meštrevića (porodica Meštrevića biće predmet i tema nekoliko narednih Kovačevih romana i pripovijedaka, primjedba S. V.), njihovo četvoro djece, potekli iz mješovitog braka pravoslavno-katoličkog, Elida i Ruža, sklone tjelesnim uživanjima, brat Jakov i drugi brat, maloumni Goja, ujak Donato Meštrević i naravno Anđul Biriš, pripovjedač.

---

¹⁹⁸ *Isti*, str. 262.

¹⁹⁹ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 70.

Krsno ime bilo mu je Gojko, po želji Josifova kuma Stevana Zimonjića, koji je rano ostao bez oca Gojka, ubijena u sukobu sa zlicom Alibegom Pašalićem, kojemu je uz harač, otimanje blaga i kažnjavanje raje bio posebni užitak obljubiti udanu kaurkinju, a kad je to učinio s njegovom ženom, onda ga je Gojko sabljom sasjekao, a njega Alibegovi sinovi. Na krštenju je kum držao prodike da bi svakom muškom djetetu u ovim krajevima Hercegovine trebalo nadjenuti ime Gojko, kao uspomenu na njegova oca, junaka koji je obiteljsku čast stavio iznad života. Novorođenče je bilo kao i ostala djeca sve dok nije napunilo deset mjeseci, a na krštenju u pravoslavnoj crkvi, kad ga je Stevan držao u rukama, imalo je šest mjeseci; pripovijeda se da ljepše dijete u toj crkvi nikad kršteno nije.

(...)

Nakon desetog mjeseca dijete se počelo deformirati; šake i stopala nogu ostali su iste veličine kao pri rođenju, glava se razvijala, posebice čeone kosti, a u trećoj godini još ne bješe prohodalo, niti je riječ izustilo, samo je mumljalo glasom odrasloga. Kad ga je kum video tako nakazna, rekao je da to dijete ne može nositi ime njegova oca; neka se odsad zove Goja. To mu je ime naknadno upisano u crkvene knjige; pod tim je imenom živio 33 godine.²⁰⁰

Opis lika Goje Biriša veoma je realističan i blizak je poetici epohe realizma. Poput Dostojevskog, Kovač nakazama, izobličenim likovima otvara prostor u svojoj prozi. Oni su junaci njegovih romana. Da se zaključiti da je navedeno – trag pisane tradicije.

Povezanost romana *Buka i bijes* Vilijama Foknera i romana *Moja sestra Elida* i *Ruganje s dušom* Mirka Kovača očituje se, već smo to konstatirali u portretiranju jednog lika, lika idiota. Foknerov junak – mentalno zaostali Bendžamin Kompson, glavni je lik prvog dijela romana. Drugi dio romana donosi priču, odnosno prati život Kventina, najinteligentnijeg od Kompsonovih, koji je opsjednut moralnim padom sestre Kedi (kod Kovača – Elide). Treći dio roman, iz perspektive sveznajućeg pripovjedača pred čitaoca nudi propast jedne porodice nagoviještene samim početkom romana.

---

²⁰⁰ Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, str. 10-11.

Bendži je nesposoban da razlikuje prošlost i sadašnjost, spoljašnji i unutrašnji svet, dobro i zlo, on čak samog sebe ne doživljava kao ličnost sa identitetom.

(...)

On je nesposoban da formira i izrazi mišljenje, moralni sud ponajmanje, i on na sve potrese u svom fiksiranom svetu reaguje instiktivno.²⁰¹

Nije li to slučaj i s oba Kovačeva romana? Baš kao i Fokner, Kovač u ova dva romana “omogućava” svakom liku da “nešto kaže” i da o nečemu pripovijeda. No kod Kovača se iza takvog postupka krije povjerenje u *priču, govor i kazivanje*, odnosno *dugačka i jaka tradicija epskog kazivanja*, što se kod Kovačevih junaka očituje u vjeri da se kroz pričanje, pripovijedanje, *pričalac – pripovjedač učlanjuje u društvenu zajednicu. Umijeće saopćavanja fungira poput inicijacijskog čina: onaj ko počinje da govori – onaj je koji ima što važno reći, onaj je, dakle, koji je spreman za život, ili, onaj kojega je život već obilježio i ranio. Ono što se, naravno, podrazumijeva jeste nesporna činjenica da je ‘život’ pripovjedljiv i da mu je, štoviše, to određujuća kvaliteta.*²⁰²

Dajući likovima određenu slobodu da sami zbore, Kovač je ovu ideju utkao ne samo u romane *Gublišće, Moja sestra Elida, Ruganje s dušom*, već i u ostala svoja djela. Likovi slobodu traže i u erotskom, umjetničkom načinu života. Primjer za takav postupak je lik Elide kod Kovača i lik Kedi u Foknerovom romanu *Buka i bes*.

*Foknerova namjera bila je da u centar pažnje stavi ono što sestra predstavlja za svoju braću, a ne ono što ona objektivno jeste. Kedina toplina, humanist, osećajnost, pa i njena seksualnost, čine je pomalo misterioznom pojavom, ali ne i manje osuđenom na patnju od drugih. Ona dominira u romanu upravo stoga što je samo uspomena – za nekoga draga, za nekoga gorka.*²⁰³

---

²⁰¹ Palavestra, Predrag: *Vilijam Fokner, tvorac američke mitologije* u Fokner, Vilijam: *Buka i bes*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2001, str. 15/16

²⁰² Ibrahimović, Nedžad, https://www.academia.edu/4361074/Mr._rad_o_pripovjednom_postupku_u_romanima_M._Kovaca, str.26/40 (Pristup: 13. 04. 2021. godine)

²⁰³ Palavestra, Predrag: *Vilijam Fokner, tvorac američke mitologije* u: Fokner, Vilijam: *Buka i bes*, str. 15

Da se Kovač nije mogao oduprijeti utjecajima tradicijske kulture, pokazuje i činjenica da je u romanu *Ruganje s dušom* poigrao se sa simbolikom kršćanstva. Kao i u ostalim romanima, crkvena pravila i ograničenja u centru su njegovog interesa. Sa jedne strane tradicijska kultura, tj, njeni elementi sadržani u činjenici da je roman nastao po ugledu na Foknera, a sa druge *Biblija* – kršćanski svijet kojeg bi, po Kovačevom sudu valjalo preispitati. Osnovu kršćanstva – spajanje jednog krajnje sadističkog odnosa prema drugom i iskupljenja za počinjene grijeh, Kovač problematizira kroz likove.

Pripovest o Ignjatu koji poistovećuje seksualni čin sa pričešćem jeste dokaz da je greh potvrda vere a ne njena negacija. Ljubav i pričešće postaju dva načina uzdizanja duše, bilo do nivoa stapanja sa Bogom ili do stvaranja ličnog raja. Česti spomeni seksualnih činova, za koje je Kovač bio osuđivan, jeste način da se zadobije sloboda: "Strast prema ženskom telu je beg od stvarnosti".²⁰⁴

Na određeni način, stvaranjem ovakvih likova, likova poput Ignjata, a u prozi Kovača prepoznajemo ove likove skoro u svakom njegovom djelu, on je pokazao otpor prema stereotipnim stavovima i mišljenjima i prezir prema socijalističkom režimu.

Ako se prisjetimo svih djela iz književnosti u kojima je seksualni čin kao motiv dominantan u djelu, ne čudi činjenica da je Kovač, ne samo od književnih kritičara, već i od cjelokupne javnosti bivao osuđivan.

I sam naslov romana provocira. Odabравši riječ *ruganje* – istinski ili izmišljeni nedostatak uzeti kao razlog za javno ismijavanje ili za podsmijeh, porugu, naglasiti nešto što je izvor smijeha za neku osobu, Kovač je nagovijestio da će se u romanu kritički odnijeti prema nekome ili nečemu. U ovom slučaju prema duši.

Ispustiti dušu znači umreti. Dati dušu, animirati, znači oživeti. Prema jevrejskom shvatanju, duša je podijeljena na dve težnje: jednu višu (nebesku) i drugu nižu (zemaljsku).

(...)

---

²⁰⁴Radman, Vesna, *Mirko Kovač, Portret u u zrcalu*, http://www.b92.net/kultura/art_durb65in.php?nav_category=1209&nav_id=749684 (Pristup: 22. decembar 2020. godine)

Sa analitičkog stanovišta, pošto je pokazao da je duša pojam sa mnogostrukim tumačenjima, Jung kaže da ona 'odgovara psihološkom stanju koje u granicama svesti mora da ima izvesnu neizvesnost (...) Duša se ne podudara sa sveukupnošću psihičkih funkcije. (Ona označava) odnos sa nesvesnim, a i... personifikaciju nesvesnih sadržaja... Etnološke i istorijske koncepcije duše jasno pokazuju da je ona pre svega sadržaj koji pripada subjektu, ali i svetu duhova, nesvesnom. Zbog toga duša u sebi uvek ima nečeg zemaljskog, i nečeg natprirodnog (JUNT, 251-255)'.

Različite koncepcije duše i duša, čiji bi prikaz zahtevao čitave knjige, prevode se u umetnička dela, legende i tradicionalne slike, a svi su oni simboli nevidljive stvarnosti koja deluje na čoveka.²⁰⁵

Dakle, rugati se sa dušom, u krajnjem znači i rugati se sa svim životnim, društvenim, sociološkim, političkim stavovima i na koncu ruganje sa tradicijom, sa postojanjem čovjeka, bića. A Kovač koji se suprotstavljao dogmama i uvriježenim stavovima, nastavljao je da se protiv svih njih bori svojim djelima.

Činjenica da su ova dva romana povezana i da su to zapravo dvije varijante jednog romana, motivirala nas je da ih skupa analiziramo. Sam Kovač je naveo u poruci Božu Koprivici, poklanjajući mu novo preuređeno izdanje romana *Ruganje s dušom* da je ovaj roman zapravo prevođenje "apstraktnog u stvarno".

Ruganje s dušom je zapravo roman o jednom liku, liku poremećenog uma za čije oblikovanje i karakterizaciju, Kovaču nije bilo potrebno puno vremena niti traženja u književnosti. *Dvije stvari učinile su da se sudbonosno zagledam u ovaj novi Kovačev roman: 1) Scena Anđula, dječaka sa djedom Jozom, ili partiture za muzikalni suicide. 2) Finalno poglavlje, 'Vječno žuđeni spas', Goja i Anđul ili odbrana porodične nesreće. Luđak kao plemićki grb.*

Obje ove scene su autobiografske. A kako to znam, to će Kovač razumjeti. Ovaj bi roman mogao nositi naslov Pad kuće Birš (kao Pad kuće Ašer) ili Propast obitelji Birš. U prvom poglavlju 'Kratko ropdoslovlje' osam je portreta članova porodice Birš. Ta porodica je iz Sente, mađarsko-srpskog porijekla, sa natruhama ciganske krvi. Zbog ljepote i otmjenosti.

---

²⁰⁵ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str.190-193.

*Roman 'Ruganje s dušom' mogao se zvati i 'Smrt Elide'.*²⁰⁶

Dva glavna lika Kovačevog romana, Goja i Anđul Birš, dva su lika o kojima smo već govorili. Roman je pisan u 3. licu, pripovjedač je sveznajući ili heterodijegetički pripovjedač (heterodijegetičko pripovijedanje). Započeti romanom *Gubilište*, postmodernistički postupci pripovijedanje nastavljaju se u oba romana, i u romanu *Moja sestra Elida* i u romanu *Ruganje s dušom*.

Također, smrti i propasti, neizostavne su teme koje Mirko Kovač, svakim novim romanom, donosi u novom značenjskom obliku, kao i jedan broj – 33, godine smrti Isusa Krista. Te godine, u ovom romanu, Kovač “dodjeljuje” liku Goje, a sve što se u romanu na njega odnosi u simboličkoj je povezanosti sa karakterom, porijeklom ili fizičkim opisom ovog lika. Pa i simbol ptice nije slučajno uzet u romanu i dodat baš liku Goje i to na putu ka samostanu. Ptica, znak slobode, pratila je Goju.

Metatekstualnošću, citatnošću ali i autocitatnošću doprinosi se ne samo tome da se ova proza podvede pod termin postmodernističke proze, već i da se, bez obzira na različitosti tema (ali su nekada teme i slične), Kovačeva proza učini “prepoznatljivom”.

U elegičnom tonu, Kovač kroz pripovjedača/lika donosi scene s Gojom. Gojina vjerovanja su često fantastična, ali i mitska, biblijska.

*Goja ustane, izlazi u hodnik. Zuri u metalnu pločicu koja ga upozorava: ne naginji xse kroz prozor. Dvije zakrčljale ruke polaže na staklo; ostaju otisci dlanova, vidljiva linija života, crta duboke maloumnosti sretno darovana svršetku loze Josifa Biriša. Goja se raduje što se sve kreću, promiče i srlja u propast, a on miruje. Mala oronula stražara-bogomolja izgubljena je u daljini. Sunce se premješta s jedne i s druge strane., kao da se utrukuje s vlakom. Ptica umorna od lebdenja munjevito slijeće u krošnju.*²⁰⁷

---

²⁰⁶ Koprivica, Božo, *Ludač je vječno dijete*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, *Ars*, Godina XVI, broj 5-6, 2014, str. 115-116.

²⁰⁷ Kovač, Mirko, *Ruganje s dušom*, str. 176.

Anđul, pisac hronike porodice Birš, je autobiografski portret, kao na slikama starih majstora. *Anđul, ili M. K. Anđul je kopile, posvojče Elide. Majka mu je od loze Meštrevića. Rodila je Anđula u šesnaestoj godini.*²⁰⁸

Posljednje poglavlje romana je zapravo bolno saznanje o propasti jedne porodice. Sve nesreće, bolesti, sva propadanja sažeta su u rečenice ovog poglavlja naslovljenog *Vječno žudeni spas*. Više nego simbolično Kovač naglašava svršetak porodične drame koji se odigrava u susretu “porodičnog luđaka” i “hroničara” istorije porodice Biriš. Takav završetak jedne porodične loze, njen kraj, nagoviješten je i ranije u romanu. Ipak, *ovo poglavlje je pohvala lude, lude koja još od vremena Šekspira svijet razumije bolje od drugih. Luda razumije tajnu šifre svijeta. On je zaumni, brzopotezni igrač. Scena ritualnog kupanja Goje, u vrijeme Uskrsa, završava se riječima Elide koja je ‘vjerovala da se obiteljska luda rađa tako što se u nju slijevaju ostaci maloumlja svih predaka, sa ženske i muške strane: Goja je rođen da bi se s njim ugasila naša loza’.*²⁰⁹

---

²⁰⁸ Koprivica, Božo, *Luđak je vječno dijete*, str. 116.

²⁰⁹ *Isti*, str. 119.

8. SUKOB S TRADICIJOM U ROMANU *MALVINA – ŽIVOTOPIS MALVINE TRIFKOVIĆ*

Objavljen 1971. godine, roman *Malvina* nije donio biblijske motive, često prisutne u ranijim Kovačevim romanima. Ovo djelo, označeno je kao najpoznatiji i najčitaniji roman Mirka Kovača. I ne samo to, na prostoru bivše Jugoslavije, *Malvina* je prvi roma koji se bavio temom homoseksualnosti, preciznije, prvi lezbijski roman.

Specifičan po tome što stvara autentične ženske likove (izuzev figure majke), simbole demonske strasti, Kovač se postavlja kao Dionis koji baca ludilo na svoje menade. Slikajući portret žene homoseksualnog opredeljenja, odgojene u pravoslavnoj tradiciji, Kovač je stvorio jednu od najvećih ženskih junakinja u jugoslovenskoj književnosti. Kroz epistolarnu formu, gde pokazuje vandredno majstorstvo za jezičke varijacije od sitnih promena u govoru (pisanju) karaktera do različitih narečja, pisac je prikazao čudovišnu figure u procepu između strastvenog ludila i nacističkog pomračenja uma. Pisma iz ludnice, jedan od najboljih segmenata romana, demonstracija su odnosa između dve osobe u sukobu sa tradicionalnim običajima i konačno između zlog i herojskog unutar jedinke, Malvine.²¹⁰

U Francuskoj je roman *Malvina – Životopis Malvine Trifković* preveden i objavljen u tri izdanja, prodat u 20.000 primjeraka. Roman je adaptiran i kao pozorišna predstava, izveden u Parizu i u Ateljeu 212 u Beogradu. Ani Erno, francuska književnica, dobitnica Nobelove nagrade za književnost 2022. godine, u intervjuu koji je dala časopisu NIN, 2019. godine, na pitanje da li zna za književnike sa prostora bivše Jugoslavije, Erno je odgovorila: *Danila Kiša i jedan roman Mirka Kovača, 'Životopis Malvine Trifković'.*

U romanu se pretresa svaki djelić čovjekovog svijeta, njegovog pogleda na svijet, njegovog bitisanja, postojanja. Nakon čitanja romana, osjećate uznemirenost, cjelovita slike svijeta narušena je.

Naime, već se u osamdesetima kod Kovača dao naslutiti otklon od poetike modernističkoga hermetizma. Naznake, ako ćemo točnije, promjene pristupa vidljiva je u kratkom romanu Životopis

---

²¹⁰ Radman, Vesna: *Mirko Kovač, Portret u zrcalu* – B92.net, http://www.b92.net/kultura/art_durbin.php?nav_category=1209&nav_id=749684 (Pristup: 17. 09. 2020. godine)

Malvine Trifković, *s početka sedamdesetih, no istinski je okret ka drukčijem tipu proze jasno naznačen u knjizi koja 'sluti na autobiografiju', romanu Uvod u drugi život iz 1983.*

Životopis je tekst na putu ka postmodernizmu. Uvod je realizirani postmodernizam. Dok se u prvome, anticipirajući postupak kojega će Danilo Kiš toliko efektivno primijeniti u Grobnici za Borisa Davidovića, fingirani dokument stavlja u središte pažnje (ali mu se oduzima važnost time što ga se predstavlja kao svjedočanstvo o marginalnim povijesnim ličnostima), u drugome se kao primarna metoda pojavljuje na postmodernistički način izvrnuta autobiografija – u formi autofikcije.²¹¹

Kovač, ruralni pisac, mediteranski pisac, pisac sa naglašenim darom za epsku naraciju, za epske minijature, u romanu *Malvina*, očituje se kao pisac, pripovjedač koji junacima, likovima dodjeljuje bizarne sudbine. Glavna junakinja ili antijunakinja romana *Malvina* je homoseksualnog opredjeljenja. Njen lik je oživljen iz arhive, iz starih rukopisa, uobličen postao je književno vječan. Ova proza je od objavljivanja do danas aktuelna i provokativna.

Malvina je pobegla iz vaspitališta Sv. Majke Angeline baš one sedmice kad je bila reduša za spavaće sobe, a svoga bekstva spremila je nekoliko meseci ranije, o čemu jedino znala Eufrozima Pervulović, Također pitomica, ali je sve skrivala i pomogla joj za bekstvo, što ju je dovelo da i sama bude otpuštena iz Doma Sv. Majke Angeline kao saučesnica, koja je, svemu Domu i srpskoj crkvi i svim dobrotvorima Zadruga, uzela obraza pred svetom.²¹²

Proza ovog i uopšte prvih romana Mirka Kovača može se okarakterizirati kao simboličko-alegorijska. Kada imamo ovo na umu, mislimo prije svega na simbolički put koji je glavna junakinja prošla od pravoslavne škole – odgajališta do samostana. Na tom putu, koji je u cjelini i njen životni put, *Malvina* je proživjela i doživjela uspone i padove, ali se pred očima čitaoca razvijao i njen lik.

Nas je najgore stalo što je Malvina otišla za čoveka upravo one veroispovesti od koje smo ih odvrćali i ulagali svega svoga znanja da bi naše pitomice prigrlile nauku o pravoslavnoj veri kojoj sve zaredom pripadaju. Pa ukoliko se zanimate za pojedinosti u vezi njenog izabranika,

---

²¹¹ Beganović, Davor: *Vrijeme koje se udaljava*, <http://www.autograf.hr/tag/mirko-kovac/>, (Pristup: 08. 05. 2014. godine), str. 14/32

²¹² Kovač, Mirko: *Malvina*, Fraktura, Zagreb, 2007, str. 18-19.

najbolju sliku će vam pružiti Eufrozima Pervulović, u čijoj je spavaćici Malvina i utekla. Mi ciljamo da je Malvina upoznala izvesnog g. Tomislava Pavčića iz Zagreba baš u ono vreme kada je dobila dopust na dva slobodna izlaska od jutra do naveče, kao nagradu za primerno vladanje i uspeh ili, pak, kada je izašla oko nabavke Krignerovog Reparatora za lice pokojne Julke Dumče.

Svega što smo doznali o pomenutom g. Tomislavu Pavčiću, istina to je samo dobrog, budući da se o njemu govori kao o bogatu čoveku, ali nismo stekli uverenje da se radi o nekom obrazovanom čoveku, već trgovcu; pa nismo upoznati u kakve je svrhe boravio u Pešti, toil oko kupovine konja, toli zemljišta, već nikako nije agronom, kako je to u iskazu dala Eufrozima Pervulović.²¹³

Posrednim pripovijedanjem, Kovač pred čitaoca iznosi sljedeći slijed događaja: Malvina iz pravoslavnog odgajališta, a nakon smrti ljubavnice bježi i udaje se za čovjeka katoličke vjeroispovijesti, da bi tokom braka ostvarila ljubavnu vezu sa njegovom sestrom, sa kojom započinje život, zatim nakon njene smrti i rođenja vanbračne djevojčice, nastavlja surovi život i još suroviji odnos prema posvojčetu – djevojčici koja biva svirepo ubijena, nakon čega Malvina odlazi u samostan.

Zaista je tokom romana iznesen ili dat širok spektar tema i motiva.

Malvina Trifković – već u srednjoj dobi, iznurena jadima života, sjetna na putu starenja (tek povremeno vidi kako se zaroza koža na njenom vratu), okovana šutnjom i udaljena od vanjskog svijeta, donedavno je odmahivala rukom na godine, kao kakva Gospodarica vremena – ušla je u pravoslavnu crkvu Sv. Arhangela Mihaila i skrušeno izustila: 'Mirno čekam starenje, a radosno smrt'.²¹⁴

Dokumentaristički postupak, svojstven postmodernističkim obrascima pisanja, upotpunjen je literarnim formama: pismima, testamentima, izvještajima, dokumentima, ispovijestima, crno-bijelim fotografijama, policijskim bilješkama.

---

²¹³ *Isti*, str. 19.

²¹⁴ *Isti*, str. 101.

Naslov romana – životopis, aludira svakako na život, tj. bilješke o životu, u ovom slučaju Malvine Trifković. No ovdje ćemo ukazati na jednu izuzetnost, jedan drugačiji postupak i čin – junakinja ili glavni lik romana, svojim postupanjima postaje antijunakinja.

Kao i niz drugih Kovačevih romana i Životopis Malvine Trifković, odnosno Malvina, izazov je za preciznije žanrovsko određenje. Priča o glavnoj junakinja je fragmentarna i posredovana. Naime, o Malvininoj životnoj priči čitatelj saznaje iz dokumenata (očeve oporuke, patološkog i kriminalističkog izvješća o zločinu), pisama (nadstojnice Srpske pravoslavne prosvetne zadruge S. Angeline, brata Malvinina muža – Ivana) i ispovijesti glavne junakinje.

Poričući pripovjedni integritet 'priče', Kovač je prezentirao kroz niz razmjerno samostalnih narativnih sekvenci koje određuje stalna izmjena pripovjedača i pripovjednih očista.

Kako je život glavne junakinje predložen posredno, preko dokumenata koja 'govore' o njoj, postavilo se pitanje njezine vjerodostojnosti i čitateljeva udjela u definiranju mogućih značenja. Kao svojevrsni odgovor na pitanje o istinitosti 'dokumenata' uklopljenih u romanesknu strukturu može se navesti komentar samoga Kovača koji je u jednom od svojih eseja, naslovljenom kao 'Postoji li dokumentaristički postupak?', čitatelja upozorio na 'podrijetlo' nekih djelova romana.

(...)

Zbog osobitog načina tretiranja dokumenata, ovaj se Kovačev roman pokazao poticajnim za razmatranje u kontekstu nekih suvremenih teorija 'o mitskom i karnevalskom u prozi'.²¹⁵

Izborom teme i ukazivanjem na društvene probleme, na političke probleme, romanom *Malvina* Kovač u jugoslavenskoj književnosti donosi novinu. Sukob na relaciji pravoslavlje – katoličanstvo, koji će dvije decenije i malo više nakon objavljivanja romana eskalirati na ovim prostorima ratom, bio je prisutan i tada, ne kod čitavog stanovništva, već ponegdje. Kovač je to znao i vješto koristio da prikaže sociokulturne kodove.

Proglasiti brak između tebe i Malvine mržnjom, i to na vjerskoj osnovici, pa još i da se nikakva razloga ne pronade za mržnju, odista pokazuje samo Ivanovu nevjericu niti u jednu božansku putenost koja nam je dana. U tu mržnju uspio je i tebe uvući baš stoga što je od djetinjstva

---

²¹⁵ Meić, Perina: *Živjeti da bi se pripovijedalo, pripovijedati da bi se živjelo – romaneskni opus Mirka Kovača u: Smjerokazi (teorijske i književnopovijesne studije)*, Zagreb – Sarajevo: Sinopsis, 2012, str. 249.

*imao velikog upliva na tebe, a što se ti sam ni u što čestito nisi razumijevao, osim u trgovinske i gospodarske poslove. Da si sebi pribavio malo odvažnosti, ti bi odmah bio uvidio da je to samo Ivanova mržnja i neodoljiva odvratnost samo zaradi toga što je Malvina Srpkinja. Mogao si još u djetinjstvu uočiti kako se je on držao spram naše majke, te samo stoga što je bila Srpkinja, no srećom da je umrla od bolesnih jetara, pa da i nije dočekala svega poniženja od svoje djece.*²¹⁶

Okvir priče o Malvini u samom je romanu sadržan. Njegova uloga je višestruko značajna, kako za umjetničke kodove romana, tako i za njegovu estetsku dimenziju, odnosno vrednovanje estetske priče, žanrovsko određenje i umjetnost pripovijedanja uopšte. Granice teksta jasno su označene.

Poglavlja su naslovljena kao Rukopisi od slova A do P, abecedno se nižući. Posljednje poglavlje – *Rukopis P*, sadrži potpoglavlje: *Konačni pogled na svežnjić od 16 prispjelih rukopisa*. Roman je satkan, već smo o tome pisali, između ostalog, i od pisama nastalih u ludnici koja slikaju odnos dvije osobe koje su u sukobu sa tradicijom, sa sredinom, ali i u sukobu same sa sobom.

Jer Malvina ide putanjom nedozvoljene ljubavi – najprije u odgajalištu S. Majke Angeline, zatim udajom za Tomislava Pavčića, te ljubavnom vezom sa njegovom sestrom.

U vaspitalištu Sv. Majke Angeline spavala sam do Julke Dumče. Na noćnom stočiću, koji se nalazio između naša dva kreveta, držale smo 'Novi zavjet', čašu s vodom i note. U škrabiji noćnog stočića Julka Dumča držala je šivaći pribor i dva mala peškira. I u ručionici smo sedele jedna do druge. Na časove korepetiranja išle smo od četiri do sedam.

(...)

*Ormam i čekmeže bili su nam zajednički. U umivaonici smo dolazile skupa, da peremo ruke pred svaki obrok. Imale smo zajednički Jolly sapun, mada je Julka uzimala Lyo preparate sve do dana kada su se poavile ospe na njenoj koži. U kupaoni nismo mogle zajedno, ali sam uvek stajala ispred vrata i kroz neprozirno staklo samo nazirala njeno telo. Svake večeri svlačile smo se u pola osam i pod nadzorom nastavnice skidale haljine i cipele, navlačile spavačice, a haljine predavale sobarici.*²¹⁷

---

²¹⁶ Kovač, Mirko: *Malvina*, str. 99.

²¹⁷ *Isti*, str. 23.

Strogoća, zabrane, stereotipi, nisu pogodovali Malvininoj prirodi, koja se očito bunila protiv svega navedenog tražeći izlaz, spas u nekim drugim krajnostima. U ovom navedenom citatu, spominje se *Novi zavjet* – knjiga koja stoji između Malvinog kreveta i kreveta njene ljubavnice, djevojke u koju je bila zaljubljena.

Simbolika knjige, *Novog zavjeta* upućuje na činjenicu da je upravo ova knjiga dio *Biblije*, kojim se uz *Stari zavjet* služe kršćani. *Novi zavjet* je skup ili zbir usmenih predaja učenika Isusa Krista. Ona obuhvata evanđelja, djela apostolska, poslanice apostola Pavla, katoličke poslanice i otkrivenje, ukupno 27. knjiga.

Ne slučajno, Kovač u poglavlju Rukopis D sa podnaslovom *Malvina dokazuje da je dobro ljubiti čisto tijelo*, kao jedan od motiva uvodi *Novi Zavjet*. I to ne koristeći citate ili oslanjajući se na biblijska značenja i simboliku, već koristeći upravo knjigu kao sponu (nikako kao predmet razdvajanja) između Malvine i njene ljubavnice.

Biblija kaže da je Bog ljubav. *Pošto je nauka o Bogu (teologija) povezana sa naukom o bitku (ontologija), ta dva pojma su se često zamenjivala, a svaki je od njih smatran simbolom za onaj drugi, tako da upućuju jedan na drugi u nepotpunoj spoznaji koju o njima možemo dobiti. Ime Boga biće samo simbol kojim se prikriva nepoznato bitka, dok će bitak biti samo drugi simbol koji upućuje na nepoznatog Boga.*

(...)

*Bog jeste, i simbolizuje Jedno prema kojem teže sve pojave. Život u kojem se ispunjava svaki život. I sam ateizam je, barem u izvesnom obliku, tek negacija svake ideje o Bogu, a svaka ideja, nepotpuna i ograničena u sebi samoj, zato i jeste negacija božanskog: takav je barem negativni put teologije i mistika. Moguće je odgovoriti da, čak i ako nijedna ideja zaista ne izražava Boga, ipak postoji izvesna ideja kao vektor, kao orijentacija duha prema Bogu. Sva pojavna i čulna bića prirode su učešće bitka; isto tako, i sve tajne života i milosti su za vernike učestvovanje u samoj Božjoj prirodi. Ta slučajna bića samom svojom stvarnošću istovremeno su simboli bitka i Boga [...]*²¹⁸

---

²¹⁸ Gerbran, Alen; Ševalije, *Rečnik simbola*, str. 74-75.

A vjernice su bile i Malvina i Julka. Njihovo poimanje pojma ljubavi može se promatrati kroz činjenicu da je ljubav zapravo jedinstvo suprotnosti. *Ona je temeljni nagon bića, libido, koji tera celu egzistenciju da se ostvari u radnji.*

(...)

*Ljubav je ontološki izvor napretka onoliko koliko je uistinu jedinstvo, a ne samo prisvajanje. Ako je ljubav izopačena, umesto traženog sjedinjavajućeg središta postaje načelo razdvajanja i smrti.*²¹⁹

A ljubav Malvine i Julke jeste doživljena izopačeno. *Za ostalih dana Julka Dumča pazila je na čistoću postelje, te češljeva, četaka, sunđera, krpa za čaše, lavora. Presvučeni veš držale smo u zajedničkoj vrećici za prljavo rublje, pa nas je ponovo opomenula Justina Belsemina: 'Svaka pitomica ponaosob mora imati svoju vrećicu za prljavo rublje.'*²²⁰

Nakon Julkine smrti, Malvina bježi iz Doma Sv. Majke Angeline i udaje se za Tomislava Pavčića, Hrvata, katolika, imućnog trgovca. U portretiranju lika glavne junakinje romana – Malvine, Kovač je unio one osobenosti karakteristične za mladu osobu: nestalnost, ishitrenost, znatiželja, potreba za slobodom. Ovo posljednje najviše je povezano sa seksualnom opredijeljenošću ili orijentacijom lika Malvininog. Da, nakon ljubavi sa Julkom, jasnog iskazivanja ljubavi prema osobi istog pola, Malvina se udaje za muškarca. U tom braku, ona se zaljubljuje u Katarinu, sestru svoga supruga.

*Sada sam ti, Bože moj, našla spokoj duše u Trebinju, gde sam doputovala s Katarinom, namestila se u kući koja je bila vlasništvo Katarinino, a koju smo same održavale i tu živele baš kao dve odbegle ovčice, s učestanim posetama don Petera Blaže, koji nas je nagovarao na zajedničku pokoru šibanjem nagih tela. Katarina mi je saopštila da će deo kuće u Trebinju prepisati u moje vlasništvo, ali ja sam se više radovala večerima kad zatvaramo škure i odlazimo u krevet, a vani ostaje mrak i trebinjsko groblje, baš tamo gde uveče šume platani i gde se, kao senka smrti, uobliče čempresi, krošnje rogača i murve, te u toj tajanstvenosti mi otpočinjemo ljubav kao tajni Božji dar.*²²¹

---

²¹⁹ *Isti*, str. 521.

²²⁰ Kovač, Mirko: *Malvina*, str. 27-28.

²²¹ *Isti*, str. 42-43.

Ne slučajno, Kovač za ime lika, ljubavnice Malvine Trifković, bira ime Katarina. Ime Katarina u kulturnoj baštini Hrvata, Bošnjaka, Srba i Poljaka smatra se dijelom ljubavnih divinacija. Naime, Sveta Katarina Aleksandrijska, jedna je od četrnaest Božjih pomoćnika. Poštovana je od strane katoličkih i pravoslavnih vjernika.

Štuje se kao svetica i mučenica u zapadnoj i istočnoj Crkvi. Štuju je i anglikanci i luterani. Poznata je i kao Katarina Sinajska. Njezin život isprepleten je činjenicama i legendama. Sveta Katarina (grč. Aikaterina - ona koja je čista) Aleksandrijska potječe iz egipatske plemićke obitelji koja je kraljevskoga podrijetla. (Po nekima, bila je kći ciparskoga kralja koji je mlad umro.) Pretpostavlja se da je rođena 282. godine. Mučeničku smrt podnijela je 25. studenoga oko 307. godine. Tada je, prema legendi, iz njezinoga tijela, umjesto krvi poteklo mlijeko, a anđeli su tijelo svete Katarine prenijeli na Sinaj i ondje ga na skrovitom mjestu sahranili. U blizini toga mjesta podignuta je znamenita bazilika svete Katarine koja i danas ondje postoji. Svetičini zemni ostatci preneseni su u tamošnju pripadajuću crkvu.

Odlučnost, ljepota, razboritost, učenost, hrabrost, molitva Svevišnjemu uoči smaknuća, mučenička smrt snažno nadahnjuju razna zanimanja, bolesnike i ljude u raznim prilikama. Stoga je sveta Katarina zaštitnica: filozofa, teologa, prosvjetnih djelatnika, studenata, izdavača knjiga, viših škola i knjižnica.

Svetoj Katarini kršćani molitve upućuju: za zdravlje usta i jezika, za lak porod; te joj se molitvama utječu moleći pomoć i zaštitu od nesretnih slučajeva i pobačaja.

U kršćanskoj je tradiciji sveta Katarina i zaštitnica djevojaka i žena. Za vrijeme turske okupacije, od Svete Kate pa do korizme, svatovi su se obavljali samo na blagdan svete Kate.²²²

Dakle, Katarina je čista, upravo takvom je Kovač i predstavlja. Malvina nije. No, psihološko portretiranje oba lika ukazat će na njihove podvojene ličnosti – vođenje duplih života (ovo se mnogo više odnosi na Katarinu), pa će njihove čistote biti unižene.

Krajem XIX vijeka, homoseksualnost postaje posebna tema. Psihologija se razvija i kao poseban segment izučavanja postavljena je tema homoseksualnosti. Od tada do danas ova tema bila je predmet brojnih naučnih, psiholoških, genetičkih, političkih i drugih rasprava. Homoseksualnost, istopolnost definira se kao emocionalna, fizička, duhovna i seksualna sklonost

---

²²² Dragić, Marko: *Ljubavne divinacije u kulturnoj baštini Hrvata, Bošnjaka, Srba i Poljaka*, *Ethnologica Dalmatica*, (21), 103-123. Str. 118-119.

i privlačnost prema osobama istog pola. Pored homoseksualnosti, pod seksualnom orijentacijom smatraju se i heteroseksualnost i biseksualnost. Seksualna orijentacija bitno utiče na izgradnju psiho-socijalnog identiteta.

Naravno da su, tokom vremena, a uzimajući u obzir i kronotop romana *Malvina* tumačenja homoseksualnosti doživljavala i negativnu konotaciju. A u istoriji književnosti Balkana, ovo je prvi roman koji je okarakteriziran kao lezbijski! Objavljen je 1971. godine.

A kako je Gerhard Gezeman u knjizi *Kultura Južnih Slovena* (Akademska knjiga, Novi Sad, 2019, str. 21) naveo da i *ovlaštan pogled na kartu kulturnih zona pokazuje da je produktivno-kreativni udeo balkanskobizantijske kulturne zone u srpskohrvatskoj literaturi zacelo manji od udela patrijarhalaca*. Da literarna stvaralačka snaga gotovo isključivo počiva na plećima patrijarhalnih Dinaraca i njihovih kolonista. Ali neki pisci (Jovan St. Popović, Stevan Sremac, Bora Stanković i dr.) često u svoja dela – bilo kao predmet, građu ili milje – ugrađuju staru balkansku kulturu, onda sa sigurnošću možemo konstatirati da je ovaj roman donio dio balkansko-bizantijske kulture, ali i veliki dio balkanske kulture koja se nažalost očituje u osudi spajanja dvaju vjera – pravoslavlja i katoličanstva, u sputavanju ženskog bića i osudi njenog izbora. Tu vrstu prezira i osuđivanja, Kovač je najbolje prikazao kroz testament Đorđa Trifkovića, Malvininog oca.

Potpisanom sudiji za nesporna dela predstao je danas Đorđe Trifković, trg. iz Palanke, sreza jasićkog, okruga podunavskog, pa izjavi da je rad da mu sudija napravi testament.

U prisustvu potpisatih svedoka g. Đorđe Trifković izjavi da svojim imanjem, na slučaj smrti, čini ovakav raspored:

Sve moje imanje, kako pokretno tako i nepokretno, gotovinu, papire od vrednosti, primanja itd. ostavljam svome unuku Bogoj, sinu mog pokojnog sina Milanka, a s ograničenjem izloženim ovde. Označena imanja moja, a i gotovinu 10 000 dukata, koja se gotovina ima istaviti i dati nekom zavodu pod interes, ostavljam svom unuku samo na uživanje, a posle njegove smrti njegovim naslednicima, a posle ovih njihovim, itd. §465. građ. zak. (fidejkomis), tako da niko od njih ne može isto imanje ni gotovinu zadužiti, prodati ili na ma koji način otuđiti.

Imanje je ovo:

Kuća velika od tvrdog materijala sa još dvije kuće pored nje u Palanci, dva dućana i jedna furundžinica u staroj čaršiji u istoj varoši, tri dućana i dve magaze preko ćuprije, mehana kod ćuprije, imanje na drumu Pridvorice sa oborima i svom ziratnom zemljom.

Preostala moja gotovina da se dade i raspodeli kao moje dobrotvorstvo i zahvalnost, pa iskupljenje kod ljudi koje sam u piću ili na ma koji drugi način povredio, siromasima kojima sam kakvu nepravdu počinio i onim dobrim stvorenjima kojih ću se ovde spomenuti, a posle moje smrti da se iz moje imovine izda:

(...)

Manastiru Koporinu da se kupe dva zvona, jedno od 728 a drugo od 400 dinara, te da se napiše: poklon od Jane, starije ćeri Đorđa Trifkovića, a na drugom: bol za Malvinom, mlađom ćeri Đorđa Trifkovića, kako bi ostalo na znanje srpskom rodu da me je Malvina ucvelila bekstvom iz Doma Sv. Majke Angeline, te pogazila našu svetu pravoslavnu crkvu udajom za čoveka rimokatoličke vere,

*Neka zvono, njoj namenjeno, udara samo u jednu stranu pri sprovodima i tako doveka oglašava njenu smrt za oca joj Đ. Trifkovića, [...]*²²³

Dakle, roman je podređen iščitavanju lika Malvine, a očevi postupci dosljedni sistemu njegove ličnosti, njegovih doživljaja a pod utjecajem sredine iz koje je ponikao, doprinose utisku konfrontacije Malvininog lika sa ostalim likovima, sa njihovim viđenjima i vođenjima života.

Stoga je u kulturološkom, psihološkom i sociološkom pogledu, ovaj roman iznimno značajan.

---

²²³ Kovač, Mirko: *Malvina*, str. 31-35.

9. ZNAČENJE TERMINA RANE U NASLOVNOJ SINTAGMI ZBIRKE PRIPOVIJEDAKA (NOVELA) *RANE LUKE MEŠTREVIĆA*

Zbirka pripovijedaka (novela) *Rane Luke Meštrevića*, objavljena je 1971. godine. Poznato je da je za ovu knjigu Kovač dobio nagradu Milovan Glišić, koja mu je dvije godine kasnije oduzeta, a knjiga povučena. Godine 1980, Kovač objavljuje dopunjeno izdanje zbirke pripovijedaka, a za pripovijetku *Slike iz porodičnog albuma Meštrevića*, dobiva Andrićevu nagradu. Godine 1990. *Rane Luke Meštrevića* objavljene su kao drugi tom *Izabrane proze* Mirka Kovača. U knjigu je vraćen i *Životopis Malvine Trifković*, novela ili kraći roman, koji će biti objavljen i kao zasebna knjiga.

I mada je *Malvina – Životopis Malvine Trifković*, prvobitno bila objavljena kao pripovijetka (duža novela) i dio zbirke pripovijedaka *Rane Luke Meštrevića*, u Malvini su biblijski motivi potisnuti u drugi plan, dok se u ostalim pripovijetkama iz zbirke uočava kršćanska simbolika.

Pisanje je za Mirka Kovača proces koji podleže stalnim promenama, permanentna potraga za (i jezičkom) formom sadržaja koji se Također neprestano menja i modifikuje. U novom izdanju Rane Luke Meštrevića Kovač u tekstu naslovljenom: Pokušaj samoispitivanja jasno određuje svoju poziciju:

Književnost je moj sadašnji pogled na sve. Dok god mogu reći drukčije, ništa nije rečeno (Kovač 1980: 175).

Permamentna otvorenost književnog teksta vuče korene između ostalog i iz činjenice da se autorova estetička merila menjaju i da on u datom trenutku ima drugačiji osećaj za meru i količinu zla u stvarnosti:

Ako hoćemo potpunu stvarnost, književnost mora da vonja po njoj. Tada nisam prihvatao oprez s doziranjem, tada mi nije bilo dovoljno raspadanje lešine, već sam i smrad unosio u knjigu. Danas, pak, usvajam neko vladanje, samo ne stoga što će naš čistunac zatisnuti nos pred okruženom stvarnošću, već iz estetičke brige da prekomerno ne obezvredi dovoljno (Kovač 1980: 176-177).

Istovremeno dolazi do korigovanja i dopune teksta na osnovu u međuvremenu sakupljenog životnog iskustva, ali i do pokušaja da se stvaralački subjekt, znači sam autor, u izvesnom smislu sačuva, tako reći spase u svojoj individualnosti i nezavisnosti:

Ovo je korekcija mladića koji je u svojim tridesetim godinama, dok je pisao Rane Luke Meštrevića gledao svet četvorostrukim očima (...) preuređenje ove knjige stvar je estetske prirode. (...) ja već danas nisam onaj jučerašnji čovek (...)

Čovek radi na preuređenju sveta u kojem živi, a kamoli da ne radi na vlastitom preuređenju. Onda nema mesta čuđenju što sam ovu knjigu uredio ili samo podupro svojim sadašnjim pogledom na književnost. Ona nije ispravljena da se nekome dodvori ili da se odobri njen ponovni izlaz. Ona je, verujte mi na reč, stvar vlastitog očišćenja.²²⁴

U knjizi *Rane Luke Meštrevića*, Kovač kroz likove problematizira crkvena pravila. Tako njegovi likovi svojim postupcima postaju ili mučenici ili otpadnici od vjere. Svakako, u svim djelima, pa i onima koje ćemo kasnije tumačiti, Kovač se suprotstavlja stereotipima.

Društvena pravila za njega postoje samo da bi se kršila. Svako odstupanje od ustaljenih normi ponašanja i danas se osuđuje. Kovač ukazuje kroz postupke svojih junaka na kodove takvog ponašanja.

I u ovoj knjizi, Kovač nastavlja sa kronotopom kao i u prethodnim djelima – to je geografski oblast Hercegovine, konkretnije Trebinje.

Nastavlja i sa razobličavanjem porodičnog stabla, prikazom genealogije porodice Meštrević. I upravo u tom razobličavanju jedne porodice, otkrivaju se rane, rane koje bole i ne zacjeljuju.

Genealoško stablo svodi se i izumire u gradskoj kupaoni, na betonu i rešetkama odvodnih cevi. Još osećam, kao nafora hladna, očeva usta u mrtvačnici sanatorijuma; ona su dugo bila porodična uteha. To stvorenje, gnjilo od jektike, imalo je božansku narav čoveka koji se savio nad familijom kao nad tićima, doranio kuću, nameštaj, posuđe i gotovinu; znao je stimati gosta i

---

²²⁴ Cidilko, Vesna: *Mirko Kovač ili o jeziku I književnosti*, u: str. 144. U *Slavica Tergestina*, III/11-12. Trieste, 2004, str. 139-161.

odmeriti dušmanina. Bila je to povučena, blaga priroda. Čelo pod zalizanom kosom, velike uši, oči zakrvavljene od vatruštine i bolesti, nos pokućen, obrazi malo podbuli, šake velike i meke.

(...)

Otac je položen u grob njegova oca Marka, kraj svoje supruge Cvijete, rodom od Meštrevića; po njenom sam ocu Antunu Meštreviću dobio ime. Cvijeta je bila pobožna dok nije ostavila dom Meštrevića. Potom se savila nad Andrijom i porodom; uvek žalostivog pogleda kad se obrne za imućnom, sitom decom, a bez trine ile i gube.

(...)

Nekada ljubimica Antuna Meštrevića, prva u crkvenom horu, s velikim belim fjokom u kosi – sada blažena, predstavljena, počivša, prah kod jovanjske crkve. Položena u porodičnu grobnicu, a kraj nje i moja sestra, najmlađa iz familije. Želela je svemu dati oblik i uzeti sve sačinjeno za drugoga. Dva njena kao ugarak crna i lepa oka, koja su s čežnjom posmatrala svaku stvar. Dugački, mršavi prsti posezali su i za onim što nije za nju. Ponekad lakoma, prgava, zla, razvratna, lako podatna i lako povrediva, otvorena sa svakim sapatnikom, krotka, duševna, boleća, čedna, ponesena za ocem, sledbenica poroka i bluda, anđeo na izlazu crkve Marijina Uznesenja, dete grada koji ju je zatvorio u mračni venac.

Luka Meštrević je sklopio očne kapke pred pravoslavnim manastirom Tvrdošem, a zakopan u zajedničku grobnicu Meštrevića, krasno stvorenu za doček i okup porodični, na uzvišici prema maslinjaku, odakle se proteže sažegla trava i usevi, do pravoslavnog groblja...

Rodoskrvnuće, blud, porok na jednoj strani, volja, umna moć, osećanje kajanja na drugoj. Jedan je njegov deo radio protiv, drugi je sve prihvatao.²²⁵

Pripovijetke iz ove zbirke, ne sve, kao i određene pripovijetke iz zbirke *Nebeski zaručnici*, prerađene i dopunjene, ali i nepromijenjene, Kovač će objaviti u zbirci pripovijedaka *Ruže za Nives* Koen 2005. godine.

Žanrovsko određenje ove knjige, kada je objavljena 1971. godine, bilo je zbirka novela. Važno je ukazati na ovu činjenicu, kao i na dvije pripovijetke, novele koje je Kovač kasnije

---

²²⁵ Kovač, Mirko: *Rane Luke Meštrevića*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1980, str. 34-36.

preradio. Riječ je o pripovijeci *Akim Kukin*, žandarm ili *Kratki životopis Akima Kukina* i pripovijetka *Tripo Đapić, teškaš*. Objavljena 1971. godine, motivirana pokretom – *crni val*, koji je bio prisutan u jugoslavenskoj kulturi, šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka, i u književnosti i na filmu, i označavao je političku provokaciju vlasti i okrenut je bio protiv tradicionalizma.

Ruski emigrant, Akim Kukin, sudbinski će postati tragičan lik, zapravo tragičan junak Kovačeve proze. *‘Tripo Đapić’, teškaš, sportska je, boksačka priča, kakvih je bivalo mnogo, književnih kao i filmskih, u ono vrijeme s kraja s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih. Mračan, nasilan lik, u još mračnijoj čaršiji, i u grdnom društveno-političkom kontekstu, okružen ekipom koja se koristi sportom kao metaforom sporta.*

(...)

*Priče o Akimu Kukinu i Tripu Đapiću u svojoj su biti mali, u se zatvoreni, ali gotovi romani, po kojima bi se mogli snimiti dobri filmovi. Ili nacrtati stripovi; crtani romani, grafičke novele... ne zato što bi Kovaču trebale slike, nego zato što film i strip žude za ovakvim pričama.*²²⁶

Kao i u prethodnim romanima, osnovne teme ovih pripovijedaka su: zlo, smrt, odnos prema ocu (koji je posve suprotan od odnosa sin-otac kod Kiša. Kod Kovača u ovom suodnosu oca i sina u fokusu je očev alkoholizam, agresivnost, nesuglasice i svađe), zatim seksualni činovi.

Majstor u pripovedanju, Kovač nije žudeo da prikaže vreme oko njega, ono ga je samo pritiskalo da ga slika i izobliči. Stoga je Kovač svoje likove iz priča uzvisio do nivoa mesije, koji strada zbog slobode. Luka Meštrević, Tripo Đapić, Akim Kukin, Nives Koen slika su i prilika uzvišenog mučeništva, a snagu lepote crpe iz hibrisa koji nastaje na relaciji sa ograničenim društvom. Veličina ovih priča nije samo u likovima koje je pisac predstavio već i u prefinjenom jeziku pomoću kojeg slika tanane veze između sreće i patnje, niskog i uzvišenog u karakterima. Oslanjajući se na Andrića kao svog uzora, Mirko Kovač i sam postaje deo kosmosa koji stvara, kao pisac i kao čovek. ‘Pisac nije samo bilježnik, nego i saučesnik u pričama, čak i patnik u

---

²²⁶ Jergović, Miljenko, „Rane Luke Meštrevića“, bilo koje izdanje, https://www.jergovic-com.cdn.ampproject.org/v/s/www.jergovic.com/ajfelov-most/ekran-knjige-68/amp/?amp_gsa=1&amp_js_v=a9&usqp=mq331AQUIUAKwACAAGM%3D#amp_tf=Izvor%3A%20%251%24s&aoh=17185 (Pristup: 15. 06. 2024. godine)

*sveopćoj povijesti stradanja, onaj čija duša upija boli i nedaće drugih'. Zbog toga što je sve te borbe i sam preživljavao 'Rane Luke Meštrevića' ostaju kao najviši literarni dokaz njegove poetike haosa.*²²⁷

Dakle, ne postoji dobro, postoji samo zlo koje porađa đavola, demoni a sve skupa vodi ka jednom sveopćem kaosu i rasulu, koji se na određeni način odražava i na pripovjedni postupak. Kronologija se osporava, pripovjedač je sklon dokumentarističkom pripovjednom postupku i referencijalnošću (slojevitosti) pripovjednog postupka. Pripovijetke iz zbirke okupljene su oko dva centralna junaka o kojima smo već pisali, a teme su okupljene oko dva niza u čijim su središtima *vlast i eros*.

U tim središnjim temama iskazan je i odnos prema socijalističkom režimu, prema ideji koja teži socijalizaciji onih uvjeta bitnih za ljudsku egzistenciju.

U Knjizi brojeva je i moj politički život. He, he, he, još kad sam osumnjičen pre desetak godina da sam komunistička zverka ubačena od Sovjeta u cilju podrivanja žandarmerije.

A kad je u Domu narodnog zdravlja osvanula slika Josifa Visarionoviča dreždao sam u čekaonici radi pregleda jutarnjeg ispljuvka koji sam nosio u kutijici od groždane masti. Preneli su ga ovde iz Granapa da me očinski prati.

'Ti si iznosio da sovjetskom državom tumara četiri miliona prosjaka. Evo se mi vratismo otuda, a ne videsmo nijednoga! Što bi s njima, Akime Kukin?'

'Streljani su', rekao sam i istog časa bio priveden u stanicu na saslušanje.

'Koji se žandarm iz Trebinja odnosio prema komunistima kao svinja?'

Umesto priznanja pocepali su mi bluzu. U trgovinama nije bilo konca, ali pitanje je da li bi se bluza mogla zašiti. Ne znam da li je još ko umeo da prišiva dugmad ili zakrpe s tom hitrinom kao zlatne Mirtine ruke.

---

²²⁷ Radman, Vesna, Mirko Kovač, *Portret u zrcalu*, http://www.b92.net/kultura/art_durbin.php?nav_category=1209&nav_id=749684, (Pristup: 18. 04. 2016. Godine)

Modrice na butinama, laktovima i leđima potiču od toga što navodno pripadam Ibeu. Kao da čovek mora voleti Rusiju, pogotovu kad nije u njoj. Pijanac koji se pravi lud, a trezniji je od narodne milicije. Doguraće do groba.

Kad je SSSR ocrnjen s tribine u Trebinju, pozvan sam na saslušanje. Obukao sam prazničnu žandarmsku uniformu. Zacelo sam bio potonji ostatak kraljevine koji je prešao trg do ispostave, rano, još pre službenika, negde o Petrovudne, 1948. Godine. Valjalo je da se izjasnim, pa sam rekao:

*'Ja sam emigracija do smrti i kvit!'*²²⁸

Kada govorimo o poetici knjige *Rane Luke Meštrevića*, ne možemo a da ne konstatiramo da je veliki oslonac za nastanak ove knjige Kovač pronašao u djelima Dostojevskog, ali i u djelima ruskih mističara i filozofa. Nakazne smrti, incesti, nesreće pronašle su mjesto u porodici Meštrević, ogoljujući ovu porodicu do posljednjeg njenog izdanka. Smrt, trulež, nemaština, bolest provlači se, prelazeći sa jednog na drugog člana iz porodičnog albuma.

Kovač se poigrao biblijskim aluzijama, citatima, parafrazama, aluzijama. Pomoću ovih metoda Kovač ne samo da je razgradio tradicionalnu formu pripovijedanja, već je kroz ovo djelo (ne samo kroz ovo, već i kroz romane *Gubilište*, *Moja sestre Elide*, *Vrata od utrobe*, *Uvod u drugi život* itd.) tradicionalne vrijednosti života, kao i stereotipe doveo u pitanje.

Pripovijetke poručuju da nema idealističkog života niti svijeta, sve je u procesu modeliranja. Tako je i sa našim doživljajem tokom čitanja. Junaci pripovijedaka obilježeni su opozicijama koje predstavljaju krajnje tačke njihovih doživljaja svijeta. Zatečeni su u raskoraku između onoga što žele i onoga što zaista mogu, onoga što je realno i nerealnih zamisli.

Kovač se poigrava književnim toposima koje razvija tokom pisanja a pomoću kojih iskazuje eksplicitni stav junaka na svijet.

POVRATAK. – Vraćam se na dan očeva pogreba u ofucanom kišnom mantilu i zastajem nadomak kuće. Toliko puta ponižen, osećam tegobu povratka i strah od svega. Proleće je stiglo

---

²²⁸ Kovač, Mirko, *Rane Luke Meštrevića*, str. 48-49.

preuranjeno, mada je pro hladno martovsko predvečerje, smrkava se naglo, a sav se život stiska u senci šiljatog zapadnog brda; naglo postane studen i noć.

Čim zastaneš i napregneš uho, ozgo čuješ svaku reč i mnoge glasove lako razabereš, a kad je kakav doček ili ispraćaj, čini ti se da je to tako blizu i nad tobom kao da je sva radnja na gornjem boju velike pravougaone kuće. Desno i levo su građevine detinjstva, mahom porušene. Još je, možda, sačuvano, u zid ugrađeno, staro kameno pilo.

Ko god prođe džadom ili prugom, ili projaše tuda, zagleda se podulje, a čim pre izusti:

'Lijepih li kuća i pitoma kraja i zdrave čeljadi, fala je bogu'!

A niko ne zna kako se teško primaći pragu i očevini, ma iz kog pravca stizao, i kako je mučno zapodenuti razgovor ma s kojim od meštana, bio ugledan ili tanjevina. Kad bi se čovek mogao obresti u kući svog detinjstva, a da ne dođe niotkuda.²²⁹

Dakle, knjiga je sabrala sudbine različitih likova, prikazala nasilje režima, ukazala na postojanje obavještajne službe UDB-e, na njihove metode koje su sprovodili nad pojedincima, ukazala je na sve radnje komunističkih vlasti koje su imale karakter nasilja.

Stoga je ova zbirka pripovijedaka donijela oštru osudu socrealizma, i u književnim, uopšte u društvenim krugovima na prostorima bivše Jugoslavije upravo je tako i doživljena – kao negativna ocjena i osuda socrealističke stvarnosti. Zbog takvih viđenja, Mirku Kovaču je oduzeta prethodno dodijeljena nagrada za knjigu *Rane Luke Meštrevića*, nagrada Milovan Glišić.

Hajka započeta sa romanom *Gubilište*, na pisca je ovim postupkom nastavljena.

Teško se s 24 godine nositi s cenzorima koji roman tumače ideološki, i to otprilike ovako: u romanu prži sunce, ono je zlo, sunce izlazi na istoku, istok se identifikira s komunizmom, taj je pisac antikomunist. I najgore je što su u hajkama sudjelovali kolege pisci.

(...)

NACIONAL: Da, to je bilo nakon objavljivanja zbirke novela 'Rane Luke Meštrevića' kada vam je oduzeta nagrada 'Milovan Glišić', a knjiga povučena iz knjižara i biblioteka. Tko je tada

---

²²⁹ Isti, str. 92.

1973. godine bio Vaš najglasniji protivnik i je li Vas takav rasplet događaja pokolebao u Vašim uvjerenjima?

- *Opet pisci ulagujući se političarima. Ovaj put sam ispao lučonoša “crnog vala”, mračnjak i decadent koji ocrnjuje našu sttvarnost. Srećom, postoje i oni moralni i dosljedni pisci, tako da je Predrag Matvejević napisao u Borbi oštar tekst protiv ideoloških glavosječa i doslovce me spasio.*²³⁰

Knjiga *Rane Luke Meštrevića* obilježena tretira, između ostalog, i poetička pitanja. Međutim, pripovjedač istovremeno pokušava da uspostavi svoj odnos prema životu i stvarnosti. Sva ta promišljanja objelodanjena su kroz biblijske aluzije koje su date u knjizi, ali i kroz naslov zbirke koji navodi čitaoca i tumača na promišljanje i traganje za *ranama*, koje mogu da budu i vidljive i nevidljive i fizičke, ali i psihičke, a zadobivaju ih svi.

Za saznanje o poetičkim načelima Mirka Kovača, važan je i esej na kraju zbirke pripovijedaka *Rane Luke Meštrevića – Pokušaj samoispitivanja*. Kovač će u ovom eseju pojasniti potrebu za preuređivanjem prve zbirke, kao i potrebu pisca da svoja djela mijenja. *Premalo je biti darovit u odnosu na sve šta može književnost, pogotovu što talenat nije Velika sreća, štaviše, videli smo, tegoba je; ali i dovoljno ako plemenitu prirodu oduševljava samo ono što je teško (Kjerkegor).*²³¹

Dakle, književnost može sve, smatra Kovač, donoseći tu misao u kjerkegorskom stilu i shvaćanju koje je zasnovano na egzistencijalnom, ljudskom, čulnom, a prije svega na činu postojanja.

Da ponovimo – Kovač se nadahnjivao tradicijom, nekada manje, nekada više unosio pasaže, motive i teme iz tradicije u svoja djela. I u tome je njegova posebnost.

---

²³⁰ Mirko Kovač – *istarsko utočište majstora kazališne provokacije* autor: Nina Ožegović (<http://arhiva.nacional.hr/autor/22/Nina-Ozegovic>). Članak je objavljen u tiskanom izdanju Nacionala broj 665, 2008-08-12 (Pristup: 17. 12. 2017. godine)

²³¹ Kovač, Mirko, *Rane Luke Meštrevića*, str. 177.

10. RAZUMIJEVANJE TRADICIJE U ROMANIMA *VRATA OD UTROBE* I *UVOD U DRUGI ŽIVOT*

Roman *Vrata od utrobe* (1978) Mirka Kovača "otvara" citat iz Knjige o Jobu²³² (gl.3, 10): *Što mi nije zatvorila vrata od utrobe i nije sakrila muku od mojih očiju.*²³³

Poznato je da Knjiga o Jobu pripada, zajedno sa Knjigom propovjednikovom, Pričama Solomonovim i *Pjesmom nad pjesmama*, starozavjetnoj, hebrejskoj književnosti. Knjiga razmatra pitanja porijekla zla, nezaslužene patnje, nesretne ljudske sudbine.

A upravo o zlu, patnji, najčešće nezasluženoj, nesretnim sudbinama ljudskim govori se u ovom romanu.

Da se vratimo samom naslovu romana čija se simbolika očituje u upotrebi riječi: vrata i utroba. Poput pandorine kutije, roman otvara beznađe nesretnih i uniženih likova, otvara prostor zla i patnja.

Vrata simbolizuju mesto prelaza između dva stanja, između dva sveta, između poznatog i nepoznatog, svetlosti i tame, bogatstva i bede. Vrata se otvaraju na neku misteriju. No ona imaju dinamičko, psihološko značenje; jer ne samo da označavaju prolaz, već i pozivaju na to da a pređemo. To je poziv na putovanje prema nekoj drugoj strani...

---

²³² Starozavjetna Jobova knjiga ide u red najstarijih starozavjetnih knjiga. Jahve je pred Joba stavljao mnoge kušnje. (6) Jednoga dana dođu sinovi Božji da stanu pred Jahvu, a među njima pristupi i Satan. (7) Jahve tad upita Satana: "Odakle dolaziš?" - "Evo prođoh zemljom i obidoh je", odgovori on. (8) Nato će Jahve: "Nisi li zapazio slugu moga Joba? Njemu na zemlji nema ravna. Čovjek je to neporočan i pravedan, boji se Boga i kloni zla!" (9) A Satan odgovori Jahvi: "Zar se Job uzalud Boga boji? (10) Zar nisi ogradio njega, kuću mu i sav posjed njegov? Blagoslovio si djelo njegovih ruku, stoka mu se namnožila po zemlji. (11) Ali pruži jednom ruku i dirni mu u dobra: u lice će te prokleti!" (12) "Neka ti bude! - reče Jahve Satanu. - Sa svime što ima radi što ti drago; samo ruku svoju na nj ne diži." I Satan ode ispred lica Jahvina. (13) Jednoga dana, dok su Jobovi sinovi i kćeri jeli i pili vino u kući najstarijeg brata, (14) dođe glasnik k Jobu i reče: "Tvoji su volovi orali a magarice pokraj njih pasle, (15) kad iznenada Sabejci navališe na njih i oteše ih, pobivši momke ostrim mačem. Jedini ja utekoh da ti ovo javim." (16) Dok je on još to govorio, dođe drugi i reče: "Oganj Božji udari s neba, spali tvoje ovce i pastire te ih proždrije. Jedini ja utekoh da ti javim." (17) Dok je još govorio, dođe treći i reče: "Kaldejci navališe sa tri čete na tvoje deve i oteše ih, pobivši momke ostrim mačem. Jedini ja utekoh da ti javim." (18) Dok je ovaj još govorio, dođe četvrti i reče: "Tvoji su sinovi i kćeri jeli i pili vino u kući najstarijeg brata. (19) I gle, vjetar se silan diže iz pustinje, udari na sva četiri ugla kuće, obori je na djecu te ona zaglaviše. Jedini ja utekoh da ti javim." (20) Tad ustade Job, razdrije haljinu na sebi, obrija glavu pa ničice pade na zemlju, pokloni se (21) i reče: "Go izidoh iz krila majčina, go ću se onamo i vratiti. Jahve dao, Jahve oduzeo! Blagoslovljeno ime Jahvino!" (22) Uza sve to, nije sagriješio Job niti je kakvu ludost protiv Boga izustio. (Job 1, 6-22) Job je izdržao sve kušnje i Svesilni ga je je nagradio.

²³³ Kovač, Mirko: *Vrata od utrobe*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979, str. 5

Vrata su otvor koji omogućuje da se ulazi i izlazi, dakle ona su mogući – a prema tome i jedini – prelaz iz jednog domena u drugi: najčešće, u simboličkom smislu, iz područja profanog u područje svetog.

(...)

U jevrejskim i hrišćanskim predanjima važnost vrata je velika, pošto ona omogućuju pristup objavljenju; na njima se odražavaju harmonije univerzuma. Vrata Starog zaveta i Otkrivenja, kao Hrist na prestolu i Poslednji sud, dočekuju hodočasnike i vernike. Siže (Suger) je posetiocima Sen-Denija (Saint-Denis) govorio da se treba diviti lepoti dovršenog dela, a ne gradi od koje su načinjena vrata. Dodavao je da lepota koja prosvetljuje duše mora te duše upućivati prema svetlosti kojoj prava vrata predstavlja Hrist (Christus janua vera).²³⁴

Veza sa Biblijom, sa biblijskim diskursom prisutna je u romanu. Roman se, kao i skoro sva djela Mirka Kovača, iščitava na fonu Biblijske ili u biblijskom ključu.

Riječ iz naslovnog sintagmama: utroba ima značenje utočišta. Simbol majke koji je analogan pećini, ali koji prvenstveno odražava potrebu za nežnošću i zaštitom. (...) Kao mesto transformacija, utroba se poistovjećuje sa alhemičarevom laboratorijom (...) Toplina utrobe olakšava sve transformacije. Osim toga, potrebno je da toplina u utrobi za svakoga, i u svakom trenutku njegove evolucije, ima odgovarajući stepen intenziteta.²³⁵

Prošlosti se vraćamo prvenstveno zbog elegično-poetskih intencija. Kada sežemo u prošlost sve sagledavamo na kontrastu između sadašnjosti i prošlosti. Samo sa određenog vremenskog rastojanja drama događaja ili doživljaj usplahirenosti gube ozbiljnost i tragikomičnost. I smrt drugačije sagledavamo.

Na ovaj način pristupamo događanjima u romanu *Vrata od utrobe*. Sa udaljenošću, ali i sa Biblijom u ruci, jer Kovač u ovom, kao i u mnogim drugim djelima, tekstom vodi dijalog sa Biblijom.

I u ovom romanu motiv zmija simbolično je prikazan. Ovdje je on i u kontekstu uvezan sa biblijskim značenjem. *Čim su stigle nove testere debela su oborena, mnogi su godovi naslagani u*

---

²³⁴ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 1062-1063.

²³⁵ Isti, str. 1017.

*njihovom preseku, a u šupljinama nađeni ostaci zmijskih košulja, tamo su se presvlačile i podmlađivale za nove zloće u poglavstvu palih anđela.*²³⁶ Nadalje, roman donosi i tradicionalni vid života likova koji su predstavnici hercegovačkog naroda. To su različita vjerovanja, predaje i legende. Usporedo sa historijskim tokom radnje koji vremenski obuhvata period nakon Drugog svjetskog rata, period obnove zemlje i socijalizam, na marginama teku radnje koje donose vezu sa tradicijom kroz kazivanje običnog svijeta, puka.

Kroz fragmente koji su dati u dijakronijskom nizu sudaraju se historija i sadašnjost, dok je prošlost, zapravo elementi tradicije, na rubovima fabule, ali dovoljno prisutna da čitaoca navede na razmišljanja. Kazali smo da je postupak pripovijedanja, postmodernistički, da je pripovjedač-kroničar, da je forma romana data kroz neku vrstu Kalendara, da je prisutan dokumentaristički postupak, citatnost, metatekstualnost, kao i da je struktura romana složena.

Tako, naracija postaje mitska i arhetipska, a djelo univerzalno. Ovakvu interakciju između napisanog i pročitnog, interakciju koja se ogleda u citatnosti, metatekstualnosti, Kovaču omogućava postmodernizam. Na poetičkim načelima postmoderne, Kovač tradiciju preispituje, razgrađuje da bi na njenim osnovama stvorio novo djelo.

Kada govorimo o citatnosti i metatekstualnosti, a njima obiluje roman *Vrata od utrobe*, Kovač je tragom pisane, ali i usmene književnosti razobličavao sentence, modelirao ih i inkorporirao u djelo sa simbolikom koju taj segment nosi.

U ovom romanu, fokalizacija je promjenjiva, pa se može kazati da je u romanu *Vrata od utrobe* zastupljeno heteroglasje, što je još jedna od odlika postmodernističkog postupka.

Uočavamo da je trag tradicije nagoviješten formom Kalendara, koju je Kovač odabrao za podlogu, bazu u kojoj će smjestiti svoj kronotop, hercegovačko nebo, likove sa svim manama i vrlinama, običajima i tradicijom. Ipak, mjesto u kojem se glavni junak, Stjepan K. (aluzija Jozef K, primjedba S.V.), označeno je velikim slovom L i tačkom – L.

Mladi đak vratio se u L. Istog dana kad je pravoslavna crkva sv. Arhangela Mihaila, nakon atentata na prestonaslednika Ferdinanda 1014. godine, oskrnavljena i demolirana od strane austrijskih ekstremista koje je predvodio građevinski poduzimač, neki Lender, po narodnosti

---

²³⁶ Kovač, Mirko: *Vrata od utrobe*, str.46.

*Mađar, čovek sklon kavgama i piću, ali u poslovima preduzimljiv, bilo da je gradnja ili rušenje, i uvek siguran da je ispravno što čini; tako je i parohijalni stan u L. Preuredio u vojnu kasarnu onda kad se Austrija utvrđivala i kad je izgledalo da će u Hercegovini ostati zauvek.*²³⁷

Pravoslavna crkva, sveti arkandžel Mihail, smrt, rat, razaranje – sve je smješteno u ovom kratkom odlomku.

Crkva ima svoju simboliku. *Simbol Crkve ima različite oblike. Ponekad se suprotstavlja Sinagogi čije oči, najčešće prekrivene povezom, ukazuju na zaslepljenost. To objašnjava božićna himna Laetabundus: Isaija ga je opevao (Hristovo rođenje), Sinagoga ga se seća, pa ipak ostaje slepa (numquam tamen desinit esse caeca). Crkvu simbolizuju i loza, barka i kula. Pošto se često upoređuje sa Devicom, naziva se i Hristova verenica: u hrišćanskim komentarima **Pjesme nad pjesmama** ona zamenjuje Izrael. Kako je u starom zavetu Izrael bio Crkva, Crkva je Izrael Novog zaveta.*²³⁸

Bilo katolička ili pravoslavna, crkva je kao motiv prisutna u romanu. Kao pomiritelj, kao mjesto okupljanja, kao mjera svih ljudima, svima potrebna i dovoljna kad zatreba. To su crkve sv. Arhangela Mihaila, manastir sv. Blagoveštenja, manastir Dobrićevo, crkva sv. Ilije (...)

Radnja romana „počiva“ na likovima dva brata: Stjepana K. i Tomislava. Oni su postavljeni u suprotnosti, u opoziciji. Naspram Stjepanu, smirenom, staloženom, stabilnom i predvidljivom liku, Kovač je suprotstavio Tomislava, oličenje nereda, haosa, izopačenosti, pobune. Takav je i njihov odnos prema crkvi, naspram vjernika Stjepana stoji Tomislav, ateista, surov, plahovit.

I tek što je stigla nabavka i otvorena BAKALSKA RADNJA STJEPANA K., njen se vlasnik upisao u dobrotvore za obnovu pravoslavne crkve sv. Arhangela Mihaila, a sestru i mlađeg brata preuzeo iz Marijine Kongregacije.

Tomislav je već bio navršio sedam godina kad ga je Stjepan prvi put video i kad ga je u crkvi sv. Ilije krstio. Samo tri godine docnije, dečak će onu istu pločicu s brojem 108 izbušiti

---

²³⁷ Kovač, Mirko: *Vrata od utrobe*, str. 11-12.

²³⁸ Gerbran, Alen, Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 106.

*revolverskim mecima, a njegova sestra Tonka, do smrtne ure ljubavlju vezana za starijeg brata, proreći mu sudbinu ženskara i rodoskrvritelja, što će se delimično i obistiniti.*²³⁹

Pojam krštenja spomenut tek uzgredno ima svoju simboliku, posebno kada je vezan uz lik Tomislava. Krštenje je simbol očišćenja i obnove – uranjanja i izranjanja.

*Bez obzira na prepravke koje je donela liturgija različitih hrišćanskih veroispovesti, obredi krštenja i dalje sadrže dve kretnje ili dve faze velike simboličke važnosti: uranjanje i izranjanje. Uranjanje je danas svedeno na škropljenje i ima više značenja: pokazuje nestanak grešnog bića u vodama smrti, očišćenje lustralnom vodom, povratak bića početku života. Izranjanje otkriva pojavu bića ispunjenog milošću, očišćenog i sjedinjenog s božanskim izvorom novog života.*²⁴⁰

A Tomislav kao lik koji je antipod liku Stjepana u suodnosu sa krštenjem i uopće sa poštovanjem i vjerovanjem u norme i pravila, ne može da se dovede u vezu. Stoga je simboličan čin krštenja namjerno spomenut, da bi se istakla negativna strana ličnosti Tomislava.

I u ovom romanu, kao i u romanima *Gubilište*, *Moja sestra Elide*, *Ruganje s dušom*, *pripovijetkama Rane Luke Meštrevića*, romanu *Malvina* prisutan je motiv zvona, motiv zmije, motiv voza, motiv duše i drugi motivi koji su simboli ovih romana.

Sve su to elementi pisane tradicije, koji djela povezuju sa tradicijom dajući posebnu simboliku unutar segmenta u kojem su spomenuti. To su principi ili postupci pripovijedanja koji pojačavaju utisak pripovjedača pomjerajući okvire teksta. Također, elementi tradicije upotrijebljeni u romanu *Vrata od utrobe* formiraju asocijativne nizove koji određene dijelove teksta izdvajaju iz cjeline pa čitaocu oni ostaju u sjećanju kao upečatljivi fragmenti.

SESTRA. Božica je bila drugo i po svoj prilici jedino žensko dete rođeno u veselju i uz prangije; bejaše Badnje veče hiljadu devet stote godine, dom uređen a sofr a posnim jelima začinjena žitom. Uz njeno rođenje išlo je obilje znakova: ozdravljenje krave i ulazak u dvadeseto stoleće. Iste noći put nanese i prosjake koji moljahu: mi bismo htjeli da vidimo dijete, kao Grci u Jerusalimu što su tražili ap. Filipu da vide Isusa.

---

²³⁹ Kovač, Mirko: *Vrata od utrobe*, str. 17.

²⁴⁰ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 441-442.

Još kao mlada Božica je ušla u manastir, rešena na monaški život; nije poživela da ga ispuni, niti ostavi oporuke pod pečatom. (...)

Samo četiri ljeta od toga Božica je pronađena sklopljenih očiju. Kao da je puhnuo i odnio joj haljine, bijaše čista i otkrivena, tijelo odvojeno od čulnoga. Prenijeli smo je u vavedenjsku crkvicu i položili na odar, ali tek prije pokrova, iz šaka i pod lijevom dojkom, potekla je krv.

I za ljetopisca to ostaje tajna ili mistični privid. Tako se po srodstvu bogolike duše i kroz asketski podvig udaljila od ovoga svijeta.²⁴¹

Dakle, jasno se u navedenom citatu mogu uočiti elementi tradicije, kako pisane, tako i usmene. To podrazumijeva i drevne apotropejske obrede. Oni su sadržani kako u adventskim, božićnim, novogodišnjim, ivanjskim, koledarskim i drugim običajima. Porijeklo mnogih običaja je u mnogobožačkim, predkršćanskim vremenima. Njihova je simbolika raznovrsna.

Odabrani su se obredi najčešće izvodili za vrijeme kršćanskih blagdana, a svrha im je tjeranje demonskih sila, pravodobno sprječavanje bolesti. U njima se ogledaju vjerovanja i praznovjerja Hrvata, a simbolika im je raznovrsna.

Motivski svijet pjesama koje su pratile apotropejske obrede raznovrstan je i varira od mitske, ljubavne lirike do usmeno-retoričkih oblika. U sačuvanim je apotropejskim pjesmama znatno etnološko, antropološko, usmeno-književno i lingvističko blago.²⁴²

Badnje večer je najveselije večer u kršćanskoj tradiciji. Stoga je i tako predstavljeno – po kršćanskim običajima, puna trpeza, veselo i ono što se podrazumijeva da dijete rođeno uoči Božića dobije ime, u ovom slučaju Božica. Sam taj čin označava da će dijete biti sretno i da je simbolika njegovog ili njenog rođenja upravo na taj datum sadržana i u imenu, kao podsjetnik na taj datum kršćanske tradicije.

Nadalje se uz njeno rođenje apotropejski, gotovo magijski ređaju događaji koji možda u zbilji nemaju nikakve veze ni sa njenim rođenjem, ni sa Badnjom večeri. Ali, vjerovanja naroda su da je sve to jedno sa drugim povezano.

---

²⁴¹ Kovač, Mirko: *Vrata od utrobe*, str. 24-26.

²⁴² Dragić, Marko: *Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi*, Croatica et Slavica Iadertina Zadar, 2007, str. 369.

Mnogobrojne su sličnosti obreda i običaja vezane uz badnjak u katoličkoj i pravoslavnoj tradicijskoj kulturi. Pravoslavci za badnjake koriste drvo cera, a ako nema toga drveta onda se koristi drvo hrasta, graba ili kojeg drugog tvrdoga drveta. Cerovo drvo simbolizira drvo kojim se novorođeni Isus grijao u pećini, kao i drvo na kojemu je Isus razapet bio. U novije vrijeme u urbanim sredinama pravoslavci na tržnicama kupuju grane cera jer s toga drveta ne opada lišće i koriste ih za badnjake. Domaćin kuće, najčešće djed, sa svojim unukom ili unucima u ranu zoru ide usjeći badnjak. Pri tome se koristi lučom zapaljenim u posudi koju bočno vrti u krug i tako osvjetljava put. (Tako se nekoć išlo na sijela i svadbe.)

Kod pravoslavaca domaćin kuće sa svojim unucima ide u cerovu šumu usječibadnjake i pri tome nosi kolač koji je domaćica specijalno za tu priliku pripravila.²⁴³

Dakle, govorili smo o nekim obredima i običajima vezanim za Badnji dan i Badnje večer, prisutnih u kršćanskoj tradiciji. Nadalje se u navedenom dijelu iz romana nailazi na jedan simbol.

Krava simbolizira plodnost, ona je povezana sa Zemljom. Samo ozdravljenje krave povezano je sa rođenjem djevojčice, sa Badnjom večeri. Nije slučajno napravljena simbioza svih simbola koji upućuju na jedno – blagostanje, a to je upravo poruka Badnjeg dana, Božića.

I ne samo to, poglavlje romana naslovljeno *Sedmi dan*, je zapravo opis događaja Hercegovaca u nedjelju. *Ovde smo prošlost objedinili i sve naveli samo da pokažemo kako smo narod s korenom, a da se i ranije znalo uživati u mnogim darovima, a posebno u svetoj nedelji i blagdanskim radostima što ih donosi. Jer 'Otkrivenje' veli: sve što vidiš u nedelju, unesi u knjigu!*²⁴⁴

Aluzija sa prosjacima, koji mole da vide dijete jeste aluzija na scenu koja je i navedena – apostolu Filipu Grci traže da vide Isusa Krista. Postmodernistički postupak intertekstualnosti i citatnosti, svojevrsan mimetički postupak koji ukazuje na poetiku postmodernističkog pripovjedača.

I ne samo to, prosjaci kao dio svečarskog raspoloženja, što zbog čina rođenja djeteta, što zbog same Badnje večeri ipak imaju naznaku divinacija, proricanja, predviđanja.

---

²⁴³ Dragić, Marko: *Badnje jutro i dan u kršćanskoj tradicijskoj kulturi*, Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, 2014, str. 408-409.

²⁴⁴ Kovač, Mirko: *Vrata od utrobe*, str. 147.

*Divinacija je riječ nastala prema latinskoj riječi divinatio, onis, f. = proricanje, slutnja, pogađanje; gatanje, vraćanje, predviđanje, vidovitost.*²⁴⁵

Nažalost, Božica je, kako saznajemo tokom pripovijedanja, mlada preminula, no za njenu smrt se gotovo mistično vezuju određeni događaji.

Nisu samo kod lika Božice uključeni elementi mistike ili pak svetosti. Sa likom mučenice, starateljke, one koja vjeruje da se kroz isposništvo i pomoć unesrećenima seže u nebeske visine jeste i lik Rose. U svemu smjerna, plemenita, bez trunke pakosti i zlobe, u određenoj životnoj dobi, Rosa sebi zadaje novu ulogu, ulogu one koja obilazi one kojima je pomoć potrebna, pomaže ih, hrani, umiva. Ipak, iz jedne takve posjete, Rosa će biti ponižena i obeshrabrena zbog čega će izgubiti smisao života, predate se bolesti i umrijeti.

A u stvari, Rosa već bejaše sišla skalin niže, do onog sveta kojeg moralisti zovu svetom posrnuća ili dnom, a to je zacelo naš deo izvana okružen i dat nam kao škrga ribi. Bez šale, kroz to dišemo. Mnogi koji su se podavili i pocrkali, odbili su taj svet. Rosa je tamo pronašla da je i ona stvorena na veću korist od one što je ima. Ne bejaše to za nju samo briga za nesrećnika, ni uteha u tolikim nedaćama, ni nega rana po vlažnim sobičcima i krmedarima gde su mnogi od njih ležali dišući slično nama, već misao-radosnica, neprolazna i jednom izrečena: 'Preobilna je moja radost zbog sve vaše nevolje'.

*(...) a potom se dugo gubi i sporo hoda, umiče ispod podvolta, zadržava se pred radnjom voskarskih rukotvorina i nestaje u onom delu mahale gde ljudi postaju slični, tako usporeni a stalno gamižu; on se odvaja od njih i ulazi u svoje skrovište, tamo zatiče sve čisto i pospremljeno, a na podu, kod uzglavlja postelje, rasprostrtu maramu i na njoj kruh, đuveč u plehanom tanjiru i boca medovine. Sad i čitalac sluti da je to Rosino delo.*²⁴⁶

Forma Kalendara u Poglavlju 9, povjerena je Stjepanu. Vremenski precizno poredani događaji po mjesecima uključuju i advent, obrede, običaje u toku jedne kalendarske godine.

Stjepan K. mučen postankom kalendara, zapisao je judejsko računanje vremena po Mesečevoj godini, obrtao je pomicanje praznika i bavio se načinom brojanja godina; u vreme

---

²⁴⁵ Dragić, Marko: *Badnje jutro i dan u kršćanskoj tradicijskoj kulturi, Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar, 2014, str. 432.

²⁴⁶ Kovač, Mirko, *Vrata od utrobe*, str. 186-189.

kraljeva prema vremenu kraljevanja, a kasnije prema čvrstom događaju kao što ih brojaše prorok Jezekilj prema sužanjstvu cara Joahina.

(...)

'Volio bih da naiđem na strpljiva čovjeka koji će čitati Kalendare kao duševnu potrebu trgovca ili zemljoradnika da unosi datume i bilježi muku. Molio bih gad a ne bude strog, nisam vičan pisanju, i ovoliko pa prelazi moje moći. A najviše bih ga molio da ne bude podrugljiv, barem će ovdje naći pouke u poslovima i oko vinograda. Lijepo je biti bilježnik svog vremena, pogotovu kad mnogo toga imaš prigovoriti ali nije dovoljno biti obdaren i zapažati drukčije, no moraš pažljivo svoditi ono što se dijeli od svog doba. A i ne zamjerat se previše'.²⁴⁷

Ovo poglavlje djeluje kao nezavisna cjelina samog romana u kojoj je Stjepan u ulozi pripovjedača. Uloga ovakve kompozicije romana, osim što je "tekst u tekstu" jeste i da opomene na proces obnavljanja – u prirodi se kao i u životu sve obnavlja, odnosno ponavlja. Sve ima svoj početak i kraj. Važan je redoslijed i precizan vremenski slijed. Ovaj se roman, kao i prethodna djela Mirka Kovača s pravom može označiti kao autopetički jer pisac iznosi svoja poetička načela.

Pripovjedač u romanu *Vrata od utrobe* pripovijeda, ali i tumači, objašnjava, vodi dijalog sa Biblijom. Zato i kažemo da su biblijske aluzije u ovom romanu brojne i u funkciji su arhetipova koji daju jedno objašnjenje – svrhu postojanja čovjeka.

A sintezu poetičkih načela predstavlja i roman *Uvod u drugi život*, objavljen 1983. godine. Roman je neobično strukturiran, kompoziciono raznorodan, sačinjen od segmenata, fragmenata, dnevnčkih zapisa, crtica, eseja, stihova, poema. Pripovijedanje je u prvom, drugom i trećem licu, s naglaskom na pripovijedanje u prvom licu jednine.

Sve navedeno karakterizira postmodernistički pripovjedni manir, a dnevnički koncept kojim je obuhvaćen period od 1969. do 1974. godine, kao i cijeli tekst ispresijecan je autopoetičkim stavovima.

Beograd, subota, 2. kolovoza

---

²⁴⁷ *Isti*, str. 196-197.

Oh, kako želim što sam upoznao neke ljude. Susret sa ženom, ljubiteljicom književnosti:

Stignete li štogod čitati? Pita me.

Odgovorih:

Ne, a onda, ne znam zašto, dodah: Ali ako čitam, draži su mi hrvatski prijevodi.²⁴⁸

Navedeni citat jasno potcrtava ono što je Mirko Kovač iznosio u intervjuima, esejima direktno, a ovdje posredno i indirektno. On je u svakom smislu bio angažiran pisac koji je u svojim djelima ukazivao na negativne društvene pojave.

Forma dnevnika, prisutna u romanu *Uvod u drugi život* Također je izraz njegove poetike. Sam Kovač u knjizi eseja *Evropska trulež* za ovu formu pripovijedanja – pripovijedanja u prvom licu kaže da je *prvo lice jednine najprikladnije kad se 'fikcija predstavlja kao dokument'. Navikli smo na izmišljenog pripovjedača, na ispovijed ili monolog, ali mislim da nas još uvijek zbunjuje ono što smo nazvali autobiografsko JA kad se sam pisac pojavljuje kao junak, sa svim osobinama i svim znakovima svog tvorca.²⁴⁹*

Roman *Uvod u drugi život* kompozicijski obuhvaća: *Autorovu bilješku*, Prolog (*Sve što postoji želi biti opisano*), *Živimo u groznici* (1969), *Pred propalim zrcalom* (1970), *Različiti pogledi* (1971), *Vježbe, odricanja* (1972), *Dosje nevjernosti* (1973), *Svi drhte* (1974), *Spas* (1975) i Epilog (*Što li će u meni prevagnuti*).

Razotkrivajući sebe, Kovač razotkriva književnost. Cjeline romana, isprekidane su dnevničkim ili memoarskim zapisima, novelama, pjesmama, čine mozaik ili kolaž žanrova koje povezuje pripovjedač, koji je zapravo lik, odnosno književnik.

Roman obuhvata vremenski period između 1969. i 1975. godine. U tom vremenskom okviru pratimo i psihološka stanja *autorskog pripovjedača* koja su posljedica raznih stanja, susreta, viđenja, razgovora, ljubavnih iskustava...

---

²⁴⁸ Kovač, Mirko: *Uvod u drugi život*, Fraktura, Zagreb, 2006, str. 11.

²⁴⁹ Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, str. 101-102.

Nagoviješteno već naslovom – *uvod u drugi život* – u romanu se preplijeću stvarno i nestvarno, zbilja i imaginarno. Drugi život je to nestvarno, imaginarno, izmaštano za što je potreban uvod.

Način na koji fragmente vlastitog života transformira u književno štivo još jednom potvrđuje da se u ovo, ali i drugim Kovačevim romanima, događa kreativna sinergija stvarnosti i imaginacije. Nju u ovom romanu, na osobit način, potvrđuje dio romana u kojem pripovjedač opisuje san Putovanje s Tinom. Upitan jednom prilikom je li opisana scena doista bila san, Kovač odgovara: 'Da. Tin je često opisivao ili spominjao mjesta Imotske krajine. (...) Često sam sanjao taj krajolik i gotovo svake godine odlazio u Imotsku krajinu za Veliku Gospu. Ondje znam svaki kutak. Taj sam san stvarno usnio i napisao ga točno kako sam ga usnio'.²⁵⁰

U datom citatu je citat – Kovačeve rečenice, zapravo odgovor na postavljeno novinarsko pitanje, intervju objavljen u *Vijencu*, 3. juna 2008. godine. I zaista je navedeno u skladu sa tvrdnjama naprijed iznesenim u radu, u skladu je sa naslovom.

Mi ćemo se još zadržati na segment koji se odnosi na san. U ovoj priči – noveli, pominje se pojam sna, san kao cilj koji se može postići.

San je preko potreban za biološku i mentalnu ravnotežu, podjednako kao i spavanje, kiseonik i zdrava ishrana. Pošto se u njemu smenjuju opuštenost i napetost psihizma, on ispunjava vitalnu funkciju: samo smrt i ludilo mogu da dovedu do potpunog odsutva snova. San funkcionise kao odušak za nagone postignute u toku dana, iznosi na videlo problem koje treba rešiti, sugerise rešenja za njih. Njegova selektivna funkcija, kao i selektivna funkcija pamćenja, olakšava svesno življenje. Ali, on igra još jednu ulogu sasvim drugačije važnosti.

San je jedan od najboljih izvora iz kojih se pribavljaju informacije o psihičkom stanju sanjača. On mu u obliku živog simbola pruža sliku njegove aktuelne egzistencijalne situacije:

(...)

---

²⁵⁰ Meić, Perina, *Živjeti da bi se pripovijedalo, pripovijedati da bi se živjelo – romaneskni opus Mirka Kovača, Smjerokazi*, (teorijske i književnopovijesne studije), Matica Hrvatska Mostar, 2012, str. 242.

*Jedan od zadataka oniričke ili simboličke analize je u tome da istovremeno olakšava ta poistovjećivanja i da im utvrdi razloge i svrhu; ona treba da vrati osobu njenom vlastitom identitetu, otkrivajući smisao njenih otuđenja.*²⁵¹

Svaki san ima značenje. To značenje je u pozadini, u uzroku sna. Zato san treba tumačiti. Tumačenje sna je odgonetanje simbola. San je sinteza svjesnog i nesvjesnog. Tumač sna traga za vezom između objektivne situacije sanjara i slika iz njegovog sna – dakle, to je povezanost između zamišljene i stvarne slike Imotskog kraja.

U stvarnoj slici, spominje se Velika Gospa. *Velika Gospa je blagdan zapadne i istočne crkve kojim se slavi Bogorodičino uznesenje na nebo. U istočnoj Crkvi Isus Krist u nebo odnosi Bogorodičinu dušu, a u zapadnoj Crkvi Gospa je na nebesa uzašla i tijelom i dušom. To je u Katoličkoj crkvi dogmatski fiksirano 1950. godine. (Badurina, 1990.) U šibenskom zaleđu Velika Gospa je jedan od najvećih blagdana. Tada su ljudi išli na hodočašće do Sinja. To hodočašće nije bilo nimalo lako. Hodočasnici su polazili iz sela večer uoči Velike Gospe. Po noći bi hodali preko brda i dolina, a jedini orijentir im je bila Sjevernjača. Teren nije nimalo lak jer sve je to stjenovit i teško prohodan krajolik. Najbrži su ujutro stizali u Sinj da se poklone slici Čudotvorne Gospe Sinjske. Taj težak put je dokaz neizmjerne vjere naroda koji se pouzdavao u Božju pomoć. Velika Gospa se posebno štovala u Vrpolju, kamo su pripreve trajale i po nekoliko dana uoči blagdana. Dan uoči obvezno se postilo. Domaćini bi pekli janjce za počastiti goste koji će doći. Poslije podne sa svih strana dolazili su hodočasnici. Na taj blagdan moralo je svega biti, pa makar se postilo cijelu godinu. Na sam blagdan stoka se nije izgonila na pašu. Djevojke koje su bile zaručene, kao znak stavljale su kolače na ruke, kako im momci ne bi prilazili.*²⁵²

To je simbol Velike Gospe u tradicijskoj kulturi Hrvata. Sa spoznajom o značaju ovog datuma, Kovač ga u roman uvodi.

Velika Gospa je dan svetkovine Uznesenja Blažene Djevice Marije. Slavi se 15. kolovoza, ujedno je to i državni praznik u Republici Hrvatskoj. Povodom ovoga praznika, mnoštvo vjernika posjećuje svetišta Djevice Marije. U katoličkoj teologiji, Marija je proglašena sveticom 1. novembra 1950. godine. Njeno proglašenje prema tradiciji dugoj koliko i kršćanstvo izvršio je

---

²⁵¹ Gerbran, Alen, Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 805-806.

²⁵² Dragić Marko: *Duhovna baština Hrvata u šibenskom zaleđu*, God. Titius, god. 3, br. 3, Split, 2010., str. 150-151.

papa Pio. O Marijinoj svetosti i njenom “uznesenju” pisali su autori: Sveti Antun Padovanski, Sveti Bernard i mnogi drugi. Ovaj praznik slavi se najviše u država Evrope i Južne Amerike. U čast ovog datuma organiziraju se procesije i festivali.

Navedeno je prilog tezi da roman Mirka Kovača *Uvod u drugi život* prožimaju motivi i simbolika biblijskog. Šta to zapravo znači?

Kada čitate djela Mirka Kovača, lako ćete uočiti da su upravo biblijski motivi i simbolika Biblije sakriveni velom postmodernističkih postupaka i da se jednostavno mogu “pročitati u biblijskom ključu”. To znači da su piscu bliske biblijske teme i premda su date u ironijskom kontekstu, ipak nose snažnu simboličku i metaforičku poetiku. Iza grotesknih i ironijskih slika kriju se snažni biblijski motivi.

‘Nastavite’, rekao je Pasolini, ‘Zanima me kako vidite katolicizam’.

‘Ako katolicizam želi biti mistično Kristovo tijelo, zapravo ima veliku šansu ne ondje gdje je podržan, već ondje gdje je osporavan. On se uvijek iznova razvija novim idejama u okviru pronađenih i već dovršenih. Religija i opstaje stoga što se stalno tumači. Ono što se obrazlaže najviše je u ljudskom duhu’, rekao sam.

‘Vi ste vjernik?’ upitao je.

‘Ne, nisam’.

‘Govorite knjiški o katolicizmu’, rekao je. ‘Sve očitija propast sovjetskog tipa socijalizma ojačat će Crkvu. Ta dva protivnika koja se međusobno niječu, držat će se jedan drugog kao slijepci. Osobno vjerujem, kao marksist, da će Crkva, na žalost, sve više dominirati. Bit ćemo svjedoci obnavljanja proleterskog bratstva, ali pod njezinim blagoslovom. Ako bi se meni kojim slučajem ukazala slika Boga, onda bih ga volio promatrati i doživljavati isključivo s islamskog stajališta, jer mi se čini da islam bolje od drugih religija upija u sebe marksizam, iako je is am papa Pavao VI. marksist par excellence’.²⁵³

Pozicija ironičnog i subjektivno-objektivnog pripovjedača, omogućila je Mirku Kovaču u svoju poetiku obogati i stavovima o vjeri, crkvi. Započeti romanom *Gubilište*, preko ostalih djela – romana i pripovijedaka, ovdje dati u ovom jasnom obliku, podcrtavaju zapravo ona suštinska i životno važna pitanja, pitanja vjerovanja, vjerovanja u nešto ili ništa.

---

²⁵³ Kovač, Mirko: *Uvod u drugi život*, str. 97-98.

Svakako da su ovakvi stavovi o životu usko povezani sa stavovima o stvaranju, umjetničkom nastajanju. Odnos prema vjeri unekoliko određuje i odnos pisca u literarnom svijetu. Kovač povlači paralelu između Isusovog stradanja i njegove sudbine sa stradanjima i sudbinama pisca, smatrajući ih objedinjenim ili objedinjavajući ih u tom stradanju.

'O čemu uopće pišu vaši književnici?' rekao je. 'Ako takvo pitanje nije ubitačno po književnost, budući da se sam gadim onih koji kažu: o čemu pišeš! No kako ne poznajem vašu literature, volio bih čuti bave li se pisci kod vas i onim što proistječe iz odnosa marksizma i kršćanstva, jer, konačno, to je veza razuma i misterija. Marksizam samo donekle objašnjava stvarnost, a onda počinje misterij. Za mene je, primjerice, budućnost misterij. O tome sam rado razgovarao sa svojim mladim prijateljima u Esfahanu. Bili ste tamo?'

(...)

'Kod nas je prava rijetkost pisac koji nije genijalan', rekao sam.

Pasolini se suzdržano nasmija, podboči se i nagnu prema meni kao neki uglađeni slušatelj.

'Diletantni pišu o tzv. velikim temama', nastavio sam, 'dakako traljavo, jer pišu nogama. I kad god uzmu riječ, a uvijek je imaju jer je daju jedni drugima, onda blebeću da pisac mora usisati komadine historije i rignuti ih nazad kao neprobavljene literarne splachine. Ako usavršavaš formu, ako si precizan u rečenici, ako je tvoj duševni podatak točan, onda si ti jalovac, iznevjeritelj stvarnosti. Oni kažu, ti gospodari književnog života, da nemaju vremena za finoće i stilove, žure kako bi priopćili temu. Vjeruju da je lijepo pisanje igrarija i laž, a njihova je gnjavaža istinita'.²⁵⁴

Kršćansku simboliku, poznatu i prepoznatu, Kovač koristi i kod oblikovanja likova, poput istetoviranog lika Isusa Krista na grudima mladića starog 27 godina, a od tih 27 godina, mladić je šest proveo u zatvoru. Isus na njegovim grudima jeste njegov doživljaj ili poimanje svijeta, dok godine provedene u zatvoru dokazuju da je on ljudsko biće koje griješi i zbog tih grešaka biva kažnjen.

Roman *Uvod u drugi život* motivski i tematski polemizira sa Biblijom. Sam naslov i sintagmom *drugi život* nisu ništa drugo do poimanje života nakon života – vjerovanje u život nakon završetka ovozemaljskog života, odnosno nakon smrti.

Toj polemici pridružuje se simbolika *kulta mrtvih*.

---

²⁵⁴ *Isti*, str. 98-99.

'Užasavam se kulta mrtvih. Čovjek vrijedi samo kao mnogostruka aktivnost. Sve se ostvaruje kroz djelo i djelovanjem, stoga su revolucije čudo. Svaki pokret koji izaziva sablazan nešto vrijedi'.

'Što je za vas smrt, signor Pasolini?' upitala je Andrea.

'Stapanje', rekao je. 'Stapanje istog i različitog, jer su sve proturječnosti prividne. Stapanje je znak pod kojim živim'.²⁵⁵

Smrt je neizbježna. Ona je simbol prolaznosti svega na zemlji, sve ima svoj kraj, okončanje. Ona oslobađa i ujedinjuje.

Smrt je otkrovenje i posvećenje. Svaka inicijacija prolazi kroz fazu smrti pre nego što otvori pristup novom životu. U tom smislu ona ima psihološku vrednost: oslobađa od negativnih i regresivnih snaga, dematerijalizuje i oslobađa snage duha koje uznose.

(...)

Uprkos tome, misterija smrti se tradicionalno oseća kao strepnja i prikazuje se u zastrašujućim oblicima. To je do krajnjih granica doveden otpor promeni i nepoznatom obliku postojanja, više nego strah od iščeznuća u ništavilu.²⁵⁶

Stoga, kult mrtvih, kult smrti jeste zastrašujući, kroz lik signor Pasolinija, Kovač se oslobađa kulta umiranja, polemizirajući, iznoseći svoje stavove potkrijepljene činjenicama.

U kontekstu zadate teme – oblika tradicijske kulture i usmene književnosti u djelu Mirka Kovača, na tragu tradicije, u ovom romanu ukazat ćemo na simboliku brojeva 5 (*Pet kratkih priča*) i broja 8 (*Osam priča Luisa Bunuela*).

I mada su sve priče svojom strukturom, tematikom i značenjski predznakom, zaslužile posebnu analizu, ovdje ćemo ukazati na činjenicu da Mirko Kovač nije slučajno odabrao upravo ove brojeve za naslove cjelina romana.

Broj kao simbolička kategorija ima posebno svojstvo. A tumačenje brojeva smatra se simboličkom naukom, jednom od najstarijih.

Broj se sastoji od reči i znaka, a važniji je i zagonetniji od svojih sastavnih delova.

(...)

---

²⁵⁵ *Isti*, str. 100.

²⁵⁶ Gerbran, Alen, Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 852-853.

Moć reči je velika, ali moć broja je još veća. Ako je reč objašnjenje znaka, broj je njegov skriveni koren, a sastoji se i od zvuka i od znaka pa je istovremeno snažniji i zagonetniji.

(...)

Prema nekim verovanjima, svaki broj teži stvaranju višega broja, jedan da stvori dva, dva tri itd., kako bi prekoračio svoje granice prema drugima, kako bi imao protivnika ili partnera. Brojevima se pridaju ljudski nagoni²⁵⁷.

Ukupan broj ovih priča je 13. Broj trinaest je još u antici smatran brojem koji donosi nesreću. Trinaesto poglavlje Otkrivenja je poglavlje u kome se govori o Anti-Hristu i Zveri.

(...)

Taj broj uopšteno odgovara ponovnom počinjanju, uz pežorativnu naznaku da je više reč o ponavljanju nečega, nego o ponovnom rođenju. On, na primer, predstavlja neprekidno guranje Sizifova kamena.²⁵⁸

Da se vratimo značenju brojeva pet i osam. Koja je njihova simbolika i u kojoj simboličkoj ravni u romanu su ova dva broja upotrijebljena?

Broj pet simbolizira sjedinjenje. Simbolizam broja 5 proizilazi iz činjenice da je on zbir prvoga parnog i prvoga neparnog broja (2-3), a i da je sredina prvih devet brojeva. Znak je sjedinjenja, svadbeni broj, kako kažu pitagorejci; on je broj središta, sklada i ravnoteže. Biće to dakle broj hijerogamije, spajanja nebeskog principa (3) i zemaljskog principa (2). Simbol je – čoveka (raširenih ruku odaje utisak da je sačinjen od pet delova, raspoređenih u obliku krsta; dve ruke, grudni koš, centar – zaklon srcu – glava i dve noge). Simbol je i univerzuma: dve ose, jedna vertikalna, a druga vodoravna, prolaze kroz isti centar; simbol je reda i savršenstva; i napokon, simbol božanske volje koja i ne može da želi drugo do red i savršenstvo.

Predstavlja pet čula i pet čulnih oblika materije: celokupnost čulnog sveta.

Petaugaono savršenstvo pitagorejaca ostavilo je traga i u arhitekturi gotskih katedrala. U hermetičkom simbolizmu zvezda s pet krakova, cvet s pet latica, stoji u centru krsta četiri elementa: to je kvint-esencija ili etar. Broj 5 je u odnosu na 6 ono što je mikrokosmos u odnosu na makrokosmos, individualni čovek u odnosu na univerzalnog čoveka.²⁵⁹

---

²⁵⁷ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 87-88.

²⁵⁸ *Isti*, str. 988-989.

²⁵⁹ *Isti*, str. 695-696.

Prva priča iz poglavlja *Pet kratkih priča* naslovljena je *Pater familias*. Izraz *pater familias* na latinskom znači „otac porodice“ ili „vlasnik porodičnog imanja“. Simbolički, kratka priča se upravo odnosi na produžetak vrste – stvaranje „porodice“, začće djeteta. U naslovu naredne priče Kovač koristi riječ „krv“. Po Bibliji, krv je simbol života, princip rađanja. Također, simbol krvi u vezi je sa topline, životom, suncem. Opća simbolika krvi je crveno, ali i besmrtnost.

Zatim slijedi priča *Smrt u Jeruzalemu*. Obje riječi iz naslova nose sobom višestruku simboliku – simboliku završetka nečega, života, postojanja, direktno povezanog sa brojem trinaest, a Jeruzalem (Jerusalim) na starohebrejskom znači *posjed dvostruka mira*. Jerusalim je grad u Izraelu, a njegovo simboličko spominjanje u naslovu priče najvjerojatnije je usko povezano sa Biblijom. Naime, Novi Jeruzalem se kao izraz dva puta spominje u Bibliji, u knjizi Otkrovenje (3:12; 21:2). To je simboličan grad koji zapravo predstavlja nebesko mjesto na koje odlaze sljedbenici Isusa Krista.

Preostale dvije priče, u naslovima sadrže pomalo arhaične riječi ili riječi imena čudnih oblika (misli se na glagol *mamiti* u naslovu priče *On me mami* i vlastito ime Taran u naslovu priče *Profesor Taran*).

Broj osam je simbol ravnoteže, ali i simbol pravde. *Osam je broj kosmičke ravnoteže. To je broj glavnih strana sveta zajedno sa sporednim; to je broj ruže vetrova na atinskoj Kuli vetrova. (...) – broj osam i osmougao imaju ulogu posredništva između kvadrata i kruga, između zemlja i nebe, i zato su u vezi s posredničkim svetom. (...) Osmi dan dolazi nakon šest dana stvaranja i sabata. On najavljuje buduće večno doba: ne donosi samo Hristovo uskrsnuće nego i čovekovo. Dok je brojka 7 prvenstveno broj Starog zaveta, 8 pripada Novom zavetu. Najavljuje blaženstvo budućeg veka.*

*Prema svetom Avgustinu, svako delo u ovom životu u vezi je s brojkom 4, ili s dušom čija je brojka 3. Nakon sedmog dana dolazi osmi koji obeležava život pravednika i kaznu za bezbožne.*²⁶⁰

Stoga je poglavlje romana *Osam priča Luisa Bunuela* ispričano u 1. licu jednine, sa strukturom dramskog teksta. Te priče imaju sljedeće naslove nakon Uvoda: *Grob, Krštenje, Ispovijed, U društvu popova, Porodaj, Sestre, Dobrodošlica, Pripovijedanje o anđelima*.

---

²⁶⁰ *Isti*, str. 651-652.

Naslovi su simbolički dati, asocijativni niz upućuje na biblijsku semantiku – od umiranja do rađanja, obrnutim redom, ne narušavajući zadatost života.

Na ovu simboliku nadovezuju se naslovi daljih priča: *Posljednja večera*, *Spas*, *Razgovor u katedrali*.

Nagovještavajući i vješto se krijući iza samih naslova, biblijski ton, svojstven i drugim djelima Mirka Kovača, u romanu *Uvod u drugi život*, dobiva svoju simboličku konotaciju koja se može protumačiti kao potraga za boljim i ljepšim, udobnijim, nekim drugim životom.

Ono što se uočava jeste zaokret ka drugačijem tipu proze u oba romana. I u romanu *Vrata od utrobe* i u romanu *Uvod u drugi život* za kojeg slutimo da ima naznake autobiografskog. I mada smo do sada iznosili književno-teorijske analize koje su potvrda postmodernističke poetike Mirka Kovača, dodat ćemo da je roman *Uvod u drugi život*, zaista postmodernistički roman koji je, Koliko blizak autobiografiji, toliko je blizak i *autofikciji*. *Taj je specifičan žanr moguće odrediti kao legitimog (postmodernističkog) nasljednika same autobiografije. U znanosti je o književnosti opće mjesto da mu je rodonačelnik Serge Doubrovsky koji je njime definirao vlastitu spisateljsku praksu.*

(...)

*Autofikcija se definira na sljedeći način: “Samosvojni žanr karakteriziran dvostrukim ugovorom između autora i čitatelja: autobiografski ugovor koji od autora zahtijeva da govori istinu o svojem životu i fikcionalni ugovor kojim se omogućuje fabuliranje i izmišljanje”.*²⁶¹

A roman *Uvod u drugi život*, zaista čine fragmenti koji su vremenski labavo (fiktivno) povezani jedan s drugim. Stoga je ovaj roman na određeni način u konstrukciji i organizaciji poglavlja i vremena, drugačiji od prethodnih.

Vremenske oznake, već smo o tome govorili daju romanu formu dnevnčkih zapisa, a utisak dokumentarnosti pojačan je likovima, koje prepoznajemo a koji su bili dio pišćevog okruženja: Danilo Kiš, Leonid Šejka, Miro Glavurtić, Slobodan Perović.

Kovač koristi autobiografsko i dodaje mu fikciju koja se stapa u romanesknu strukturu tipičnu za postmodernističkog pisca. U ovom romanu je opisan njegov odlazak iz Beograda i

---

²⁶¹ Beganović, Davor, *Život i autofikcija*, <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/zivot-i-autofikcija/> (Pristup: 20. 04. 2024. godine)

dolazak u Rovinj, gdje će ostati do kraja svoga života. Stoga je ovaj roman u podnaslovu i označen kao *novi roman*.

*L. je mistično mjesto. Kako drukčije objasniti sat na tornju koji od svršetka rata nije radio, a te godine kad sam došao, uoči Kristova rođenja otkucao je 12 puta i opet stao. Vrijeme nije uređeno i definirano, ono je mistično.*²⁶²

Mitski grad L. ponovo će biti jedan od kronotopa u romanu *Grad u zrcalu*. Neizostavan dio svih njegovih djela je on sam, Možemo to nazvati i autobiografsko i autofikcionalno, ali se Kovačevo djelo ne može tumačiti bez spoznaje o tome da se preživljeni njegov život, iščitava na stranicama njegovih djela.

I baš kao što je roman *Uvod u drugi život* bio štivo koje se čitalo osamdesetih godina prošlog vijeka, tako je roman *Vrata od utrobe*, postao bestseler u ondašnjoj Jugoslaviji.

Bez obzira na sve što je u tekstu izneseno a govori u prilog činjenici da je Mirko Kovač u svojim djelima bio više ili manje dosljedan postmodernističkom pripovjednom postupku, zaključujemo da su njegova djela duboko i korijenski vezana za tradiciju u pogledu motiva, lajtmotiva, kronotopa. Kada to kažemo, prije svega mislimo na tradicijsku kulturu i narodnu književnost, zapravo i na religijsku i na usmenu i na pisanu i na historijsku tradiciju.

Hibridni žanr, o kojem smo već pisali, omogućio je piscu da svoju misao uobliči, neobično u formi kroki priča, koje su nastajale u Beogradu, Zagrebu, Rovinju. Zapažamo da su fragmenti isto ili slično oblikovani, a tema istih je ili slučajni susret sa nekom “stvarnom” ličnošću (Pekić, Bulatović, Glavurtić) ili anegdota. I u tom pogledu, kod Kovača ne postoji nikakva selekcija, stoga je i stil ovog romana upitan. Primjećujemo da u ovom romanu, više nego u bilo kom Kovačevom djelu postoje citati.

Roman se može promatrati i kao jedna vrsta piščeve ispovijesti. Već smo kazali, Kovač sagledava vlastiti život iz različitih uglova. A kroz razgovore sa likovima romana, pokušava da “pronađe sebe”.

Veoma je značajna za tumačenje poetike Mirka Kovača i poema *Razvaline*, o njoj i još nekim pjesmama, biće govora kasnije u radu.

Ipak, a o tome smo i pisali u prethodnim pasusima ovog segmenta rada, za Kovača kao ličnost, za Kovača kao pisca, u ovom romanu podcrtana je uloga Boga, Isusa Krista. Sumnja u svrhu postojanja svijeta i čovjeka, sumnja u postojanje sebe samog problematizira se upravo u

---

²⁶² Kovač, Mirko: *Uvod u drugi život*, str. 72.

romanu *Uvod u drugi život*. Svako biće želi se uzdignuti u sebi samom, zašto ga priječimo u tome, zašto mu blatimo ponos, čast, tradiciju, domovinu, Boga! Upućujemo ga na nešto drugo i to proglašavamo za progresivno, a progresivno je nedokazivo, samim tim i nejasno. Bog je jasnoća jer se dokazuje postupcima. Ako mi tko dokaže da ga nema, neću se osjetiti pogođenim, jer sam se vlada kao da ga ima!²⁶³

*Svakodnevno sam listao Sveto pismo, jedno lijepo izdanje britanskoga biblijskog društva iz 1956. godine. Na posebnoj stranici pisalo je SERBIAN BIBLE. Ponekad sam čitao naglas i uživao u starom jeziku. Bio sam tada potišten pa mi je čitanje Biblije pomoglo.*²⁶⁴

Roman *Uvod u drugi život*, smatramo djelom koje ima važnu ulogu u tumačenju stvaralačkog opusa Mirka Kovača i njegove poetike. Motivi, teme, likovi, pasaži, citati, naslovi pređašnjih i budućih Kovačevih djela, sadržani su u ovom romanu.

*Pred propalim zrcalom odražava se sva moja nutarnja napetost, jer iščekujem da se moj zamagljeni lik izbistri, da se tamo negdje u pozadini pojavi ruka Nevidljivog majstora koja će, s naličja ogledala, nanijeti srebrnasti prah, tu finu smjesu žive i pijeska, i tako mi vratiti jasnoću.*²⁶⁵

Imenicu *zrcalo*, Kovač će iskoristiti za naslov svog romana (*Grad u zrcalu*). Ogledalo je odraz naše vanjštine i unutrašnjosti, a unutrašnjost se ne može “izbistriti” bez “Nevidljivog majstora” (boga) koji će na tom putu saznanja pomoći. Zato smo i kazali da Kovač odgovore na svoja pitanja o smislu bitisanja, postojanja traži u Bibliji.

Prezime Meštrević pronašli smo i u ovom romanu. *Otkrio sam jedan stari rukopis, pripada onom zagonetnom stanaru iz ljetne izbe Antuna Meštrevića.*²⁶⁶ Pa i motiv šarene ptice se ponavlja, sintagma *nebeski zaručnici* (*Svi smo mi nebeski zaručnici*), zatim lik Florijana, obrazloženje nastanka drame *Isus na koži* i drugi..

Kovač je pisac koji neprestano vodi razgovore i sa piscima i sa njihovim djelima, ali i djelima koja pripadaju svjetskoj književnosti i koja su dio civilizacijskih tekovina. I ne samo piscima, već i filozofima, slikarima, glumcima, umjetnicima. Stoga je ovo djelo u znaku

---

²⁶³ *Isti*, str. 256-257.

²⁶⁴ *Isti*, str. 175.

²⁶⁵ *Isti*, str. 43.

²⁶⁶ *Isti*, str. 70.

autocitatnosti, ali i tradicije, pisane i religijske, djelomično usmene tradicije. Jer se kroz prizmu tradicije jedino mogu čitati i razumjeti djela Mirka Kovača.

10. 1. Poema što nastaje odlukom Boga - Mirko Kovač: Razvaline

Imajući u vidu da ćemo se u narednom poglavlju baviti jezikom i stilom u djelima Mirka Kovača, kao i da je dosadašnji rad kronološki obuhvatio djela Kovačeva, smatrali smo važnim vratiti se na početke stvaranja Mirka Kovača i djela koja su nastala 70-ih godina prošlog vijeka. Ovdje prije svega mislimo na poemu *Razvaline* (1971), zatim pjesmu *Zdravica za sretnu Novu 1973* i pjesmu *Konačno zadržavanje u vremenu* (1975). Pjesme su objavljene u romanu *Uvod u drugi život*.

Uočavamo da je, kao i kod pisaca njegove generacije, označenih kao postmodernisti, prisutna citatnost koja postaje autentičnost njegove poetike. Kontroverzno, ironično, katkad i vulgarno kazivanje, usmjereno je na razotkrivanje ili urušavanje jednog društvenog poretka, sa stanovišta vremena u kojem je stvarao. S umjetničke ili književno-teorijske tačke, Kovač unosi novine jer se koristi metatekstualnošću i citatnošću, unoseću u svoja djela većinom sentence koje su ili aluzija na Bibliju, ili su pak zaista biblijski motivi i teme. Na ove motive, Kovač nadovezuje i elemente religije, ali i narodnih običaja.

Slično kao što je u većini proznih djela njegov autor zauzimao poziciju homodijegetičkog pripovjedača, započeta je poema: *Poema što nastaje odlukom Boga*

*Portret je moj.*²⁶⁷

Svakako da je autobiografsko prisutno u opusu Mirka Kovača. I mada su autobiografski dijelovi ili autobiografske naznake sakrivene iza mitološkog, biblijskog, fantastičnog, fikcionalnog u tekstu, ti dijelovi su u semiotičkom pogledu veoma značajni. Rečenice proznih djela, baš kao i stihovi pjesama, dijelovi drama koje je Kovač napisao, prožeti su i stvarnošću, ovdašnjim, tegobnim i mučnim, za pojedinca, za pisca, za intelektualca.

---

²⁶⁷ Kovač, Mirko: *Uvod u drugi život*, str. 82, 83, 84, 85.

Kovačev lirski subjekt u pjesmama zarobljen je između misli o Bogu, vjerovanja, nadanja, sadašnjosti, erotskog uzbuđenja, bluda, stida... Bijeg od takvih misli i rastrzanosti, lirski subjekt vidi u smrti. Smrtnost je i opravdanje za sve grijehe.

Ponižen u ovom gradu pjevam u njegovu slavu

Povijest nedaća i ljubavni poraz

I sve što ovaj grad skriva u meni

Bit će iskazano bez kolebanja.

*

O, Bože moj, založi se za neke stvari

Da ih zajedno uredimo.

Bit će govora o svemu

Složenom i proturječnom,

Bit će dosjetki i čistog obreda.

Obećavam ti mnoge vragolije duha.²⁶⁸

Stihovi odaju patnju lirskog subjekta, njegovu izgubljenost i potrebu da se pronade u društvu, ali i potrebu da jedan poredak koji je na određeni način poljuljan, snagom volje, poboljša. I upravo tu i dolazimo do autobiografskog u ovoj poemi, ali i do elemenata tradicijske kulture. Nadalje u stihovima koji slijede, lirski subjekt nagovještava da Poemu posvećuje španjolskom svećeniku, piscu, doktoru prava i teologije, utemeljitelju Opusa Dei (Djela Božjeg), svecu Katoličke Crkve, Josemariu Escrivu de Balagueru.

---

²⁶⁸ *Isti*, str. 82-83.

Sarkastičan i ironičan ton dominiraju pjesmom. Ne možemo kazati da pjesma ima podtekst, koji je biblijski. Ali možemo reći da je pozadina pjesme, inspiraciju piscu-pjesniku bila Biblija. Kao element tradicijske kulture. I ne samo *Biblija*, već crkva i njeno značenje u tadašnjem vremenu socrealizma. Crkva je zapravo ruševina, razvalina. Naravno da je to metafora za događanja koja su se zbivala pod okriljem crkve, što Kovač provlači i u proznim tekstovima.

Uđoh u crkvu-ruinu,

Razvalinu, ruševinu, urvinu,

Tu gdje me jedan mladić zgrabi za mošnje.

Vidjeh Bogorodicu koja okreće glavu

I njezina sina kako čisti riblje kosti.

Sve se svrši u trenutnoj boli.

Pri obasjanju ugledah lice mladića

Zapravo zbaci šminku

Pod svodovima morbidnih lukova

Izvedenih gotskim alatom.

Mrzim klesare koji biblijske priče

Razrađuju u pljesnivoj ornamentici.

U tom mladiću, kao u zrcalu ruševine,

Prepoznah sebe i viknuh glasno:

'Bježi odavde, iz ove razvaline!'²⁶⁹

Pjesnikov dvojnik – pjesnik sam, fikcionalni lik pojavljuje se i u pjesmama Mirka Kovača, kao amblem, znak prepoznavanja za čitaoca da su to djela Mirka Kovača. Udvojeni lik je na neki način autentičan potpis Mirka Kovača.

NEMA TOLIKO VELIKE KNJIGE

nema toliko velike knjige

za sve riječi

o ljudima

gradovima

prostorima

ulicama

i adresama

za već mutni odraz zadovoljstva

u maslinjacima

buđenja uz vjetar sa obale

i zvonima crkava

iz kojih su odavno ispratili

i vjernike

i Rođenje

i Raspeće Gospodnje

a ipak neđeljnim jutrom

---

²⁶⁹ *Isti*, str. 84-85.

mame uređene vjernike

ni za jednu ljubav

opijenu magnolijama

i lovorom

na koje ne slijeću ni leptiri

jednostavno

nema više

prostora za trajanje

*u rođenom jeziku*²⁷⁰

Suvremenici i podrijetlom srodnici, Mirko Kovač i Mladen Lompar nisu samo to. Kao što se može vidjeti iz pjesme crnogorskog pjesnika Mladena Lompara *Nema toliko velike knjige*, slične teme i motive dijelila su oba pisca. Biblijski podtekst, vjera ili vjerovanje, dio religijske tradicije prikazan kroz motiv *Raspeća Gospodnjeg* kod Lompara ili kroz stihove Mirka Kovača: *Vidjeh Bogorodicu koja okreće glavu / I njezina sina kako čisti riblje kosti*, dijelila su oba pjesnika. Zatim traženje u jeziku, postavljanje jezika kao trajne vrijednosti, besmisao, svjesnost prolaznosti i konačnosti i na kraju smrt – sličnosti su koje se očituju u obje pjesme dva velika pisca/pjesnika crnogorske književnosti.

Pjesma *Konačno zadržavanje u vremenu*, metaforički i simbolički vrijeme označava granicu u trajanju. Ono može biti konačno i beskonačno. Okončano vrijeme znači svršetak ili smrt.

---

²⁷⁰ Lompar, Mladen: *Nema toliko velike knjige*, u: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI broj 5-6/2014/ Nova serija, str. 4

Na putu ka granici trajanja, zadržavanje u vremenu je produžavanje tog istog vremena, neumitnog protoka života koji je kako lirski subjekt navodi usmjeren na molitvu:

A sve je usmjereno na molitvu,

Jer je najpogodniji čas za to.

Pohvala vrijednostima, stvarima

Sretnom dovršenim; molitva Bogu

Konačno zadržavanje u vremenu.²⁷¹

Ironičnim naslovom *Zdravica za sretnu Novu 1973.*, Kovač nagovještava da pjesma neće biti u svečarskom tonu, niti će naličiti na zdravcu. Stihovi koji slijede slični su stihovima socijalnih pjesama jer metaforički uz aluziju govore o životnim nedaćama. Sarkastični stihovi: *Bit će gologodno²⁷²* podsjećaju na Šantićeve stihove iz pjesme *O, klasje moje – I niko neće čuti jad ni vapaj...* Lirski subjekt, kroz stihove ove pjesme gradacijski niže sve nesreće, sve smrti, sve boli jednog bića. One univerzalne tačke oko kojih se tuga savija, a pratioci tuge kroz sve pjesme svjetske i regionalne književnosti su glad i hladnoća, jer nesreća nikada ne ide sama (...)

Kovačev umjetnički (književni) izraz je smio, nesvakidašnji, imaginativan... takva je i njegova poezija. Počeci Kovačevog stvaralaštva obilježeni su stvaralaštvom velikog hrvatskog pjesnika Tina Ujevića. U memoarskoj knjizi *Vrijeme koje se udaljava*, Kovač nas “obavještava” o “krivcu” koji ga je nepovratno usmjerio na književne tokove. *Tako se i 'Auto na korzou' (izdanje Slobodne misli, Nikšić iz 1932. godine) predstavlja kao prvo vlasništvo, a nakon toga mladac*

---

²⁷¹ Kovač, Mirko: *Uvod u drugi život*, str. 228.

²⁷² *Isti*, str. 157.

Kovač, kao do najvećeg Blaga, a opet na beobične načine, dolazi do još dvije Tinove knjige 'Kolajna' i 'Ojađeno zvono'.

Dakle, najprije je prokrijumčario 'Auto na korzou' i svoje neprilagođeno biće nepovratno uvrzao u svijet književnosti. A kasnije, kada je obogatio ličnu, dječачku biblioteku, sa čak tri izdanja istog autora, već je posjedovao i poseban odnos prema svijetu književnosti. Tr tri knjige, napisaće, 'koje sam stalno nosio kao kakav osobni dokument, kao propusnicu koju bih pokazao nevidljivom vrataru na ulazu u izabrani Kutak kamo sam odlazio čitati'.²⁷³

Kovač je i u poeziji tražio uzore, od njih se nadahnjivao, sa njima započinjao svoju stvaralačku i imaginativnu igru riječi, svjestan da su i pisana i usmena i religijska tradicija neiscrpno bogatstvo koje je, kroz postupke moderne i suvremene ili postmoderne, kroz citatnost, intertekstualnost, metatekstualnost, tekst u tekstu, potrebno uvoditi u književnost, kako ne bi bilo zaboravljeno.

---

²⁷³ Goranović, Pavle: *Kovač (udvojeni) Tin, Poezija kao propusnica i hamajlija: Uzvišena bliskost s pjesništvom u: Zbornik radova, Peti Dani Mirka Kovača, Kovač, ili o majstorstvu, Rovinj, 2018. godine, str. 257.*

11. MAGIČNO U DJELIMA *NEBESKI ZARUČNICI* I *KRISTALNE REŠETKE*

Kovačeve pripovijetke sabrane u knjizi *Nebeski zaručnici* (1987) ne mogu da se okarakteriziraju kao puka svjedočanstva vremena o kojem govore, one su prvenstveno pisane sa namjerom da osvijetle one ljudske sudbine koje su stradale pod nasiljem i političkom presijom uvjetovanom tadašnjom situacijom na Balkanu.

Naizgled rasute, ove pripovijetke povezane su historijskim okvirom – sukobom na relaciji Tito – Staljin. Prikazane su tragične sudbine junaka ovih pripovijedaka, koji su često na relaciji ludila ili irealnosti. Svaki od tih junaka, pred piscem iznosi svoju sudbinu. A pripovijedanje je u 1. licu jednine, homodijegetičko pripovijedanje. Takvi junaci pod političkim i drugim pritiscima postaju žrtve. *Neki od njih su predstavljeni kao piščevi dvojnici, što u realističku osnovu priče unosi fantastičku dimenziju. Neki put, opet, u pokušaju da odgonetne tajnovitu sudbinu svojih likova, pisac polazi od fantastike da bi se vratio u stvarnost. Ukratko, zaključuje ovaj kritičar, Kovačevi junaci, koji se kreću u prostoru između dva sveta, posebni su zato što su u isto vreme 'i sa ove i sa one strane, kao junaci Edgara Poea i Dostojevskog', njegovih referentnih pisaca.*

*I Danijel Valter primjećuje da se u Nebeskim zaručnicima sreću neobična bića koja najčešće podsećaju na 'fantome', ali je nešto drugo privuklo njegovu pažnju: način na koji pisac slika 'svet užasa, laži, prevara, mržnje...' u kojem su prinuđena da žive ta bića.*²⁷⁴

Knjiga pripovijedaka *Nebeski zaručnici* tematski je usmjerena na smrt, a svijet u ovim pripovijetkama na granici je između fantastike i stvarnosti. Pripovijetke donose kritiku socijalističkog realizma, ipak nisu samo prikaz vremena koje je dato u njima. Niti su samo odraz političkih stavova autora. Ove pripovijetke u sebi sadrže i realistično, zapravo realnost koja je naglašena dramatičnim zapletima, a često i fantastičnim obrtima i raspletima. Društvena stvarnost koja je pisca, Mirka Kovača toliko opterećivala svoj izraz je pronašla upravo kroz realistične prikaze te iste društvene stvarnosti, ali poetičnost i sama poetika Mirka Kovača, svoj odraz je pronašla kroz karaktere likova, koji su ponekad fantastično i nadrealno prikazani. Pripovjedačko umjeće Kovač iskazuje u pripovijetkama ove zbirke koje objedinjavaju natprirodno i snove sa

---

²⁷⁴ Srebro, Milivoj: *Egzil: izbor ili prinuda, Recepcija dela Mirka Kovača u Francuskoj*, str. 853-854.

stvarnim i zbiljom. I sve je dato u opozicija: san – zbilja, ljudsko – demonsko, stvarno – mistično, ja – drugo ja, život – drugi život.

Prije se može ukazati na činjenicu da iza svih ovih tema stoji pitanje koje glasi: *što znači pisati? Ta tema se razvija u Kovačevim novelama, u kojima pripovedač 'luta lavirintom svojih sećanja', kroz evokaciju motiva vezanih za 'smrt, sećanje na mrtve, rat, izdaju itd'.*²⁷⁵

Dakle, svijet je apokaliptičan u pripovijetkama zbirke *Nebeski zaručnici*. Metod dokumentarnosti blizak postmodernistima, omogućio je Kovaču da se, kroz pripovijetke, obračuna sa mitom ili mitovima.

Smrt bližnjih i prijatelja potresale su me, ali bi me i razbistrile da uočim ono što u drugoj prilici ne bih zapazio. Uz svaku smrt iskrsnuo bi poneki uzbudljiv detalj, od kakve erotske zgode do trivijalne radnje, a svakidašnje stvari postajale bi čudnovate. Pa i ono što bi se izgovorilo, a povezano je sa smrću, dobilo bi novu vrednost i posebno tumačenje. Prijećam se mog prijatelja, mladog slikara, kad smo se susreli pred Kinotekom, kako je najednom, gotovo poverljivo i bez povoda izgovorio:

- *Znaš, prijatelju, život bi bio nepodnošljiv da Hrist nije od smrti učinio oruđe spasenja.*²⁷⁶

Smrt ima više značenja, i to je jasno. Jedno od njih je oslobođenje bola i patnje, brige. Smrt sama nije kraj, konačno skončanje, smiraj, *ona otvara pristup kraljevstvu duha, pravom životu: mors janua vitae (smrt donosi život).*

(...)

*Smrt nas podseća da treba ići još dalje i da je ona sama preduslov napretka i života.*²⁷⁷

Do spasenja dolazi se smrću, umiranjem koje je zapravo čin spasenja. Pripovijetka *Prozračno telo*, "otvara" zbirku pripovijedaka i donosi motiv smrti. U istoj pripovijetci nalazimo i motiv sna: *Bio sam izmučen snovima, a nikako nisam mogao da ih povežem ni protumačim; svakako je otuda iz bezdana prethodne noći, nadolazila teskoba. Vešti tumač snova bila je moja*

---

²⁷⁵ *Isti*, str. 854.

²⁷⁶ Kovač, Mirko: *Nebeski zaručnici*, BIGZ, Beograd, 1987, str. 5.

²⁷⁷ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 854.

*pokojna majka. Nju sam često prizivao u snu da tumači moje snove. Toliko je puta predvidela moj 'sledeći ishod'. Ali toga jutra osećao sam se napušten i usamljen, nisam se usuđivao da ustanem, ostati u postelji bilo je isto tako zloslutno.*²⁷⁸

Nad ovakvim pasažima u pripovijetkama, i u romanima Mirka Kovača, čitalac zastane, jer je na tako malom prostoru kazano gotovo sve. Figura majke, njena prisutnost kao datost života, u isto vrijeme navođenje njene odsutnosti kao "krivca" za osjećaj usamljenosti i napuštenosti i konačno, san kao slutnja i crna misao. Prema K. g. Jungu, čovjek sanja o sebi i kroz sebe. Svaki element sna je simbol subjekta, reminiscencija i sjećanja kao reakcije na vanjske okolnosti. Sadržaji sna, simboli su subjektivnih sadržaja.

Pored motiva ili teme smrti, često, zapravo skoro uvijek prisutnog motiva u Kovačevim djelima, vidjeli smo pojavljuje se i motiv sna, ali i figura oca koja je u ovoj zbirci dominantno prisutna. I dok se pisac obračunava sa mitovima, koje koristi kao polazište za građenje svojih djela, što nas dovodio do zaključka da je riječ o historijskoj tradiciji, odnosno prisutnosti historijskih tragova u djelu Mirka Kovača, na drugoj strani je figura oca, odnosno lik oca u tridesetim godinama je aluzija na Isusa Krista. A to opet upućuje na činjenicu da je Kovač stvarao djela imajući na umu Bibliju, dakle, pisanu tradiciju.

Otac kao simbol dominacije, simbol zaštitnika, ali i autoriteta, onoga koji sprječava emancipaciju, koji sprječava promjene. *U mitovima o stvaranju uzdiže se u tvorca kulture; njegova simbolika se stapa sa simbolikom neba i upućuje na osećaj odsutnosti, nedostatka, gubitka i praznine koju može ispuniti samo onaj što donosi svetlost.*

(...)

*Otac nije samo biće koje želimo da posedujemo ili imamo, nego i biće koje želimo da postanemo, koje želimo da budemo ili da se s njim izjednačimo. Napredovanje u tom pravcu ide putem potiskivanja drugog oca i približavanja sebi ocu (Edip, Brut, Persej). Takvu identifikaciju s ocem prate dve promene, smrt (on) i ponovno rođenje (ja). Otac je, dakle, trajna slika transcendencije, koja se bez teškoća može prihvatiti samo uzajamnom ljubavlju u odrasloj dobi.*²⁷⁹

---

²⁷⁸ Kovač, Mirko, *Nebeski zaručnici*, str.9.

²⁷⁹ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 654-655.

To potvrđuje posljednja pripovijetka zbirke sa naslovom *Otac i njegove reči ili Nebeski zaručnici*.

U pričama 'Otac i njegove reči' i 'Sećanje na šarenu ticu', snaga proživljenog, jednaka je snazi iskazanog, a forma dovedena je do svoga pravog sadržaja, do katarzičkog 'osjećaja pročišćenja'. Prilika za poetski Post scriptum, iznova je korištena:

'Za razliku od stvarnosti čija su događanja ograničena, pa i siromašna, san je raskošna, zadivljujuća, često okrutna i neobjašnjiva priča o dvojstvu, o raspadnutom ja na kojemu sam celog života radio – to mi je pričinjalo zadovoljstvo i moj život činilo punim. Celog života sam prikupljao podatke o sebi. Ako sada pogledam unatrag, moj je život bio bez mrlje, lirski uzvišen, oslobođen od fanatizma i uvek korak ispred ostalih. Drugi su motrili svet oko sebe, a ja sam crpeo iz svojih snova, iz podsvesti i iz dubina svog bića. Ako baš hoćete, bi sam u neprijateljstvu sa stvarnim životom'. ('Otac i njegove reči', iz zbirke pripovjedaka 'Na odru').

Ili početak priče 'Sjećanje na šarenu ticu' iz iste zbirke:

'Jesam li tada zalutao u dio grada koji se naziva Gradska mahala ili samo Mahala, ne sjećam se tačno; zapravo ne znam kako sam dospio u sumnjivi kvart. Tu smo nerado zalazili, barem mi seoski mališani. Uzmimo da sam se u tom kvartu našao slučajno, hodajući sa siledžijom ili jednostavno nošen željom da provirim u zabranjeni svijet – zabranjeni samo majčinom voljom i njenim pretjerivanjem – i da sam tu stajao u kratkim pantalonama, izubijanih koljena, sa 'zepama' na nogama koje mi je otac kupio upravo toga dana u prodavnici 'Bata'. Sada se ne sjećam kamo je nestao moj otac, ali ja sam gotovo cijeli dan proveo u toj četvrti. I dok sam stajao tu, u srcu Mahale, pokraj česme ili blizu džamije, prišao mi je uglađen čovjek, srebrnaste kose, u iznošenom ljetnom odijelu i s ružom u ruci kojom mi je dotaknuo lice. Sjećam se crvene boje te rascvjetale ruže, a i dan – danas, kad god pomirišem ružu, iskrsne mi ta slika neznanca iz Mahale'. (Isto).²⁸⁰

Da se motivski krug prisutan i u ostalim djelima Mirka Kovača, nastavlja, potvrđuje sljedeći prepoznati motiv koji, sa ostalima doprinosi potvrđivanje stava – teze date naslovom ovoga rada – oblici usmene književnosti i tradicijske kulture u djelu Mirka Kovača.

---

²⁸⁰ Vukčević, Lidija, *Zavičajno kao kozmopolitsko u prozi M. Kovača* u: Zbornik radova *Savremena crnogorska književnost*, Nikšić, 2006, str. 268.

Zlo je kao motiv dominantno u pripovijetci *Dan i noć*, koja donosi temu fenomena ljudske duše. Opozicija dana noći jeste opozicija dobra i zla, života i smrti.

U tu binarnu shemu pisac uvodi elemente naučnog i religijskog, o noći kao carstvu đavola i nagona. Teško je reći da li autor u istoriji junaka fra Veselka, tretira elemente shizofrenog cijepanja ličnosti jer priča sadrži obilje fantastičnih motiva. Kovač ironiju i grotesku koristi kao sredstvo objektivizacije zla, u sklopu konstruisanja 'priče o priči', koja čini dio učestalog pripovjedačkog postupka moderne proze. Tri priče se posebno uklapaju u obrise porodičnog romana – Večernji poljubac, Ante Palaversa i Jevgenija Zabolocka, u kojoj je pisac dat u ulozi nesvjesnog demona-proroka.²⁸¹

U ovoj pripovijetci, Kovač je pokušao da oblikuje lik fratra Veselka Kuljića, da dâ psihološki portret ovog lika kao lika udvojene ili podvojene ličnosti, koji danju živi kao fratar, pobožno i smjerno, a noću se ovaj smjerni čovjek pretvara u najgoreg ubicu. Jasmina Ahmetagić smatra da je ova Kovačeva proza *u prvom redu slaba psihološka literature (...)*

Zatim motiv pukotine, kao simbol praznine, nedostajućeg ili nestalog dijela nečega, života najviše. U istoimenoj pripovijetci, motivi su groblja, dijelovi Kurana, motiv smrti, Boga...

Sa smrću se nije šaliti, pa čak i kad crkne ovakva protuha. Obesio se preksinoć, u dva po ponoći.

Kako to da učini? – rekoh zaprepašteno.

Bio je religiozan čovek. I plašio se Boga.

On nije bio čovek. A luda pamet ne boji se ničega do sebe. Bolju sudbinu nije zaslužio.²⁸²

Kovač u ovoj pripovijetci pažnju posvećuje i Šenoi, Branku Klariću, Petru Grgecu, Krleži, Šandoru-Đalskom, Gunduliću, Sibi Miličiću, Kočiću (...) U knjizi *Evropska trulež* Kovač je u više eseja pisao o problemu i statusu pisca, pisanja, značenju same knjige. Ali je koristio da i u

---

²⁸¹ Kalezić-Đuričković, Sofija: *Romani Mirka Kovača* u: Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, 2014, str. 45.

²⁸² Kovač, Mirko: *Nebeski zaručnici*, str. 55.

romanima naglasi ulogu, društvenu ulogu pisca ali i da doda autobiografskih elemenata, posebno onih nemilih koje su se dogodile nakon objavljivanja romana *Gubilište*.

*Proveo sam dvadeset četiri sata u istražnom zatvoru. I to je bilo sve. Tako sam odmah mogao da prionem na posao. To sam i učinio. Marljivim radom nastala je ova biblioteka. Najpre skupljanje, a potom odбир. Sada su tu klasici, a ima i anonimnih pisaca koji su nekad, u vlastitoj nakladi, ili bilo kako, štampali neku svoju knjižicu. Kod mene je, pored Šenoe, Branko Klarić sa svojim pripovestima Majčin grijeh. Ili Petar Grgec i njegov Hrvatski Job. S Krležom ravnopravno zapisi Šandora-Đalskog Pod starim krovom. Pored Gundulića je Sibe Miličić. Jednaku sam pažnju obraćao na seoske pripovesti Josipa Andrića Srijemske elegije, kao i na Kočićeve pripovetke. Sve je to uređeno i pripremljeno. Samo da se objavi. Na vama je da to procenite i kažete svoje. Biblioteku bih nazvao pukotine. I ne tražim u tome slavu, niti da pise: specijalno obradio, dopisao i tome slično.*²⁸³

Sa današnje tačke gledišta, osuda pisca za objavljeni roman koji kritički promatra društvo i politički život jedne zemlje, zaista mogu da se uvedu u kategoriju tradicijske kulture. Progoni pisaca bili su učestali, zapravo ne progoni u fizičkom smislu, već tjeranje na *dobrovoljno izgnanstvo*, ako se tako može nazvati.

O tom progonu, Kovač nadalje piše u pripovijetci *Sećanje na šarenu pticu*.

*Posle mnogo godina našao sam se u gradu mog dečastva kao gost na Tribini mladih. Bio sam dočekan s kuđenjem, prigovarali su mi na crnoj slici sveta i osuđivali moje knjige. Pokajao sam se što sam pristao da gostujem u gradu koji me i ranije obasipao grdnjama, pa ako hoćete i prognao, jer sam idiličnu sliku zavičaja ukaljao ružnim opisima.*²⁸⁴

Motivi ove pripovijetke su: pustinja, strah, ptica. Pustinja simbolizuje svijet udaljen od Boga, ona je ujedno i mjesto na kojem se skrivaju demoni, ali i mjesto Isusovog iskušenja. Na sličan način možemo opisati doživljaj svijeta iz ugla pripovjedača, tj. glavnog lika ili protagonste pripovijetke.

---

²⁸³ *Isti*, str. 49.

²⁸⁴ *Isti*, str. 119.

Najstariji vedski tekstovi pokazuju da je ptica (uopšte, a ne određena vrsta) bila simbol naklonosti bogova prema ljudima.

(...)

Ako se verovalo da u bogovi bića koja lete (kao anđeli u Bibliji), onda su ptice bile živi simboli božanske slobode, lišene zemaljskih slučajnosti (tromost nasuprot lakoći koju bogovi poseduju u najvišem stepenu).

(...)

Zamišljanje duše kao ptice pa, prema tome, poistovjećivanje smrti sa pticom potvrđeni su u religijama starog Bliskog istoka. Knjiga mrtvih opisuje smrt kao sokola koji uzleće, a u Mesopotamiji umrle zamišljaju kao ptice.

(...)

Te ptice su, uz kosmogonijsko značenje, po svoj prilici simbolizovale dušu pretka.

(...)

U ezoterijskoj tradiciji postoji pravi sistem podudarnosti između ptica, boja i psihičkih nagona.²⁸⁵

Ova ljestvica boja koja je simbolična kod ptica i dio je tradicijske kulture, kreće se od simbola besmrtnosti, ljubavi, božanskog do uranskog i ktonskog značenja.

Strah kao urođena reakcija na prijeteći ili bolan podražaj, strah kao primarna emocija, štiti ljudsko tijelo od onoga što izaziva strah. Osim realnog straha, postoji i neurotični strah, ali i dječji strahovi.

...u salu je uletela jedna lepa šarena ptica, lepršala je u uglovima dvorane pribijajući se uz zid, grebući kandžicama i ljušteći kreč. U nekoliko mahova bezglavo je udarala u staklo gornjeg zatvorenog dela prozora. Jedna peruška, kao pahulja, pala je ozgo na moje rame. Pojava ptice izazvala je radost i ushićenje u dvorani, samo je bolesni mladić Fahro uzdrhtao uplašen da će se

---

²⁸⁵ Gerbren, Alen; Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str. 754-758.

ptica ozlediti. Kad je pronašla prozor i otprhnula, u sali je zavládala tišina kakvu posle nikad nisam doživéo. Sen krila te ptice bio je tajanstveni znak pod kojim smo se razišli.

Još se i danas pitam nije li to bio privíd, moja duševna ptica, spasonosni anđeo, pojava na poziv mašte da se oslobodi zarobljenica mog detinjstva. San o ptici često me i danas pohodi. Stekel ga tumači kao biseksualni simbol, za mene pak ima duhovno značenje, zaručničku vrednost Hristove poruke: budi bezazlen kao grlica!²⁸⁶

I kao što je i sam Kovač u pismima sa Filipom Davidom, esejima i brojnim intervjuima, više puta podcrtavao – bez tradicije se ne može stvarati, iz tradicije treba crpiti i nadograđivati, on je zaista to u svojim djelima i primjenjivao.

Na ovu pripovijetku, sasvim prirodno se nadovezuje sljedeća pripovijetka: *Trideset treća godina života*. Simbolika ovoga broja sadržana je u broju 33, godinama u kojima je Isus Krist skončao svoj život. Otac koji u pripovijetci i psihički, moralno i etički sasvim nestaje. Prije konačne smrti.

Snažna je veza pisca Kovača sa tradicijom. Njegova djela nisu ništa drugo, do pregršt elemenata tradicijske kulture koje je teško razgraničiti sa elementima usmene književnosti. Nesumnjivo, Biblija je neophodna pri svakom čitanju odnosno tumačenju djela Mirka Kovača.

Sava je zakoračio prema bratu gotovo kao slepac. Nije to bio zagrljaj s bližnjim već posrnuće. To se u 'Knjizi Postojanja' kaže: 'pad na kamen'. Gasile su se poslednje zrake. Zaslepljujući snop izvirao je iz njegovih ruku, šiknuo kao mlaz, ali samo kratko, jer je sunce sjahalo sa zapadnog grebena, razlila se blistavokrvava rumen, zatim se zgusnula pretvorivši sve u suton, u prvi mrak, u predvečerje, u tvrdki oklop noći.²⁸⁷

Koliko je samo liričnosti i poetičnosti u ovoj sceni susreta dva brata koji će, vidjećemo kasnije sudbinski odrediti život, ne samo njih dvojice, već i samog pripovjedača-protagoniste ove priče.

Esejistička forma ovih pripovijedaka *paravan* je za iznošenje poetičkih stavova. Narator u ulozi pisca, progovara u 1. licu jednine. Narator je samim tim i glavni lik ili junak koji je u potrazi

---

²⁸⁶ Kovač, Mirko: *Nebeski zaručnici*, str. 119-120.

²⁸⁷ *Isti*, str. 133.

za svojim dvojnikom. U trenutku kada narator-pisac-glavni junak otkrije da je dvojnik njegov zapravo sam čitalac, nastaje smrt ili teška bolest.

Između ovako postavljenih elemenata, uočavaju se obrisi narodne književnosti, ali prije svega tradicijske kulture. Ugrađujući dokumenta, pasaže, knjige, crtice i crte, motive i lajtmotive, Kovač je ovom zbirkom, kao i prethodnim knjigama, dokazao da je njegov pripovjedački postupak “opterećen” metajezikom, dokumentarnošću, citatnošću.

Takvim pripovjedačkim postupkom, Kovač je pokazao da je književnost i stvaralaštvo zapravo isprepletenost svih tekovina civilizacije, i da bez onoga što zovemo korijenima (tradicijom), književnost ne može nastati. U knjizi *Dažd od živog ugljeva*, Jasmina Ahmetagić iznosi drugačije viđenje Kovačeve zbirke pripovijedaka *Nebeski zaručnici*. Ona navodi da se naperi da se ova knjiga načini knjigom *koja bi nosila stvarnu dubinu uvida u traganju za Bogom i onostranom dubinom ličnosti, njenom kosmološkom zasnovanošću, uglavnom završava u neuspješnoj verbalizaciji i Kovač uspeva samo da se približi željenoj temi, ali ne i da je ostvari kao dominirajuću nit u ovoj prozi*.

(...)

*Ovakvi iskazi, kao i prisutne biblijske aluzije i reminiscencije, kada se sagledaju u celini ovog venca pripovedaka, otkrivaju da su različiti pripovedači 'Nebeskih zaručnika' autorova konstrukcija preko koje saopštava vlastitu zainteresovanost, prijemčivost i otvorenost za ono što izmiče svakodnevlju i racionalnim objašnjenjima, te se u isti mah odvija, samo prikrivenije, unutrašnje autorovo preispitivanje.*²⁸⁸

Smatramo da je zbirka pripovijedaka *Nebeski zaručnici*, knjiga dvojništva i traganja za vezama, odnosima sa smrću, snovima, sa postojanjem, sa samim sobom i sa drugima. Ona je zajedništvo života i smrti, sna i jave, dobra i zla, stvarnosti i fikcije. Kovač je to nagovijestio naslovom zbirke: *nebeski i zaručnici*. Pridjev *nebeski* znači *magičan, izuzetan, čaroban, nadljudski, mističan, fantastičan*, ali i *izmišljen*, kao i *onaj koji pripada božanstvu*. Kako je ovaj pridjev izveden od imenice *nebo*, koja je simbol vjerovanja u *jedno nebesko božansko biće*,

---

²⁸⁸ Ahmetagić, Jasmina: *Dažd od živoga ugljeva: (čitanje s Biblijom u ruci: proza Danila Kiša i Mirka Kovača)*, Draslar partner, Beograd, 2007, str. 145-146.

*stvoritelja sveta*²⁸⁹, zaključujemo da je Kovač i na ovom polju, kod određivanja naslova na tragu religijske i pisane tradicije.

Da su naslovi njegovih djela simbolični i višeznačni, potvrđuje i naslov romana *Kristalne rešetke*, koje je Kovač objavio 1995. godine. Blistavo, sjajno, blještavo, sinonimi su za riječ *kristalno*. Rešetke prizivaju zatvorenost, sputanost, a sam naslov je zaista u korelaciji sadržajem romana.

Međutim, u hemiji, *kristalna rešetka* je pravilan raspored atoma, molekula i jona u prostoru, koji se kao takav ponavlja u svim pravcima, nakon čega te čestice grade kristalnu rešetku. Kristalne rešetke izgledaju kao geometrijska tijela.

Uzimajući u obzir da je Kovač kao pisac/kritičar jedne društvene klime, u romanima i pripovijetkama, kao i esejima i ostalim djelima, pisao i o događajima i o ličnostima, navodeći nas na misao da se političke mjene ciklično ponavljaju, možemo izvesti zaključak da je ipak objašnjenje naslova koje potiče iz jedne od prirodnih nauka, prije adekvatno sadržaju same knjige.

Ovim romanom, Kovač se potvrdio kao izvanredan pripovjedač. I u ovom romanu prikazano je dvojstvo: stvarnog i imaginarnog, okrutnosti i pravednosti, tuge i sreće, radosti i melankolije. Kronotop ovog romana promijenjen je u odnosu na prethodna djela. To je sada Beograd, šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka, a Kovač ovaj roman, koji je započet u Beogradu, nakon odlaska završava u Rovinju. *Moćnu je, vrlo intenzivnu beogradsku ekavicu, kojom je pisao do 1991. godine, i u kojoj je započeo i svoj veliki beogradski roman 'Kristalne rešetke', zamijenio hrvatskom ijekavicom, lijepim i vrlo klasičnim jezikom, u čijoj se eleganciji ogleda cijela jedna uglavnom nenapisana i nepostojeća hrvatska književnost.*²⁹⁰

Određujući ovaj roman kao biografski, kritičari su zanemarili činjenicu da se Kovačeva poetika i njegovo pripovjedačko umijeće teško mogu na taj način ograničiti. Tematski sasvim različit od prethodnih djela, bez opterećenosti zavičajnim, bez potrebe da se čitaocu dopadne njegovo pisanje, sa punoćom života, usponima i padovima, bludom i razvratnošću koja prati

---

²⁸⁹ Gerbran, Alen, Ševalije; Žan, *Rečnik simbola*, str. 600.

²⁹⁰ Jergović, Miljenko, *Mirko Kovač – privatni pisac*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, broj 5-6, 2014, str. 112.

umjetničke krugove, ali i sa stvarnom slikom života jednog pisca druge polovine XX vijeka, iz opusa Mirka Kovača, izdvaja se roman *Kristalne rešetke*.

Ovaj roman je i stilski uobličeniji u odnosu na prethodna djela, premda je jezik i dalje iskričav, bogat i raznolik. Kompozicija romana se sastoji od Prologa, Prvog dijela, Drugog dijela, Trećeg dijela i Epiloga. Roman se odlikuje polisemičnošću.

Mile Stojić u svom eseju posvećenom Mirku Kovaču zapisuje: *Povremeno bismo se sretali u Beču, a pred kraj rata sam ga posjetio u Rovinju. Dao mi je tad svoju novu knjigu "Kristalne rešetke", blistavi roman u kome opisuje nacionalizam kao kugu, kao rak koji izgriza sve stanice humanosti i čovjekova dostojanstva. Moja supruga i ja mjesecima smo u tamnim egzilantskim noćima čitali te magične stranice, pronalazeći u njima sjajne topose i opise naše zajedničke sudbine.*²⁹¹

Roman *Kristalne rešetke*, ne nudi čitaocu objašnjenja niti odgovore na brojna pitanja. Temporalna dimenzija ovog romana je vrijeme komunizma, dakle vrijeme nakon Drugog svjetskog rata, doba vladavine Josipa Broza Tita. Kroz plejadu likova, Kovač iskazuje svoj stav, precizno odvratnost prema diktaturi, policiji, represiji, sili, svemu onome što sputava čovjeka da misli i zaključuje sam.

Pripovijedanje je u 1. licu jednine, homodijegetičko, a pripovjedač je homodijegetički. Roman započinje Prologom i rečenicom: *Tako sam uznemiren, jer počinje pripovijest o prohujalom vremenu. To je samo jedno razdoblje mog života koje mi sada djeluje kao fikcija. Mnogo sam toga i zaboravio, ali one jasne stvari diktiraju ispovijest, utječu na sile koje uskravaju pamćenje. Imam svoj ritam i tok priče. Nitko me ne sputava, moja je duša aktivna. Ovdje su događaji istiniti, a to me i uznemiruje.*²⁹²

Sa sjetom, pripovjedač govori o Beogradu. Pozitivistički će pristup ovdje biti neophodan da bi mogli razumjeti roman koji je pred nama. Kovač je nostalgican prema tom gradu, iz kojeg je otišao, više prema vremenu i prijateljima sa kojima je dijelio beogradske spisateljske dane.

---

²⁹¹ Stojić, Mile, *Gdje je stajao križ*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, broj 5-6, 2014, str. 167.

²⁹² Kovač, Mirko, *Kristalne rešetke*, Fraktura, Zagreb, 2004, str. 5.

U slikarskoj grupi *Mediala*, osnivaču i članovima prepoznajemo prijatelje Mirka Kovača, Mira Glavurčića, Leonida Šejka, Olju Ivanjicki. Ova grupa slikara, pisaca, filozofa, kompozitora, arhitekti postavila je jedan credo oko kojega su se i okupili: beskrajna ljubav prema umjetnosti i beskrajno vjerovanje u njene moći.

I ako su opisi njihovih druženja, filozofskih i umjetničkih rasprava, preživljavanja i proživljavanja komunističkog sistema, sada već dio tradicije, tada zaključujemo da su u osnovi ovog romana elementi pisane tradicije, tradicijska kultura. To su bila polazišta ili protekst na kojem je Kovač nadgradio roman *Kristalne rešetke*. Stoga roman i obiluje autocitatima, citatima, metacitatima, ali i “pričama u priči”.

Roman obiluje i ostalima vrstama tradicijske kulture. *Još je Ovidije pisao da nitko ne može biti sretan prije pogrebnih svečanosti. Onda, što nakon ovoga? Nastaviti pripovijest, ali obzirno i bez velikih riječi”.*²⁹³

Zaključili smo da je mističnost još jedna od prepoznatljivosti Kovačevih djela. Da je tako potvrđuje se i ovim romanom, opisom vrata koja su ukrašena “trokutima” i “šestarima”, a koja u značenjskom smislu simbolizuju tajni prolaz i susret sa đavolom. Kako uz pojam đavola i njegovu simboliku, ide i simbol vatre ili pakla, Kovač je to vješto iskoristio umetnuvši i taj simbol u ovo djelo. *Vatra grije i osvjetljava ali i donosi bol i smrt.*²⁹⁴

Mističan i fantastičan je opis ili slika sastanka grupe Mediala, a brojne aluzije koje taj segment romana emitira su: Biblija, Borhes, beskonačnost, Sotona. *Čim su otišli netko je oblucima zasuo moju jazbinu. Tukli su čitavih dvije ili tri minute, po krovu, vratima i prozoru. Razbijena su dva stakla. Obluci su bili lijepi, gotovo iste veličine. Voda ih je oblikovala, ujednačila. Boja im je bila tamnozagasita. Ležali su ispred vrata kao živa bića.*

*Kada sam to kasnije ispričao Gabrijelu, dugo je govorio o kamenu kao sredstvu poruke, kao simbolu aktivnosti.*²⁹⁵

---

²⁹³ *Isti*, str. 27.

²⁹⁴ Biderman, Hans, *Rečnik simbola*, str. 417.

²⁹⁵ Kovač, Mirko: *Kristalne rešetke*, str. 32.

U traganju za mističnim, Kovač je u potrazi i za Bogom, za duhovnošću. Stoga su njegova djela, bez obzira na kronotop i temporalnost njih samih bezvremena i mogu se čitati i sa ove vremenske udaljenosti sa razumijevanjem.

Na Kalemegdanu sam sreo Zuku Džumhura. Izašao je da mu se izbistri pogled i glava. Reče da je mamuran i da se još trijezni.

- *Jesi li vidio ova jata ptica po Beogradu? – rekoh. – Što je ovo? Kakve su to ptice i otkuda su došle? Slute li na zlo?*

Džumhur se osmjehnuo i vrhovims prstiju pročešljao bradu.

- *To je obični galeb, *Larus ridibundus* – reče.*

(...)

- *Bog je to stvorio – reče. – Pticama je namijenio da povezuju nebo i zemlju. Da se ne kaže kako su to dvije krajnosti. Tko zasluži raj, duša će poput zelene ptice tamo odletjeti. U Kura`nu je zapisano da je Sulejman razumio ptičije glasove, da je postrojio sve ptice, a zamisli koliko ih je, i primijetio da nema pupavca. Pitao je što je s njim? To mu je dano stoga što su ptice Božje riječi. Nema razloga za crne slutnje. Milostivi nešto poručuje. A kad bi svi mogli znati što, onda Boga i ne bi bilo. To je dano rijetkima, a malo ih je na zemlji. Sulejman je bio jedan od njih – reče.*

Kovač je u roman uveo stvarni lik, Zuka Džumhura, bosanskohercegovačkog putopisca, slikara i karikaturistu, dajući mu da poput nekog mudraca i filozofa “progovori” o simbolici ptica. Na ovom mjestu, napraviti ćemo jednu paralelu i prisjetiti se sličnosti lika Zuka Džumhura sa pojavom, bosanskohercegovačkim književnikom, dramatičarem, esejistom i romanopiscem, Dževadom Karahasanom. Kroz riječi lika Zuka Džumhura, progovorio je i Karahasan. Kroz ovaj izdvojeni segment iz romana, a sa saznanjem da je Karahasan često citirao Holderlina i rečenicu: *Otkako smo razgovor...*, povlačimo ovu paralelu između dva (tri velikana, uključujući i Mirka Kovača), koji su u razgovoru pronalazili osnova postojanja i razgovor (dijalog) unosili u svoja djela, svako kroz svoj vlastiti umjetnički izraz. A razgovor, riječi su zapravo ptice. One su vjesnici dijaloga, razgovora, one ukazuju da su naratoru i pripovjedaču riječi važne.

Roman *Kristalne rešetke* može se tumačiti i kao mjesto na kojem su se susrela dva svijeta: vanjski i unutrašnji. Ovaj roman stoji usamljen u stvaralačkom opusu Mirka Kovača jer je – drugačiji.

Srodno proustovskom 'provansalskom' traganju za izgubljenim vremenima, Mirko Kovač nanovo stvara svojim pripovijetkama i romanima izgubljeno djetinjstvo, prizivanjem 'zavičajnog' kroz kaos velegrada ili osame: 'Bilo je dana kad nisam znao kamo ću, pa bih zastao i gledao prašnjave puteljke koji su se račvali na više strana. Dešavalo se da cesta iščezne, jednostavno prijeđe u plodnu oranicu, a gradić, tek što bi ostao iza mene u izmaglici i jari, ponovo bi iskrsnuo tu nadomak, pa bih se tako našao na istom trgu ili se dovukao do klupe u parku i tu sjeo smijući se svojim jadima. Ponekad sam i po nekoliko sati hodao prugom. Čas samim rubom nasipa, čas između tračnica, skakutajući s praga nap prag. Kad god bih predahnuo, izvalio bih se u travu i čupkao i grickao travke, ili ih zabadao između zuba. Promatrao sam insekte i slušao ptice; bio sam omamljen mirisima i zvukovima. Tada bi me uvijek obuzeo neki praznični osjećaj, pa sam razmišljao o svetim nedjeljama i o djetinjstvu.

(...)

Promatrali smo našu crkvu, tum alu, trošnu i oronulu građevinu. Bože, zar su svi blagdani prošli, zar je sve otišlo nepovratno? Hoćemo li se ikad vratiti svetim stvarima i kao nekad srknuti gutljaj radosti iz onog krasnog zavičajnog kaleža?' (Kristalne rešetke)²⁹⁶

Međutim, Kovač se u duhu postmoderne "poigrava" sa svim napisanim djelima svjetske književnosti od početaka do danas. Ako je na tragu religijske tradicije, skoro da se uvijek drži pravila da su zastupljene sve tri vjere čiji pripadnici bitišu na ovim prostorima, i katolička i pravoslavna i islamska vjeroispovijest.

Prepoznatljivi motiv i simbol Kovačevog opusa, sunce, pronalazimo i na stranicama ovog romana sa značenjem koje se prelama na grad, Beograd. Sunce, kao simbol svjetlosti i nade, nasuprot tmastima oblacima, koji donose mrak i nesreću. *Najednom sijevne zlatna kupola i križ na zvoniku. To sunce baca svoje prve jutarnje zrake. Sjaj toči niz kupolu. Dugo nisam vidio sunce u Beogradu; bilo je zarobljenik tmurnog razdoblja. Ta iluminacija kratko potraja. Nad nama je ponovo sivo i tmasto nebo.*²⁹⁷

---

²⁹⁶ Vukčević, Lidija: *Zavičajno kao kozmopolitsko u prozi M. Kovača* u: Zbornik radova *Savremena crnogorska književnost*, Nikšić, 2006, str. 255.

²⁹⁷ *Isti*, str. 61.

Ovaj opis se u simboličkoj ravni može tumačiti i kao aluzija ili paradigma društveno-političke situacije u Beogradu toga vremena. Lepeza likova u ovom romanu raznolika je, od umjetnika, otpadnika, prostitutki, policijskih službenika, od onih čije karaktere je sam pisac podržavao ili volio, do onih čijih se karaktera gnušao. Takav je lik Kuzme.

Kovač nadalje kroz pripovjedačevo *Ja* mitologizira, kroz mit iznosi svoje stavove o smislu postojanja. *Razgovaram s pjesnicima o mitu rađanja, o smjeni godišnjih doba koja se kroz rešetke pretaču iz jednog stanja u drugo. Pripadam prirodi i Božijem svijetu.*

Običaje i tradiciju, zapravo određena “vjerovanja” Kovač je poznavao. I koliko god se trudio da pripovjednim postupcima, karakterizacijom likova napravi distance od te iste tradicije, vidimo da je ipak bio u dosluhu sa njom.

Sada Anja razmiče prste, zagleda svoju ruku. Ta je zlatna véra čvrsta spona s tradicijom i obiteljskim životom. ²⁹⁸

Kritičari su knjigu odredili kao biografiju, već smo o tome govorili. Iako smatramo da je to samo jedna od odrednica ovoga romana, suglasni smo da su biografski elementi gotovo u potpunost ovladali strukturom ovoga romana. *Dok je pozirala, majka me zamoli da joj nešto čitam. Uzeh “Glad” Knuta Hamsuna. Taj me pripovjedač opija. Samo sam se divio, a ponekad u čudu skakao sa stolice. Gutao sam njegove rečenice, pa sve te vratolomije u njima. Glasno sam se smijao.* ²⁹⁹ U ovom dijelu romana data je slika majčine smrti i na tom mjestu je započet roman *Grad u zrcalu*. Slike se ponavljaju u nešto drugačijem “ruhu”, ali semantički sa istom simbolikom. U nastavku prikazanog segmenta iz romana, majka umire, a narator nas uvodi u svijet običaja i vjerovanja: *Ponegdje se usta umrlog nasilno otvaraju. To je potreba duše. Zar se umirući ne moli: “Bože, otvori mi usta da ti kažem, da bi me čuo!” Kod Egipćana se taj obred vrši zlatnim prstima. Da može, jadnica, sama bi strgnula povez.*

- *Ne valja kad mrtvac zine – kažen. – Postoji bojazn da pozove još nekog, da izusti nečije ime. To je ta simbolika.* ³⁰⁰

---

²⁹⁸ *Isti*, str. 108.

²⁹⁹ *Isti*, str. 109.

³⁰⁰ *Isti*, str. 115-116.

Nije samo simboliku, već vjerovanje koje je i dalje rasprostranjeno na ovim prostorima a povezano je sa strahom od smrti. Simboli smrti su: veo, zmija, pepeo, lav.

*Leškarim u travi, mislim na majku, na njenu prvu noć u grobu. Ima li tamo ičega; ta nije valjda kraj svemu? Zar je život tako nestalno i krhko dobro? Kad bi me sad vizije htjele pa da se preda mnom osvijetli misterij onostranog. Kad bi se čulo nešto otuda, kad bi se ukazala kakva nada! Ali, avaj, ostaje samo jedno a to je Bog. Sve svoje misli prepusti njemu, neka on odgovara, ti šuti, kršćanin si!*³⁰¹

Karakter ovih segmenata zapravo je zapis iz Kovačevog života. Stvarni događaj koji je u ovom romanu dobio atribut fantastičnog. Neuhvatljivi su svi ti segmenti koje bi mi čitaoci željeli ili koje nastojimo da povežemo. Isti se likovi i situacije u nešto širem ili pak užem obliku iz djela u djelo ponavljaju, sve nam izgleda i zvuči poznato, slično je nečem već pročitano, ali je razlika u simbolici istih motiva koje prepoznajemo.

Kovač je u ovom romanu, koji je središnji roman njegovog opusa, povezao tri simbola: crkvu, vatru i sunce. Crkva, simbol vjere, odanosti Bogu. Vatra je *božanski simbol mazdaizma. Čuvanje svete vatre prostire se od starog Rima do Angkore. Simbol vatre koja očisćuje i preporođa razvija se od Zapada sve do Japana.*

(...)

Kako sunce zracima, tako vatra plamenom simbolizuje radnju oplodivanja, očisćenja i prosvetljenja.

(...)

*S tog stanovišta, a i kad spaljuje i uništava, vatra je simbol očisćenja i preporoda. Vraća se pozitivni aspect uništenja: novi obrt simbola.*³⁰²

Forma romana *Kristalne rešetke*, određena je pripovijedanjem, nizanjem motiva, simbola, opisima, obrtima u fabuli. Brojni segmenti romana, usprkos činjenici da se javljaju u ostalim Kovačevim djelima, neponovljivi su. Narativna struktura je složena, središnji motiv jeste Beograd,

---

³⁰¹ *Isti*, str. 119.

³⁰² Gerbran, Alen; Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, 1025, 1028, 1029.

ali se međusobno prožimaju zavičajni predjeli, ali i vječno pitanje bitisanja, postojanja, nastajanja i nestajanja. Simboličnost se ogleda kako u naslovu, tako i u romanu, a ta simboličnost je kulturno nasljeđe koje je Kovaču služilo da kao pripadnik jedne epohe, postmoderne, suglasno njenim načelima, stvara svoja djela.

12. SLIKE UZVIŠENOG MUČENIŠTVA U ZBIRCI PRIPOVIJEDAKA RUŽA ZA NIVES KOEN

Lakoća pripovijedanja, briljantan stil, okviri postmodernističke poetike, objedinjeni su upravo u zbirci pripovijedaka *Ruže za Nives Koen*, Mirka Kovača. U ovoj knjizi sabrane su i objavljene pripovijetke Mirka Kovača, ali i nekoliko do sada neobjavljivanih pripovijedaka. Pripovijetke (novele) iz zbirke *Rane Luke Meštrevića*, već su bile predmet analize i tumačenja u ovom radu u poglavlju u kojem se o ovoj zbirci raspravljalo. Napomenut ćemo da su se u zbirci *Ruže za Nives Koen*, iz zbirke novela *Rane Luke Meštrevića*, našle četiri novele/pripovijetke: *Akim Kukin*, *žandarm (Kratki životopis Akima Kukina)*, *Rane Luke Meštrevića*, *Tripo Đapić*, *teškaš i Slike iz porodičnog albuma Meštrevića (Slike iz obiteljskog albuma)*. Posljednja novela ove zbirke, *Životopis Malvine Trifković*, objavljena je zasebno, kao kratki roman.

Zajedničke pripovijetke zbirci *Nebeski zaručnici* i *Ruže za Nives Koen* su: *Pukotina*, *Trideset treća godina*, *Susret s Valentinom*, *Florijan (Misa za Florijana)*, *Sećanje na šarenu pticu (Sjećanje na šarenu pticu)*, *Dan i noć*, *Otac i njegove reči ili nebeski zaručnici (Otac i njegove riječi)*.

Uz “ponovljene” pripovijetke, Mirko Kovač je ovoj zbirci dodao i nove. Konstatovali smo ranije da je i u pripovijetkama, Kovač posegao za motivima u tradicijskoj kulturi. Vjerovanja u razne događaje, natprirodna bića i pojave, dio su prošlosti bilo koje od književnosti na kojoj je Kovač stvarao. Stoga je fikcionalnost jedna od odlika ove proze.

Narodna vjerovanja, kulturu, Kovač je objedinio i prikazao je kroz svoja djela. Zbirka pripovijedaka sadrži 16 priča, različitih motivskih struktura, sa različitim kategorijama fikcionalnosti. Ovdje je važno ukazati na odnos pripovjedača i oblikovanje fikcionalnog svijeta.

U ovim pripovijetkama, jasno se mogu razlikovati dva stanovišta poznata u teoriji književnosti kao fokus prpovjedača (onoga koji govori) i fokus lika (onoga koji vidi) što nam omogućava da sagledamo promjene u samom pripovjedačkom glasu.

Sve što je u jednom tekstu rečeno uvek se može odrediti prirodom onoga kome tekst pripada; svaka priča je prema tome određena pripovedačem. Razlika je samo u tome da li se

*pripovedač pokazuje tokom pripovedanja pa se i sam nalazi u priči, ili je izvan nje pa mu se ona može pripisati tek kada je već ispričana, data kao celovit tekst.*³⁰³

Pripovijetke koje su se našle u zbirci pripovijedaka *Ruže za Nives Koen*, objavila je hrvatska izdavačka kuća „Fraktura“ 2003. godine. Primjećuje se da su priče organizovane na način da je sam autor zapravo gospodar priče. Isto se može uočiti i u romanu *Grad u zrcalu*, ali i u ostalim ostvarenjima Mirka Kovača. Preplitanje stvarnosti i fikcije, kanon je po kojem Kovač modelira svoja djela. Svi njegovi likovi, a tako je u ukupnom stvaralaštvu, su dati arhetipski.

Kovač je u pripovijetci *Ruže za Nives Koen* za lajtmotiv uzeo Badnje večer i Božić, običaje povodom ova dva velika kršćanska praznika i načina na koji se oni obilježavaju u hrvatskom zaleđu. Kulturno nasljeđe Južnih Slavena, ogleda se u slici koja u prvom planu ima otvoreno ognjište, kao važan kulturni element. Drugi element tradicijske kulture, a koji je inkorporiran u Kovačevom djelu jeste grana seljačkog gospodarstva – stočarstvo o kojem Kovač usputno piše u svojim djelima. Nadalje, kada se govori o elementima tradicijske kulture a čije tragove nalazimo u Kovačevom stvaralaštvu jeste i obuća ili bolje reći opanci. I na kraju, tu su godišnji običaji. *Među prve idu naročito običaji s božićnim panjem (većinom poznatim pod nazivom badnjak). Ponajviše je to jedan (ili više) panj(eva) ili klada, što se na Badnjak zapali na otvorenom ognjištu.*³⁰⁴

Mada će naginjati pozitivističkom stavu, mišljenja smo da je Kovač nastojao da svojim djelima ispravi greške koje su nastale utvrđivanjem određenih društvenih poredaka. Riječ je, kako on sam i navodi, o historijskoj grešci komunizma, koji je oduzeo pravo narodima da obilježavaju vjerske praznike.

Kovač ide korak dalje i u svoje djelo unosi ime jednog političara, što nije novina kada su njegova djela u pitanju. Kroz djela je Kovač polemizirao i sa Milovanom Đilasom i s Aleksandrom Rankovićem i mnogim drugim nosiocima ideja komunizma.

Dalje, Kovač pojmu ljubavi pridaje iskonsko značenje, simbolično se koristeći biblijskim iskazima metatekstualno unesenim u tekst. Simbolički, ljubav je jedinstvo suprotnosti, nagon bića.

---

³⁰³ Jerkov, Aleksandar: *Od modernizma do postmoderne*, Jedinstvo, Dečje novine, Priština, Gornji Milanovac, str.13.

³⁰⁴ Gavazzi, Milovan: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978, str. 66.

Simbol ljubavi je krst, ukrštanje vertikalnih i horizontalnih linija, ljubav simbolizira i jing-jang. Ljubav je kako to i sam Kovač navodi, Božji dar.

Vrijeme kao paradigma trajanja i nestajanja, nastanka i nestanka, prolaznosti, Također je jedan od elemenata preuzetih iz tradicijske kulture. Naravno, ne vrijeme kao apstraktna pojava, već njegovo značenjsko uobličenje. Svijet je vječnost, a nasuprot vječnosti je trajanje koje je predstavljeno ljudskim životom. ... *a i moje vrijeme istječe.*³⁰⁵

Da se Kovačevo stvaralaštvo ne može tumačiti bez spoznaje o civilizacijskim tekovinama, kao i da se tokom čitanja čitalac mora uvijek vraćati segmentima iz Biblije, potvrđuje i pripovijetka pod nazivom *Trideset treća godina*.

I kao što Meša Selimović junaku romana *Derviš i smrt* dodjeljuje ulogu Proroka poistovjećujući ga godinama upravo sa njim, jer se nalazi u četrdesetim „ružnim“ godinama, kada je čovjek još mlad da ima želje, a već star da ih ostvari, tako i sugestivno i simbolično lik Kovačeve pripovijetke, Otac upravo je napunio trideset i tri godine, *a to su godine kada svatko duševan misli na smrt. Trideset treću godinu života ispunjava veselje i tragični osjećaj. Nekoliko puta moj je otac u svojoj trideset i trećoj duboko uzdahnuo i izustio: 'Živim svoje posljednje dane kao Krist'.*³⁰⁶

Navedeni odlomak iz jedne od pripovijedaka je potvrda da Kovač arhetipske elemente koristi i u stilu postmoderniste unosi u svoje djelo. Kovač junaka – arhetipa, ne diskreditira već veliča. Kroz tananu nit koja pripovjedača, nosioca radnje, tokom radnje pripovijetke postavlja na razmeđu ljubavi i mržnje prema ocu, provlači se i tajanstvenost lika oca, koja je sakrivena iza sporadičnih i nenametljivo umetnutih segmenata, retrospektivno datih a koji rasvjetljavaju lik oca.

Motiv koji je uzet kao osnova za građenje ove pripovijetke – godine smrti Isusa Krista, kao i sam lik Isusa Krista u suvremenoj umjetnosti, veoma su česti. Filmovi, romani, pripovijetke sadrže kao osnova motiv smrti Isusa Krista koji je u trenutku smrti imao trideset i tri godine.

Sva ta djela simbolički znače svojevrсно obnavljanje Kristovog arhetipa.

Ne vredajući istorijsku stvarnost Hrista, ni dogmatiku utelovljene Reči, nego naprotiv, oslanjajući se na njih, mnogi autori su opazili u Hristu sintezu temeljnih simbola svemira. On je

---

³⁰⁵ Kovač, Mirko, *Ruže za Nives Koen*, str. 49.

³⁰⁶ Kovač, Mirko: *Ruže za Nives Koen*, str. 53.

simbol neba i zemlje (po svojoj božanskoj i ljudskoj prirodi), vazduha i vatre (po uznesenju i silasku u Limb), groba i uskrснуća; simbol je krsta, knjige jevanđeoske poruke, ose i središta sveta, žrtvenog jagnjeta, cara pantokratora, gospodara svemira, gore sveta na Golgoti i merdevina spasa; on je simbol uspravnosti, svetlosti, središta ose itd. (CHASS, 444 i d.). I arhitektura crkava, koje su Hristova slika i 'mesto', i ustrojstvo religioznog sveta, preuzimaju Također sintezu simbola. 'Ja sam put, istina i život'. Hrist ima jedinstvenu privilegiju da poistovječuje posrednika i dve krajnje tačke koje treba sjediniti.³⁰⁷

U pripovijetkama ove zbirke, Kovač je koristio tematski opus koji je nasljeđe evropske i svjetske kulture. Od prve, pa do posljednje pripovijetke zbirke, kroz 16 njih opseg tema je raznovrstan, poznat, a opet upotrijebljen na jedan posve drugačiji značenjski način. I naizgled, povezanost i premreženost Kovačevih djela, može otežati tumačenje istih, posebno s aspekta sagledavanja pisca i njegovog djela u kontekstu tradicijske kulture.

Najdominantniji je zapravo odnos ili relacija Otac-Sin, koja na momente ima biblijski kontekst, kao u pripovijetci Trideset treća godina života. Ne možemo a da se ovdje ne dotaknemo i političkog stava samog pisca, Mirka Kovača. Budući da je njegovo pisanje, stvaranje, djelovanje bilo u apsolutnoj suprotnosti sa tadašnjim režimom, Komunističkom partijom i njenim načelima, sasvim je logično zaključiti da se Kovač u svom narativu opredjeljuje za biblijske motive, za korelaciju sa religijskim elementima, sa namjerom da i na taj način iskaže svoj bunt.

Nikako se za Mirka Kovača ne može kazati da je kršćanski indoktriniran, već se prije da zaključiti da svoje znanje i poznavanje svjetske književnosti iskoristio kao podlogu za građenje djela koja će biti u suprotnosti sa stavovima vladajuće partije.

Dugačka je lista zaplijenjenih knjiga, među njima i tek objavljeni Đilasovi 'Razgovori sa Staljinom', izd. Posev, 1970. ne znam po kojim su mjerilima neke knjige otuđene, a neke vraćene. Zašto je, primjerice, zaplijenjena knjiga Roja Medvedeva, 'Faut-il rehabiliter Staline?', a vraćena 'Tehnologija vlasti' Abdurahmana Avtorhanova? Mnoge stranice knjige Borisa Nikolaevskog

---

³⁰⁷ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, str. 280.

*'Power and the Soviet Elite', bijahu ispolijevane kavom i zgužvane, a na nekim mjestima obilježene rukom zlužadog cenzora.*³⁰⁸

Tegobne godine pripovjedača-glavnog lika povezane su sa godinama smrti njegovog oca. Krivica i odgovornost za smrt skrivani su iza šutnje i brige. Sve do te trideset i treće godine koja označava prekretnicu u životu samog lika-pripovjedača. Opet, u biblijskom tonu, pisac nagovještava da upravo u tim godinama svako pomišlja na smrt (...) Smrt se, kao poseban motiv, može tumačiti kao oslobađanje od svih boli, briga, nevolja i nesreća koje život sam sobom donosi.

Tajanstvena i misteriozna, skoro pa filmska smrt oca, na kraju biva rasvijetljena bolnim saznanjem da ga je izdao rođeni brat. Opet biblijski motiv izdaje, izdaje brata zarad sitne koristi, vješto upleten u priču, nagovijestio je da su grijesi, baš kao i dobra djela svedremeni i bezvremeni. Oni traju, ponavljajući se u različitim oblicima.

Da je Mirko Kovač postmodernista zaključujemo i na osnovu činjenice da je u svojim djelima naglašavao značaj klasika svjetske književnosti. Tako, u ovoj pripovijetci iznosi ili bolje kazati unosi podatak iz biografije Lava Nikolajeviča Tolstoja, koji je u pismu *Čičerinu* rekao: *sreća je kad osjetiš da je ono što je izgledalo tegobno popstalo jedini smisao života. (...) P.S. I na koncu svega, još riječ-dvije o trideset trećoj godiniživota. Pouzdano se zna da svaki čovjek u toj dobi predosjeća smrt i živi tu godinu u sjeni smrti, ali to nikako ne znači da se tada umire; štoviše postiže se punina i radost, stremljenje se sretnijem razdoblju, pa se tako trideset treća godina uzima kao presudna. Mnogi su ljudi drhtali u toj godini života, drhtali su u strahu smrtnom, a doživjeli duboku starost. Jedan od tih je i Lav Nikolajevič Tolstoj; njemu je popsvećena ova pripovijest. On se u svojoj trideset trećoj bojavao od tuberkuloze od koje su mu umrla dva brata, Nikolaj i Dimitrij, pa je oputovao u Baškirske stepe da pije kumis. Tek kad je minula ta godina, smrtna sjen je nestala, a strah od sušice iščeznuo.*³⁰⁹

Naslovom sljedeće pripovijetke, Kovač nas uvodi u jedan novi „scenario“. Zagonetnost, mističnost postaju aksiomi njegovog pripovijedanja. Značenjski, riječ *pukotina* upućuje na nešto nepoznato, onostrano, nešto što izlazi, otvor kao spas ili otvor kao mjesto prolaska u zatočeništvo.

---

³⁰⁸ Kovač, Mirko: *Ruže za Nives Koen*, str. 71.

³⁰⁹ *Isti*, str. 73.

Pukotina asocira i na izlazak Atine boginje mudrosti koja je izašla iz otvora na Zeusovoj glavi koju je napravio Hefest udarcem sjekire.

I sam je naslov više svojstven nekom filmu, a Kovač se i na polju filmskih scenarija ostvario. Pukotina – groblje – smrt – crna noć – književni klasici – Kuran – biblioteka. Splet motiva, mješavina je kulturnih utjecaja, elemenata tradicijske kulture, od nastanka do danas. Borheovski, kamijevski, kafkijanski, gogoljski, andrićevski, ponajviše biblijski kontekst očit je i to se potvrđuje u gotovo svim djelima Mirka Kovača. On polemizira s prošlošću, a sadašnjost predstavlja kroz prizmu vlastite društvene angažiranosti. Kovač na taj način stvara djela koja su ga bez sumnje svrstala u redove jednih od najboljih pisaca koji su stvarali u drugoj polovini XX. stoljeća i početkom XXI vijeka.

Sva u znaku bola je i Kovačeva priča 'Pukotina' koja ovako počinje:

'Negdje koncem ljeta 1963. godine, nakon pokopa na trebinjskom groblju i oproštaja od prijatelja, prišao mi je zagonetan čovjek zamolivši me da mu posvetim, zeru vremena...'

Sledi ispovest čoveka koga je ošinula 1948, i koji je iskusio pakao mađarskih, emigrantskih, logora. Fehko Jančić uređivao je, nakon povratka iz Mađarske, jednu čudnu biblioteku:

'U knjigama se javljaju pukotine, pa makar ih napisao i sam Gogolj. Znam da je nezahvalno to što radim, ali imam potrebu dopuniti tamo gdje zjapi! Pa čak i odstraniti ono što mi se čini da nije u redu. Ili jednu riječ zamijeniti drugom. A sad ću da užezem svijeću i da Vam to pokažem na primjeru Vaše knjige'. Kovač u ovoj nakani nije dao nesrećnom uredniku podršku, pa je nakon dva dana grizodušja došao do njegovog ćumeza, da ga, ipak, ohrabri. Zatekao je u sobičku milicionera i islednika, poznanika (Fehmo Jančić je počinio samoubojstvo): '...iskrsnula je jedna neobična stvar koju ni mi milicajci nismo u stanju da odgonetnemo. Tu bi nam ti mogao pomoći. Sve ove knjižurine ovdje, umazane su i govnojive. Tu je nešto dopisivao i prepravljano, pa opet brisano i žvrljano; budala nije imala drugog posla. A samo jedna knjiga je čista. Doduše, i ona je isprljana, kao da je nešto pokušavao da ispiše ili ispravi. A onda je i to gumicom izbrisano. Koja je to knjiga? – upitah.

Višeslojnost ove pripovijetke očituje se već pri prvom čitanju, kao što se prepoznaje i potreba pripovjedača, pisca da „opravda“ vlastitu potrebu za „uređivanjem“ svojih djela. U pripovjednom pogledu, riječ je o udvojenom autoru, piscu dvojniku, poznata manira Mirka Kovača još od prvog romana *Gubilište*. Nije slučajna ni odabir naslova knjige koja je „izuzetak“ iz biblioteke – Kovač je navodio da mu je Andrić književni uzor.

Niz elemenata zadatih temom rada prepoznaje se nadalje u pripovijetkama: *Kratki životopis Akima Kukina*, *Rane Luke Meštrevića*, *Sjećanje na šarenu pticu*, *Slike iz obiteljskog albuma*, *Strah od putovanja*, *Posjet dame u crnom* i *Otac i njegove riječi*.

Jedna od najuspjelijih pripovijedaka ove zbirke, *Tripo Đapić, teškaš*, napisana je u nešto drugačijem tonu i motivski i tematski. To podrazumijeva da su inkorporirani elementi iz tradicijske kulture ili narodne (usmene) književnosti, manje zastupljeni u odnosu na navedene pripovijetke.

Od pobrojanih pripovijedaka, od naslova preko sadržaja, vidljive su veze i sprega sa tradicijom. I ne samo to – u njima prepoznamo dijelove Kovačevih romana, najviše možda segmente romana *Grad u zrcalu*. Početak pripovijetke *Sjećanje na šarenu pticu*, dio je romana *Grad u zrcalu* – dječak koji po Dubrovniku traži oca. U sjećanju dječaka ostao je *uglađen čovjek*, *srebrnaste kose* i crvene ruže, one iste ruže koje će Kovačev pripovjedač nositi svake nedjelje na grob Nives Koen.

Ako se prisjetimo naslova svih Kovačevih djela, osim simbolike svakog posebno, uočićemo i izvjesna ponavljanja riječi iz naslovnog sintagmema. Ovdje prije svega mislimo na riječ *životopis* koja se sadrži i u naslovu romana *Životopis Malvine Trifković*, i u naslovu pripovijetke *Kratki životopis Akima Kukina*. Ova pripovijetka, kao i pripovijetka *Rane Luke Meštrevića*, po strukture se razlikuju od ostalih. Sastavljene su od cjelina, jasno izdvojenih podnaslovima. Kronološko pripovijedanje biva prekinuto retrospektivnim slikama, a u kontekstu postmodernog ili strukturalističkog pristupa analizi datih pripovijedaka može se zaključiti da je njihova forma zapravo priče u priči. U obje pripovijetke, prepoznamo likove i događaje iz

---

³¹⁰ Koprivica, Božo: *Ludač je vječno dijete*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1126474> (Pristup: 12. 06. 2024. godine)

romana *Grad u zrcalu*. Pozadinska priča jeste društveno-politički amblem jednog vremena osvijetljen sa onih najružnijih i najtežih segmenata postojanja.

Ipak, bez obzira na suvremenost koju formom i sadržajem nose ove pripovijetke, protkane su i tradicijom koja se očitaju kroz prikaz običaja, vjerovanja.

Čin vjenčanja koji u podneblju koje je kronotop događanja podrazumijeva poštovanje običaja – mlada u vjenčanici, razmjena prstenja, crkveno vjenčanje, prisutnost kumova itd, biva prekinut slikom mrtve ptice, kao simbola suprotnog od značenja koje sama ptica sobom nosi. Dakle, mrtva ptica je u suprotnosti s uobičajenom simbolikom izraza ptica. U slovenskoj narodnoj tradiciji, ptice poput laste, lastavice podrazumijevaju se kao „ženski simboli“, simboli su mlade, a vezuju se i za temu ili motiv braka. Motiv mrtve ptice upotrijebljen je kao vjesnik, nagovještaj nečeg lošeg, onoga što će tek uslijediti.

Sljedeća pripovijetka *Rane Luke Meštrevića* – naslovom nagovještava bol, bol porodice Meštrević. Karakteristika opusa Mirka Kovača, između ostalog jeste i ponavljanje likova, tema i motiva. Tako je i sa pripovijetkom *Rane Luke Meštrevića*, pripovijetkama iz zbirke *Rane Luke Meštrevića* i romana *Grad u zrcalu*. Genealogija jedne porodice, propadanje, osuda ili pak podržavanje religijskih obreda, smrt, groblje, pokop, motivi su koji se očitaju sa stranica ove pripovijetke. Sintagmem rane Luke Meštrevića, ponavlja se kao podnaslov u pripovijetci tri puta. Gradacijsko nizanje slika porodičnog stabla od Antuna Meštrevića, Luke Meštrevića, nasljednika Antuna Meštrevića, smrti Antuna Meštrevića i smrti Luke Meštrevića, zapravo je u cilju predstavljanja nestajanje jedne porodice.

U dnu mirsnihi škrinja leži albumi – genealoško stablo Meštrevića, taj lažni porodični sjaj; oni ostaju u nasljedstvu kao komadi namještaja. Uvijek neka ruka pokušava dati smisao toj slici raspadanja, toj mrtvoj historiji koja sakriva suštinu prošlosti, tom ukipljenom rasporedu kao savršenoj parodiji optimizma.

Ukočeni i uštrikani Meštrevići, to beskonačno groblje, pali simboli bračne sreće, lagano blijede na ispućanim prepolovljenim fotografijama, škarama odrezani od onih što su obiteljsku čast lako proćerdali, dočim su oni rano preminuli, stavljeni u posebne okvire, kao obiteljski mitovi i ikone za štovanje.

*I kao što se živi insan ne da ukoričiti, tako je i albume mimoišla vrela djevojačka krv, grešna žila obitelji, uspaljena ženska grana, po kojoj je doneseno u dom Meštrevića sedmero izvanbračne djece, i isto toliko udavljeno na porođaju, dok je muška loza uvijek bila zakrvljena oko diobe imanja ili preljuba, često osramoćena incestom.*³¹¹

Sličan prikaz porodičnog stabla nalazimo u romanu *Nečista krv*, Borisava Stankovića. I mada taj roman predstavlja poetski realizam, i roman je koji je obilježio srpsku književnost na prelazu iz XIX u XX vijek, na sličan način Kovač stvara svoje djelo u drugoj polovini XX vijeka, predstavljajući porodično stablo Meštrevića kroz sva njihova nepočinstva i zla djela.

U kontekstu teme, važno je ukazati da su, pretpostavljamo, ovi motivi incesta, vanbračne djece, diobe imanja, preljuba, osramoćenosti, preuzeti iz tradicijske književnosti (kulture).

I skončavanje smrću, prirodan je ishod onoga što je to porodično stablo godinama sabiralo. Opterećeni raznim nepočinstvima, iza stečenog ugleda, iza kulisa, porodična događanja bila su zastrašujuća. Zato, Kovač za ta nedjela i uništene ljudske sudbine, nekako u biblijskom tonu, kažnjava likove posljednje generacije porodice. Skončavaju tragično, ili pak žive nedostojanstveno i u siromaštvu.

Groblje je lajtmotiv Kovačevog opusa. Na sličan način kao što navodimo da se bez uvida u Bibliju, bez poznavanje iste, ne mogu čitati Kovačeva djela, smatramo da se bez uvida u simboliku značenja groblja, ovdje mislimo i na religijski kontekst, običajni kontekst ove riječi ali i na činjenicu da su brojni pisci kako regionalne, tako i evropske i svjetske književnosti u svoja djela unosili značenjsku simboliku groblja, pojačavajući sa tim mistiku, uvodeći u dalje pripovijedanje ili pak završavajući naraciju upravo sa slikom groblja.

U *Rečniku simbola*, veoma je zanimljivo dato tumačenje groba, od Grka, Egipćana, Helena, različitih značenjskih kodova termina grob, sve do Junga, koji smatra da onaj tko traži odgovore na groblju (ko se koristi grobljem kao izlazom iz situacije, svršetkom i konačnošću), taj u mrtvima vidi moć, promatrajući smrt kao i život.

Promatrajući prostor koji je u pripovijetci označen kao kronotop, a to je Dalmatinska zagora, osvrnut ćemo se i na simboliku groblja u tom podneblju. Dakle, groblje je sinonim za smrt,

---

³¹¹ Kovač, Mirko: *Ruže za Nives Koen*, str. 184-185.

za okončanje života. U tom kulturnom arealu koji je kronotop Kovačevih djela nalaze se određeni kulturni elementi koji ga upravo i čine posebnim u odnosu na druge kulturne areale.

*Da ovde moraju da se imaju u vidu određene nijanse pokazuju sledeće činjenice: žitelji jadranskog pojasa jedini su Južni Sloveni koji žive u mediteranskoj klimi, oni su jedini moreplovci sa razgranatim trgovačkim i kulturnim vezama sa raznim narodima; oni su jedini Južni Sloveni koji mogu da se pohvale jednom kontinuiranom civilizacijom od rimske i vizantijske kulture preko renesanse i baroka sve do danas... stanovništvo obale i gradova je većim delom starosedilačko, Također i stanovništvo ostrva, dok je Dalmatinska zagora ersko-dinarsko naseljeničko područje. Najbolji dinarski elementi nisu napustili 'zelenu zonu' iz privrednih razloga ili zbog turske strahovlade i potražili utočište u golom kršu, nego su to učinili iz moralnih razloga. Oni su sa sobom doneli svoj snažni patrijarhalni duh, svoju jaku zadrugu i razvaljeno bratstvo, ali ne i plemena. A ipak se sve do danas održala svest o poreklu i srodstvu, o 'dobroj krvi'. Oni dele iste karakterne odlike s već razmatranim grupama, ali se od njih razlikuju posebno izraženim, rekli bismo mediteranskim entuzijazmom, bujnom fantazijom, jednim tako reći realnim idealizmom...*³¹²

Jasno je da se u datom mjestu, a povodom smrti – sahrane i groblja prepleću svi civilizacijski elementi. Od dolaska najboljeg prijatelja, koji tumači smrt druga na osoben način, preko pojave nepoznatog i neuglednog čovječuljka koji cijelu porodicu „popravlja“, nekome flor, nekome lijepu riječ (...) Zatim, govor na pogrebu, crnina, dakle sve tipične slike pokopa.

Pripovijetka ima kružno pripovijedanje. Završava slikom kojom je i započeta – smrću. A smrt Luke Meštrevića je, poput radnji u kriminalističkim romanima, tajanstvena. Rane konstatirane na njegovom tijelu, upućuju na mučenje, na čin mržnje, koje je, kako pripovjedač kazuje mogao nanijeti ili neko ko je istinski mrzio Luku Meštrevića ili neki psihopata. Sam opis rana koji je detaljan navodi čitaoca na razmišljanje o postojanju sekte ili pak neke natprirodne sile u koju je počinilac zločina čvrsto vjerovao. *Bile su to rane od hitaca iz pištolja – šest rana raspoređenih na prsima u likovnoj formi zvijezda, a na obje natkoljenice više uboda nožem; na leđima i stražnjici još desetak rana, te napokon dlanovi probijeni Također bodežom.*³¹³

---

³¹² Gezeman, Gerhard: *Kultura Južnih Slovena*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019, str. 67-68.

³¹³ Kovač, Mirko: *Ruže za Nives Koen*, str. 176.

Stavljen pred čitaoca, ovaj opis u svijesti čovjeka može da podstakne misao da je riječ o natprirodnim pojavama. Nasilna smrt Luke Meštrevića tokom radnje pripovijetke nije razjašnjena. Rane su, u kontekstu pripovijetke, više puta naznačene. Potrebno je ukazati da je vjerovanje, kao specifičnost određenog podneblja, ili kulturnog areala, postojalo. Vjerovanje u Boga ili natprirodne sile, vjerovanje u čuda živi u tradicijskim kulturama ovih prostora, ali sa svojim specifičnostima. Kovač, poznajući tradiciju, običaje kulturnih areala u kojima je ponikao, odrastao, s kojima se suživio, crpi i inkorporirao u svoja djela, dodajući mističnost, pomalo i fantastičnih elemenata, a svo vrijeme zapravo gradeći filmske scene. Scene mučilište koje se ukazuju, razapinjanje na krst koje se priviđa i priziva, korijenima su duboko u tradicijskoj kulturi. Strah od smrti, kao i strah od smrti drage i bliske osobe, jedan je posve tipičan element balkanskih prostora.

A već sutradan stiglo je ono što sam već na početku pripovijesti obznanio: nadomak grada, na crkvenom zemljištu, pronađen je leš mog ujaka Luke Meštrevića. Već su rane na njegovu tijelu opisane, ali nalaz stručnog suradnika dr. Ljudevita Gemmingera, liječnika dubrovačkog i sudskog vještaka, dobrano se podudara s mojom vizijom, čak je djelomice i obistinjuje. U nalazu stoji da je Luka Meštrević mučen i ubijen negdje drugdje, a leš je poslije dopremljen na prlinu izvan grada. Zločin je djelo sadista ili nekoga tko je patološki mrzio ubijenoga, a počinitelj bi mogao biti i kakav vjerski luđak, jer na to upućuju rane na dlanovima i natkoljenicama.

*(...) misterij ujakove smrti pribavio mi je slavno mjesto u obitelji. Mnogi rođaci koji me otprije nisu znali, dolazili su čak iz udaljenih mjesta da bi dodirnuli i nešto priupitali 'toga malog vidioca'...*³¹⁴

Smrt koja je misteriozna, pojavljuje se u i prikazuje u onim oblicima koje možemo nazvati zastrašujućim. Čovjek polaže pravo na život, ali čovjek preuzima ulogu i postaje onaj koji polaže pravo i na smrt. Kod grčkih i antičkih bogova nalazimo da su samo bogovi imali moć odlučivanja o smrti. Smrt se može sagledati kroz prizmu različitih značenja: ona znači kraj života, oslobađanje od patnji i briga, smrt znači promjenu, smrt simbolizira strah...

---

³¹⁴ *Isti*, str. 211-212.

*U svakom od nas postoje dva različita stvora u istom biću, dvije i više misli, ali jedna uvijek prevagne – to je misao o smrti. To je istinit događaj, a danas je u zagrljaju sa smrću moj intimni prijatelj Luka Meštrević. Mrtav je – i o tomu više ne dvojimo. A bio je živ kao i mi sada.*³¹⁵

Običaji koji su ukorijenjeni na ovim prostorima, a dio su tradicije, danas polako iščezavaju. Pripovjedač u Kovačevim djelima, kroz različite oblike naracije daje različite simbole crnine, koja se na ovim prostorima naziva i korota. Dakle, u simboličkoj ravni, crno je boja smrti. Crno je simbol hladnog, negativnog. Također, simbolizira i pakao, donji svijet. Crnom bojom se iskazuje tugovanje za mrtvima. Crninom se još iskazuje i tuga zbog konačnog gubitka, *pada u Ništavilo iz kojega nema povratka: prema zoroastrizmu, Adam i Eva, koje je zaveo Ahriman, isterani su iz raja obučeni u crno. Crno je boja kazne i odricanja od ovog sveta taštine; zato se u hrišćanstvu i islamu vera objavljuje crnim mantijama.*³¹⁶

Da je riječ o piscu koji zaista koristi postmodernističke postupke u svojim djelima, potvrđuje i način odnosno postupak kojim se Kovač koristi pri građenju svojih djela. Dakle, on koristi sva saznanja koja su naučena ili do kojih je došao kroz literaturu, film, istoriju, arhitekturu, uzimajući ih kao osnove za nastanak svojih djela.

Koristeći se dijegezom, prikazujući fikcionalni svijet u kojem smješta pripovjedne situacije, homodijegetički pripovjedač (autodijegetičkim pripovijedanjem) iznosi diskurs. Uočavamo da postoji disonanca ili udaljavanje pripovjedača od svijesti samog lika. *Otac nije znao da je korota omotač požude.*

(...)

*Svako čeljade na odlasku s ovoga svijeta dobiva svoj ogrtač. O, s kakvom ću radošću i veseljem zaogrnuti svog oca na ispraćaju do njegove vječne kuće.*³¹⁷

Kada Kovač koristi biblijske sentence, kada direktno ili indirektno unosi dijelove iz Biblije, njegov pripovjedač je ujedno i arhetip junaka ove proze. Taj junak/pripovjedač se ili suprotstavlja

---

³¹⁵ *Isti*, str. 215.

³¹⁶ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, str. 109.

³¹⁷ Kovač, Mirko: *Ruže za Nives Koen*, str. 224.

stvarnosti koja ga okružuje ili je u sukobu sa društvenom zbiljom, ponekad je sklon tugovanju i lamentiranju nad samim sobom, a ponekad je opsjednut demonskim.

Pred nama čitaocima se nižu situacije koje sobom donose i prošlost i sadašnjost i budućnost. Kao da su se ujedinili svi narodni običaji, religijski i elementi kulture, tradicija. I u tome je bogatstvom i punoća Kovačevog izraza. On je jedan od rijetkih pisaca svoje generacije, koji je u potpunosti objedinio modernu književnost i postmodernističko doba. Ta preplitanja su jasna i očituju se kroz primjere koje smo do sada naveli.

Zaključujemo da se u pregrštu raznih spisa koje Kovač koristi izdvaja Biblija. Zapravo, riječ je o biblijskom podtekstu koje Kovač koristi kao arhetipove. Od arhetipskog kronotopa, do arhetipskog lika oca i samog lika (junaka) pripovjedača, prepoznaju se biblijski podstektovi. Bilo da govori o proroku, o Bogu, Isusu Kristu ili pak Mariji Terezi, Kovač nas stalno podsjeća na neprekidan ciklični krug ponavljanja. Kako u životu, tako i u književnosti.

A smrt se stalno provlači i izgleda kao konstanta i nepromjenjivost Kovačevog djela. Pripovijetka *Dan i noć*, naslovom implicira na smjenu života i smrti ili život i smrt kao jedinstvo, neminovnost. Težište smrti u ovoj pripovijetci je, kao i čin ubistva smješten u ruke crkvenog lica. I to je zapravo način Kovačevog iskazivanja stava prema nasljeđu društvene sredine ili atmosfere koja je u jednom historijskom periodu bila dominantna.

*Ali ja neću pripovijedati o godinama i starenju, meni se fućka za sve što je prošlo, a posve mirno dočekujem, a posve mirno dočekujem i ono što nadolazi; ta već sam u dosluhu sa smrću koja me nimalo ne plaši, možda me samo raduje taj susret...*³¹⁸

Služeći se citatnošću i anticipirajući stvarnost, Kovač je u pripovijetci *Strah od putovanja*, doveo u vezu glumicu-književnost-kazalište, ukazujući na spregu širih kulturnih pojmova. I ovdje je pojam smrti dominantan. Ipak, na određeni način, smrt prikazana u ovoj pripovijetci razlikuje se u odnosu na druge pripovijetke. Njoj je data posebna simbolika, poistovjećena je sa ljepotom.

'Bože, kako je lijepa'.

---

³¹⁸ Kovač, Mirko: *Ruže za Nives Koen*, str. 317.

Nitko nije govorio o smrti, nego samo o ljepoti umrle. Promatrali su je u tišini, bez onog žalobnog jada, a sjaj njezine smrti kao da je sve njih ozario. Takvu blagost na ljudskim licima nisam nikad prije vidio, a ni poslije.

Olga Herceg pokopana je na zagrebačkom groblju Mirogoju u obiteljskoj grobnici. (...)

Na pokopu je Freda Elkin izustila jednu rečenicu Carlosa Castanede: 'Smrt je najslađa, zato je ostavljamo za kraj'.³¹⁹

Umetnuta priča, „priča u priči“, dvojni pisac, metatekstualnost, intertekstualnost, homodijegetički pripovjedač, antinarativ, odliku su poetike Mirka Kovača. Iza ovih književno-teorijskih termina sakrivene su „priče“ koje nose duboku simboliku i čiji su korijeni i u tradicijskoj kulturi i u narodnim vjеровanjima i u religiji i u običajima.

Protagonista svih pripovijedaka je sam pripovjedač. Kao antagonistu njemu stoji lik oca (u većini pripovijedaka). Lik pripovjedačevog oca prikazan je kroz riječi koje on izgovara pogrešno: *čaršaf, lencun, knegla, jevtika...* Autor uskraćuje metafizičku dimenziju liku oca, oblikujući ga kroz vanjsko djelovanje i govorenje, ali i kroz unutrašnjost i osjećanja. *Ovdje bih želio povezati se i dodirnuti s tumačenjem Jamesa Joycea da je Uliks napisan kako bi pisac očuvao govor svojega oca.*³²⁰

U Starom zavjetu, Riječi Božje i Riječi Mudrosti sadrže temu riječi, zapravo u ovim dijelovima Biblije pronalazimo da je riječ postojala prije svijeta, da je *riječ ta koja je sve stvorila; poslata je na zemlju da otkrije tajne Božje volje; vrativši se Bogu, izvršila je svoju misiju. I prema sv. Jovanu Reč je bila u Bogu; postojala je pre stvaranja: došla je na svet, poslata od Oca, da bi izvršila misiju: preneti svetu poruku spasa; kad je izvršila nalog, vratila se Ocu.*³²¹

Riječ uvijek simbolizira razumnost, stvaranje, nastajanje. Kroz riječi se biće iskazuje, izražava. A otac je stvoritelj svega, on je transcendentalna figura koja svojim postankom stvara nove generacije, a te nove generacije stvaraju opet nove i krug postojanja i nastajanja se nikada ne zatvara...

---

³¹⁹ *Isti*, str. 334.

³²⁰ *Isti*, str. 364.

³²¹ Gerbran, Alen, Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, str. 776.

Pripovijetka *Otac i njegove riječi*, po svim književno-teorijskim parametrima svrstava su u postmodernističku prozu. Autor kroz lika pripovjedača, kroz okvirnu priču unosi još jednu priču, umetnutu u tekst, priču o ocu. Dakle, iako naslovna sintagma nagovještava da će „glavna priča“ biti zapravo priča o ocu, ulogu glavne priče preuzima susret lika pripovjedača i lika naratora. *Došao je čas da dovršim priču o svojem posjetitelju, o Neznancu koji se posljednji put pojavio odjeven kao Petruška, sobar Goljadkinov iz Dvojnika Dostojevskog.*

(...) bez njegove pomoći ušao sam u kočiju. Čim sam sjeo, obratih se osorno:

‘Tko vas to šalje, mladiću?’

‘Sudbina’, uzvratila, a onda se nasmija i doda: ‘Šalim se. Sudbina je loš gospodar. Sanjah o ovome otkada sam pročitao vašu prvu pripovijetku. Sada mi se to ispunilo...’

Aluzija na roman *Dvojnici* Fjodora Mihailoviča Dostojevskog itekako je umrežena i u postmodernističkom maniru uklopljena u ovu pripovijetku. U kontekstu lajtmotiva ove pripovijetke ili pak teme, spominjanje romana *Dvojnici* asocira na unutrašnju psihološku borbu glavnog lika romana (lika pripovjedača pripovijetke), koji se susreće sa drugim čovjekom, fizički njemu identičnim, koji sada preuzima ulogu protagoniste u pripovijetci. Naizgled nejasna i nerazumljiva situacija susreta lika pripovjedača i Neznanca, biva razjašnjena riječima: *Kažu da se čovjek samo jednom u životu suočava sa samim sobom. Neki to nazivaju spoznajom lica Božjeg. A oni koji u svemu vide poruku i znak, spoznaju lica Božjeg uzimaju kao smrtnu čovjekovu uru.*³²²

Trokut Bog-Otac-Smrt može da se protumači i kao Postanak-Život-San ili prosto priviđenje. Kovač razgrađuje sve poznato i stvara zagonetno.

Nadalje, pripovijetke *Misa za Florijana*, *Ugovor sa Sarom*, *Posjet dame u crnom*, sublimiraju sve navedene elemente tradicijske kulture, religije i običaja, donoseći jedan novi simbol u prozu Mirka Kovača.

Da se zaključiti da se umijeće pripovijedanja, karakteristično za Mirka Kovača ogleda u pripovijetkama zbirke *Ruže za Nives Koen*. *Ugovor sa Sarom*, priča o ljubavi, ljubavi koja nadilazi sami život. Uz motive ljubavi i ljepote, u Kovačevim pripovijetkama prikrada se i smrt kao

---

³²² Kovač, Mirko: *Ruže za Nives Koen*, str. 368.

neminovnost i prisutnost svih njegovih djela. *Nad grobom su stajali samo oni koji još nikako nisu mogli shvatiti da je sve gotovo, da je ovdje kraj i da je svakomu od nas, kako i Psalmi kažu, 'među mrtvima ležaj'. Leon H. je jednom napisao da je cijelo njegovo djelo prožeto smrću, te da se 'jedino smrt i ljubav mogu varirati na tisuću i jedan način'.*³²³

Smrt na groblju ili slika groblja, umiranja, smrt kao odklon od svega, arhetip je Kovačeve proze. Tako je i u pripovijetci *Misa za Florijana* i pripovijetci *Posjet dame u crnom*. Onostrano, drugo ili drugost, metafizičko, kao karakteristika postmodernističkih pisaca, a mi bismo prije zaključili da je riječ o mističnosti ili mističnom postupku pisca koji od svake pripovijetke ili romana sklapa film, očituje se u oba teksta. *Čuo sam o mnogim mističnim pojavama, o tajanstvenom grobu i svetom izvoru... (...) Čuo sam da mrtvi mogu da obilaze svijet i da su vidljivi. Imamo li mi dokaza tko smo i što smo?*³²⁴

Pitanje postojanja, biblijsko pitanje ispoljava se u prozi Mirka Kovača na različite načine i kroz različite pripovijetke, sa naznakom da obuhvata gotovo sva njegova djela.

Posjet dame u crnom jeste pripovijetka koja nosi elemente tradicijske kulture koji se ogledaju kroz nekoliko aspekata. Uočavaju se sljedeći motivi: crna boja o čijoj smo simbolici ranije pisali, zatim smrt, dominantni motiv Kovačeve proze i na kraju aludiranje na pojavu đavola koje unosi nove konotacije u značenjski sloj pripovijetke.

Ktonsko značenje ili simbolika đavola jeste zlo. Đavo je središte tamo, dok je Bog središte svjetlosti. Mit o đavolu poistovjećuje se sa mitovima o zmajevima ili zmijama. I zaista, tako je i u prozi Mirka Kovača i u romanu *Gubilište* i u romanu *Grad u zrcalu*, simbolika zmijske slične ili iste simbolici đavola. Đavo vlada okultnim silama i njegova uloga u mitovima a kasnije i u umjetničkim djelima jeste parodija Boga. *Đavo je simbol zla. Bilo da se oblači kao „otmeni gospodin“ ili da se ceri sa kapitela katedrala; da ima glavu jarca ili kamile... Uloga đavola je da čoveka liši milosti Božje, da bi ga podredio svojoj vlasti... On je sinteza dezintegrišućih snaga ličnosti.*³²⁵

---

³²³ *Isti*, str.343.

³²⁴ *Isti*, str.313.

³²⁵ Gerbran, Alen, Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, str. 203.

Kao motiv ili lajtmotiv, đavo se u ulozi antagoniste često spominje u svjetskoj književnosti. Od antičke književnosti, Geteovog Fausta, pa sve do suvremene književnosti, motiv đavola u djelima pisaca, prisutan je. Mihailo Lalić, jedan od najznačajnijih crnogorskih pisaca XX vijeka stvara djelo – roman *Lelejska gora*, u kojem je prisustvo đavola višestruko motivirano. Kao posljedica dugotrajne samoće, protagonisti radnje romana priviđa se đavo koji je na početku halucinacija prurušen, da bi tek kasnije dobio svoj lik. A njegov lik je preuzet iz folklornih predajama u kojima se đavo pojavljuje ili predstavlja kao biće koje je fizički ružno a psihološki zlo. U romanu *Lelejska gora*, đavo je zapravo drugo ja protagoniste romana – Lada Tajovića. On je simbol jednog zlog vremena u kome je dominirala smrt.

Ako promatramo kroz perspektivu tradicijske kulture motiv đavola, onda možemo zaključiti da je Kovač preuzeo simboliku motiva i na tim polazištima napisao pripovijetku koja kroz ženu, ženski lik obučen u crno zapravo mijenja ili donosi novu simboliku samog termina đavola. Sa stanovišta religije ili vjerovanja *na desnomo ramenu čovjeku sedi zaštitnik – anđeo, svetac, mitski predak. Takvu je vjerovanju naknadno svakako pridodat i đavo koji sedi na lijevome ramenu.*³²⁶ Kao što smo i naveli, Bog je centar svjetlosti, a đavo je centar noći i tame. Na psihološkom planu, đavo se iskazuje kao ropstvo, zarobljeništvo, opsesija, što se kao simbol odnosno značenjski element prepoznaje u ovoj pripovijetci. Đavo je i aluzija libida, koje pronalazimo na stranicama pripovijetke *Posjet dame u crnom: Đavo liči na čovjeka. On je radikalni nosilac svih ljudskih mana i vrlina: dobročinitelj i uništitelj, inovator i naivčina, junak i kukavica itd. Neke njegove osobine i navike, naravno, nijesu ljudske, ali su opet u indirektnoj vezi s čovjekom...*³²⁷

Naslage kulturnih elemenata u Kovačevim djelima, mogu se nazvati i čvorištima tradicijske kulture južnoslavenskih naroda. Kovačevo djelo primjer je kulturnih utjecaja, zapravo utjecaja tradicijske kulture na stvaralaštvo jednog pisca.

---

³²⁶ Čirgić, Adnan, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 38.

³²⁷ Isti, str. 35.

13. ARHETIPOVI LIKOVA U ROMANU *GRAD U ZRCALU*

Posljednji roman objavljen tokom života Mirka Kovača, *Grad u zrcalu* (2008), napisat ćemo da je, pored naznake koju je sam autor ostavio “obiteljski nokturno”, zapisat ćemo i da je ovo porodični roman-kronika.

Stvaralački uspjelo, Kovač kroz prizmu sagledavanja tradicije življenja, običaja, moralnih i etičkih vrijednosti, sada triju država – Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, kroz život u tri grada, Dubrovnik, Trebinje i Nikšić, čitaocu nudi uvid u prošlost, u sjećanja, u doživljeno. Roman *Grad u zrcalu*, može se promatrati i kao piščeva autobiografija, stoga je njegov značenjski sloj u pogledu tradicijske kulture višeslojan i višeznačan.

U strukturi romana, jasno se uočavaju dva svijeta, autorov svijet, stvarni svijet i imaginarni, umjetnički, svijet samog romana koji su prikazani kroz nizove manjih fragmenata iz života.

Naizgled rađen kao roman-novela, *Grad u zrcalu* čine fragmenti, odnosno dijelovi iz života pripovjedača, objedinjavaju se u jednu formu. Nestalnost u određivanju mjesta događanja, dato kroz retrospektivno pripovijedanje pripovjedača autora, doprinosi dinamičnosti atmosfere romana, ali i razućenosti same fabule. Ne postoji hijerarhija romaneskne građe. Pored navedenog, kroz roman, kroz priče nazire se i slika društvenog, egzistencijalnog i psihološkog stanja tadašnjeg vremena i države, jednog postsocijalističkog perioda u sredinama koje su romanom određene.

Uočava se da u podjeli likova koji su nosioci radnji romana dominiraju muški likovi. Možemo kazati da je Kovač, koji je autor prvog lezbijskog romana na ovim prostorima, za dominantan lik odabrao figure muškarca, jer je roman *Grad u zrcalu*, zapravo porodična kronologija a geografski prostor koji se romanom obuhvata je prepoznat po patrijarhalnom uređenju, njegovim normama i kodeksima.

Okrećući se tradicionalnim sižeima koje vješto uklapa u svoje djelo, Kovač se na određeni način poigrava tradicionalnim motivima. Zato su određene arhetipske slike i pojmovi prisutni u transformiranom obliku, ironični, složeni, individualizirani...

Svakako da tome doprinose i društveni i porodični odnosi, koji su povezani sa ličnim i psihološkim stanjima pojedinaca. *To je darivanje 's oca na sina' postal tradicija, a nosilo je*

simboliku stvaranja čvrste porodične jezgre kao oslonca vladarima i jamstva vladavini moćnih obitelji, ma kakva ta vladavina bila.

Svečanost je imala svoja pravila. Darodavac je oblačio otmjeno ruho i sjedao na čelo stola koji bi se postavljao na javnome mjestu, ispod dudu u vrijeme zrenja njegovih plodova. Stol je bio zastrt bijelom tavajom, bogat đakonijama. Svatko je mogao svratiti I uzeti sa stola koliko god može staviti u usta i ponijeti u rukama. Pozivali bi se uzvanici svih vjera.³²⁸

Porodica kao simbol okupljanja, jedinstva, stabilnosti, kao metafora mirnog i sretnog života, jeste okosnica romana *Grad u zrcalu*. Nameće se mišljenje da se u romanu jasno razdvajaju dvije grupe likova: likovi muškaraca i likovi žena. I premda su ženski likovi između ostalog i malodušni i sujetni i ljubomorni, ti su likovi nosioci dobra u romanu. Nasuprot njih su likovi muškaraca, kao prototipovi društvenog, socijalnog ali i psihološkog stanja vremena koje je romanom predstavljeno.

Ipak, da se, kada već tumačimo okvire tradicije, vratimo samom naslovu romana. Metaforički naslov romana – grad u zrcalu, grad koji se ogleda upućuje na pitanje, da li je ogledalo odraz stvarnost? U ovom slučaju, da li sve što je naizgled lijepo ili ružno, zaista jeste lijepo ili ružno? Pod ovim pitanjem, opet se metaforički i aluzivno misli na genealogiju jedne porodice, a što je opet sadržano u podnaslovu romana – obiteljski nokturno. Zrcalo, ogledalo ima posebno značenje. Smatra se da ogledalo i njegov odraz *stoje u magijskoj vezi*.

Ogledala u tom smislu mogu da zadrže dušu i životnu snagu osobe koja se ogleda. U narodnim običajima se zbog toga prilikom smrti neke osobe zastiru ogledala, da se duša pokojnika ne bi vezala za posmrtnu sobu i da joj se omogući prelazak na onaj svijet. Demoni i natprirodna bića se prepoznaju po tome što nemaju odraz u ogledalu, dok đavolske inkarnacije ne mogu da podnesu sopstveni odraz i umiru pri pogledu na same sebe. Ogledala su zbog toga i amajlije koje štite od satanskih bića i sila.

(...)

---

³²⁸ Kovač Mirko, *Grad u zrcalu*, Samizdat, B92, Beograd 2008, str. 15.

Prema tradiciji koja se ne može proveriti, ogledalo nosi natpis jevrejskog Božijeg otkrivenja "Ja sam onaj, koji jesam".

(...)

Čitavo stvaranje se smatra odrazom božanskog bića. Pogled u prividni drugi svet je tokom istorije često pesnički obrađivan (L. Kerol, 'Alisa iza ogledala'; Ž. Kokto, 'Orfej').³²⁹

Na određeni način, ovaj se roman može u cijelosti tumačiti i kao provokacija, bunt protiv svih normi i načela koja društvo nameće jednoj porodici i kao breme ostavlja njenim nasljednicima. Kovač jednostavno pripovijeda, povremeno se obraćajući čitaocu, prekidajući poglavlja na mjestima gdje je najzanimljiviji a nastavljajući ih novim poglavljima, pišući o zavičaju katkad sa ljubavlju, a često i sa prezirom prema tom mjestu. Kroz sve to, Kovač iznosi i sliku društvene zbilje, kritičku, koja iz njegovog ugla često biva prikazana surovo realno, ali i groteskno. Dakle, vremenski je period nakon Drugog svjetskog rata i prikazana su društvena događanja toga vremena. Kovač sa vremenske distance i geografske udaljenosti stvara djelo koje omogućava da se "akteri" radnje lako "prepoznaju". Stoga je i upotreba naslovnog sintagmema važna jer upućuje da će se jedan grad, jedna porodici u ovom romanu ogledati, pronaći. U romanu *Grad u zrcalu*, svi likovi su sretni i nesretni na svoj način. Ništa u ovom romanu nije skriveno, ni najosjetljivija mjesta, ni najbanalnije situacije (...) Ovim romanom, Kovač zatvara opus tema o zavičaju, metaforički dajući sliku ujedno i zavičaja i djetinjstva, ali i svoje poetike.

Da ne zanemarimo i imenu grad u naslovu romana data je simbolika. Jer, grad je *mikrokosmički odraz kosmičkih struktura pa ne nastaje bez plana, već se gradi prema određenim koordinatama, sa zemaljskim pandanom nebeske obrtne tačke u centru (omfalos, mundus, osa sveta).*³³⁰ U savremenoj analizi grad je simbol majke koja štiti i ograničava. Grad se dovodi u vezu sa ženskim principom. Kao što grad ima svoje stanovnike, žena nosi u sebi svoju decu. Boginje se zato prikazuju sa krunom u obliku zidova.³³¹

Kovač je simboliku naslova romana, njegovu poetsku dimenziju postavio u 22. poglavlju, u kojem pripovjedača nagovještavajući dalji tok radnje kaže da ogledalo sve pamti, a samo nudi

³²⁹ Biderman, Hans, *Rečnik simbola*, Platon, Beograd, 2004, str. 260-261.

³³⁰ *Isti*, str. 104.

³³¹ Alen Gerbran; Žan Ševalije, *Rečnik simbola*, Stylos, Novi Sad, str. 246.

na uvid djeliće od toga, *ono je golema zbirka zatočenih odraza. Htio sam svakako vidjeti taj kratkotrajni bljesak Dubrovnika, pa sam satima zurio u ogledalo i čekao da sunce dodirne obzor, a onda bi nastalo uzbuđenje i blaga drhtavica, zrake bi me zaslijepile i požar buknuo u zrcalu, ali u tome času ugledao sam obrise slavnog grada...*

(...)

*Sad i ja vidim djelić grada u tvojim očima.*³³²

Roman *Grad u zrcalu*, sastoji se od 65 poglavlja. Kovač je poglavlja poredao u porodičnu kroniku, već smo kazali, ispričovijedanu u 1. i 3. licu jednine i sa djelomičnim autobiografskim elementima. Pripovjedač romana je književnik, koji piše jedan nezavršeni rukopis, rukopis na kojem će stalno raditi, vraćati mu se i ispravljati ga (Mirko Kovač je “popravljao” svoja djela i iznova ih objavljivao). *Nije li arhetipska aktualizacija košmarnog sna, kad snivač sanja o sebi kako ostaje bez glasa i ne može izustiti nijednu riječ, što nije bez reperkusija na glavni instrument i medij književnosti, jezik sam, pojavljuje se i objektni lik rasutoga djela, koje nije sustavno ujedinjeno jedinstvenim vezivom. Nije li metafora o otvorenu, nedovršenu Djelu odviše očita da bismo je morali posebno dokazivati?*³³³

Imajući u vidu činjenicu da se ovim romanom Kovač vraća zavičaju, dajući na određeni način jednu vrstu porodičnog stabla, ipak ostaje zatajen kod imena, naziva zavičaja dajući mu odrednicu samo L. – bez punog naziva.

U rodoslovu koji nam nudi, Kovač je predstavio junake (junakinje) i njihove životne priče na način da su čitaocima ti likovi i njihove sudbine ostali upečatljivi, ali i dopadljivi do mjere da se i nakon čitanja romana o njima i dalje razmišlja. I mada su kritičari naglašavali da u romanu dominira karakterizacija muških likova, odnos oca i sina, ipak, smatramo da je u tom pogledu prednost data likovima žena. Kovač je kroz različite socio-kulturne, psihološke i kroz vanjsko portretiranje postavio nekoliko u biti suprotstavljenih likova žena, predstavnica jednog vremena, društva ili pak otklona od tog istog društva. Tako se u romanu smjenjuju likovi smjernih i odanih žena, lijepih i ružnih, obrazovanih i onih manje obrazovanih žena, žena čije je ponašanje i

---

³³² Kovač, Mirko, *Grad u zrcalu*, str. 100.

³³³ Vukčević, Lidija: *O romanu Grad u zrcalu Mirka Kovača* u: *Časopis Matica crnogorska*, br. 59, jesen 2014. str. 307.

razumijevanje ljubavi i života izlazilo iz okvira utvrđenih društvenim i moralnim kodeksima sredine i vremena kojem su pripadale, žena razvratnica (...)

Roman se može razumjeti i kao posveta ocu. Figura oca, važna za svaku porodicu, za majku, sestru, ženu, sina, brata, lakoćom pišćeve riječi, od početka do kraja romana ostala je veličanstvena. Iz perspektive današnjeg vremena, sa pozicija feminističkih načela, muškim likovima imalo bi se što prigovoriti. Međutim, utkan u vremenu u kojem je nastao, lik oca psihološkim portretiranjem, nadrastao je okvire postavljene muškim likovima, određene tradicionalnim načelima.

Zapaža se da je otac bezimen. Zapravo, upoznajemo ga kroz sintagme: *moj otac, taj otac, takav otac* itd. Isto je i sa likom majke. Majka je *moja majka*. Bez namjere da pozitivistički sagledamo roman, obiteljski, porodični noćturno, svojevrsnu autobiografiju, kako sam pisac navodi, postaviti ćemo nekoliko mogućnosti za navedeno. Kovač nije želio da "skrnavi" roditelji, dajući druga ili drugačija imena u romanu, jedna je od pretpostavki. Druga je, da je Kovač vrlo dobro poznao mentalitet kraja iz kojeg je potekao, pa nije želio da se roman tumači i bilo koji segment romana poistovjećuje sa stvarnim događajima. I najzad, u tradiciji, otac i majka su višeznačni simboli. Simbol majke u modernoj psihoanalizi poistovjećen je s arhetipom. Kao i simbol oca. Otac je simbol sunca i duha. U suprotnosti je sa intuitivnim, instiktivnim ženskim moćima. Dok je simbol majke ambivalentan simbolima mora i zemlje, jer je čin rođenja izlaženje iz majčine utrobe, a smrt je povratak zemlji. Majka je personifikacija utočišta, topline, nježnosti.

Zanimljiv je i odnos oca i sina koji je Također arhetipski. Taj odnos je ambivalentan jer je povezan s ulogom oca u socio-društvenim okolnostima.

Nadalje, važno je ukazati i na ulogu opozicija u sljedećem: porijeklo-naslijeđe-junak, ali i na ambivalentnost u odnosu majka-sin-otac. Sve ukupno je u jednom sasvim zbrkanom i haotičnom stanju, iz kojeg na kraju romana, izranja figura oca. *S vrata autobusa osvrnuo sam se i rekao mu 'ti si moj dvojnik', ako je uopće pohvalno biti mojim dvojnikom. Otac je stajao uz ogradu sve dok sam ga mogao vidjeti kroz prozor autobusa koji se spuštao makadamom do asfaltne ceste.*³³⁴

---

³³⁴ Kovač, Mirko: *Grad u zrcalu*, str. 340.

Roman obiluje motivima, sentencama, aluzijama preuzetim iz tradicijske kulture, iz usmenog nasljeđa. U ovom romanu, možda više nego u bilo kojem drugom Kovačevom djelu istaknut je crnogorskih identitet. Lako se uočava, prepoznaje. Nalazimo ga u Kovačevoj rečenici, prepoznamo ga u njegovoj misli. *Napokon je, pri kraju rata, otac stigao na Cetinje, gdje je ostao gotovo dva mjeseca, a kanio je samo prenoćiti. Bio je prihvaćen kao da je odrastao u tome gradu, a neki Martinović, kadet Podoficirske škola na Cetinju, bio mu je kao brat, kod njega je stanovao i jeo, iako je vladala oskudica; njegovi roditelji prihvatili su mojega oca kao svojtu, a uza sve, pronašli su i vezu za srodstvo, jer su obje familije vukle žensku lozu od Vukovića, pa sam i ja tu svoju prababu potezao dok sam prijateljevao u Beogradu s braćom Martinović. Crna Gora, "slavna robinja mitova", kako ju je nazivao jedan crnogorskih pjesnik pod čijim sam utjecajem pisao poeziju od koje nije ostalo ni stiha vrijednog, privlačila me kao i oca, sve dok se nismo, 1948. godine, preselili u grad N., u Crnoj Gori, (...)*³³⁵

Sa pozicija istraživača, čitaoca romana *Grad u zrcalu*, kao što smo i početkom poglavlja naveli, mogu se uočiti i prepoznati brojni simboli čiji su korijeni u kulturi svih naroda, poznati su nam iz mitologije, bajki, basni, legendi, anegdota. Pored toga, postoje simboli poput odlazaka, dolazaka, putovanja, željeznica, vozova, razdaljina između određenih mjesta, predstavljaju autorovu žal i želju za nekim vremenima koja su prošla i dokaz su ranjivosti samog autora, Mirka Kovača.

Na početku romana, u drugom poglavlju motiv je "obiteljska inicijacija" koja ima karakter ritualnih mučenja koja su se morala dogoditi svim članovima porodice. Naime, jedan dio porodičnog imanja, imao je ulogu da članove porodice podvrgne određenom iskušenju. Tako se taj dio imanja povezivao sa đavolima i vješticama, natprirodnim bićima koji kažnjavaju svakog ko pokuša da uđe u njihov prostor. *Da bi iskušao samog sebe, čovjek mora odmjeriti snagu s onim ko je gadan protivnik. A od đavola nema goreg i gadnijeg.*³³⁶

Đavo, vladar pakla u suprotnosti je sa Bogom, koji je na nebu. Kovač je to imao na umu tokom pisanja romana, kao što je znanje koje je imao povodom ovog motiva, a potiče iz Biblije (Knjiga proroka Isaije, 14), a odnosi se na pobunu đavola protiv Boga, kada on završava u donji svijet, upravo postmodernističkim postupcima reinterpetacije i citatnosti unio u svoje djelo. U

---

³³⁵ *Isti*, str. 37-38.

³³⁶ *Isti*, str. 9.

cjelosti gledano, nijedan motiv nije slučajan. Ovom pričom u priči, nagovještava se ono što će uslijediti tokom fabule romana a odnosi se na prikaz porodične loze. Đavo ovdje izaziva strah, baš onoliko koliko to izazivaju njegovi simboli, zmije i vještice. Stoga je za pripovjedača romana, ujedno i glavnog lika romana, čin prolaska kroz “gaj”, jedna vrsta “inicijacije”, premda ritual nije pomogao da dječak postane snažniji, naprotiv, potaknuo je i one prikrivene i najdublje strahove.

Kroz historiju književnosti, promatrano od početaka do danas, motiv inicijacije prisutan je od davnina. Ovaj motiv, prvi put se pojavljuje u sumerskom mitu koji predstavlja silazak boginje Inane u donji svijet. Ona odlazi svjesna tame i mraka svijeta u koji ulazi, ali ipak sa nadom da će se vratiti živa. Jer, u ovom mitu ona odlazi kod svoje sestre. Dakle, vidimo, da opozicija svijetla i tame, kao motiv, dobiva status “stalnog motiva” u književnosti. Te dvije suprotnosti, zapravo su jedna cjelina, jedno cijelo sa dva aspekta. *Heroj, bilo da je bog ili boginja, muškarac ili žena, lik iz mita ili snevač, otkriva i asimiluje svoju suprotnost (svoje do tada nepoznato sopstvo) ili tako što biva progutan ili što ga proguta. Jedan po jedan, otpori se slamaju. On mora ostaviti postrani svoj ponos, vrlinu, lepotu i život, a onda se pokloniti ili potčiniti apsolutno nepodnošljivom. Tada otkriva da su on i njegova suprotnost ne različite vrste, već jedno meso.*³³⁷

Simbolično nasljeđe iz mitologije i religije donosi dvije pozicije: vjerovanje i nevjerovanje. Biramo, u skladu sa saznanjima o psihološkim opasnostima koje obje donose. Danas su pozicije svih nas takve da su i bogovi i đavoli, racionalizacijom zapravo i prestali da postoje. Ali su nam sjećanja iz djetinjstva publicirana kroz proces sazrijevanja, tako da se, bez obzira na stvarnost i zrelost, *vračevi, tako, jednostavno čine vidljivim i javnim one sisteme simboličke fantazije koji su prisutni u psihi svakog odraslog člana toga društva.*

(...)

*I tako se događa da ako bilo ko – u bilo kojem društvu – sam krene na opasno putovanje u tami, silazeći namerno ili nenamerno vijugavim stazama sopstvenog duhovnog lavirinta, uskoro se nađe u krajoliku simboličkih likova (od kojih ga svaki može progutati) (...)*³³⁸

Nadalje, umetanjem novih priča, otkrivaju se svjetovi tradicije, običaja, vjerovanja. Potraga za vješticama, svakako da podsjeća na srednjovjekovni progon vještica, simbolično su

---

³³⁷ Kembel, Džozef: *Heroj sa hiljadu lica*, Milstone, Beograd, 2021. str. 85.

³³⁸ *Isti*, str. 81.

uklopljeni u prozni prostor kojim se ženskim bićima kroz lik vještica daju negativne osobine. Svakako da će ovaj dio romana biti u opoziciji sa portretiranjem ženskih likova u romanu, izuzev tetke Pave.

Crpeći iz tradicije i kulture, Kovač je u tekst uveo i motiv groba, groblja, kao pandan ženskom arhetipu, onome što obavlja nešto ili sadrži nešto. Simbolično, grob se može promatrati i kao mjesto ponora, i kao mjesto ponovnog rođenja. *Majka, sa svojim simbolima, istovremeno je ona koja voli i ona koja plaši. San o grobu otkriva postojanje unutrašnjeg groblja: potisnutih želja, neostvarenih ljubavi, neostvarenih ambicija, iščezlih srećnih dana, itd. Ali ta prividna smrt nije u psihološkom smislu potpuna smrt; u grobu podsvesti nastavlja se prikriven život.*³³⁹

Žena, kroz mitologiju je spoznaja svega poznatog. Za glavnog junaka, pripovjedača, lik žene je taj od kojeg on saznaje, uči. Kako radnja odmiče, ipak njen lik ne postaje dominantan, junak romana ga prerasta jer usporedo sa radnjom romana njegov lik sazrijeva. I ako promatramo plejadu ženskih likova Kovačevog romana, one se mogu sagledati kroz prizmu jedne žene, ili pak iz ugla samog pripovjedača koji ih prihvata takve kakve jesu, bez neprimjerene uzrujanosti, uzima potrebno, odbacujući ono što prepoznaje kao suvišno. Zato njegov lik zapravo postaje *potencijalni kralj, inkarnirani bog sveta koji je ona stvorila.*³⁴⁰

Ovdje se možemo zadržati i nekoliko odrednica kojima se mogu označiti ženski likovi u romanu: majka – simbol života, baka Jelica – simbol dobrote, baka Vukava – simbol tradicije, tetka Vesela – simbol ružnoće, učiteljica – simbol ljepote, Eva – simbol slobode, tetka Pava – simbol smrti. Može se uočiti da su ženski likovi, manje-više likovi antipodi. Jednom liku, suprotstavljen je drugi. Prolazeći kroz razna iskušenja, uspone i padove, zaštićen od svih ženskih likova, pripovjedač ovog romana, glavni junak je zaštićen od uticaja dominantnog muškog lika – oca. Jer, na kraju, otac i majka su zapravo lik i ogledalo, oni odražavaju jedno drugo, u suštini su jedno isto.

Na određeni način, može se napraviti i paralela između glavnog junaka romana – pripovjedača i Šekspirovog lika – Hamleta. Ovdje mislimo na Hamletovu opčinjenost ocem. U Kovačevom romanu, ta opčinjenost je prikrivena kroz realističan prikaz lika oca, kroz njegovo

---

³³⁹ Gerbran, Alen; Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, str. 253.

³⁴⁰ Kembel, Džozef: *Heroj sa hiljadu lica*, str. 91.

portretisanje i karakterizaciju lika. Ali ne samo kroz ovaj segment, već i kroz sazrijevanja lika – pripovjedača, kada on prevaziđe psihološku barijeru povezanosti sa majkom i zakorači u svijet odraslih, tada dolazi u “sferu oca”, koji tako postaje uzor i pokazatelj budućeg života. Kako Džozef Kembel u svojoj knjizi *Heroj sa hiljadu lica* navodi, da otac, svjesno ili nesvjesno prihvata ulogu “inicijacijskog sveštenika”, koji pomaže da se sin upozna sa svijetom. Otac preuzima ulogu majke, on predstavlja i dobro i zlo. U oblicima stvaranja i nastajanja svega, očeva je tajna.

Ukazali smo na to da su Kovačeva djela povezana sa Biblijom. Da se u njima prepoznaju biblijski motivi, segmenti, citati, inspiracije. I sada se možemo osvrnuti na tu vezu. Naime, kada se Jobu dogode sve nevolje i nedaće ovoga svijeta, kada izgubi sve što je imao, on i dalje ne huli Boga, ne misli da je grešan, ali mu Bog – otac nadmoćno odgovara da treba da se srdi, da je čovjek i da je u ljudskoj prirodi da traži opravdanje za sve nevolje u nečem većem koje je iznad svih nas. U Bogu. U ocu.

O, kad bi se dobro izmerio jad moj, i zajedno se nevolja moja mentula na merila! Pretegla bi pesak morski, zato mi i reči nedostaje. Jer su strele svemogućega u meni, otrov njihov ispija mi duh, strahote Božje udaraju na me.

(...)

*I da bi Bog hteo ubiti me, da bi mahnuo rukom svojom, i istrebio me!*³⁴¹

Dakle, i u romanu je odnos oca i sina, ta čudna veza koja spaja dva sasvim različita bića, ponikla na apsolutno drugačijim osnovama, protkana i možemo kazati dominantna. U konačnom, sin – pripovjedač je zaista sazio onda kada je sasvim upoznao oca.

I simbolički prikazan smiraj dana, gašenje zvukova prirode, dolazak noći nagovještaj su kraja jednog života, oćevog. Kovać će ovaj roman završiti slikom: *S vrata autobusa osvrnuo sam se i rekao mu ‘ti si moj dvojnik’, ako je uopće pohvalno biti mojim dvojnikom. Otac je stajao uz ogradu sve dok sam ga mogao vidjeti kroz prozor autobusa koji se spuštao makadamom do asfaltne ceste.*³⁴² Rijeći: “ti si moj dvojnik” ne možemo tumačiti kao rijeći uplašenog ćovjeka sklonog sažaljenju. Naprotiv, to su rijeći onoga koji posmatra svoj odraz u ogledalu. Baš kao i sam naslov

---

³⁴¹ *Biblija*, Glas Crkve, Šabac – Valjevo – Beograd, 2005, str. 519.

³⁴² Kovać, Mirko: *Grad u zrcalu*, str. 340.

romana kojim se upućuje na kraj. Na činjenicu da naša djela, činjenja, misli, sve što radimo i volimo, odakle potičemo, cijela tradicija, običaji, zapravo imaju svoj odraz, onako kako se Kovačev grad ogleda u zrcalu.

14. JEZIK I STIL U DJELIMA MIRKA KOVAČA

Govoriti o Mirku Kovaču, tumačiti njegova djela, podrazumijeva i sagledavanje i razotkrivanje stila pisanja i jezika kojim je ta svoja djela pisao. Kao sposobnost stvaranja i upotrebe simbola sa jedne strane stoji jezik a sa druge stil svakog književnog djela.

Bogatstvo jezika i slikovitost dvije su odlike Kovačevog opusa. Višeznačnost pojmova kovanice, slike kronotopa, opisi likova, situacija minuciozno su utkani u njegovo djelo. S obzirom na činjenicu da su njegova djela štampana i na ekavici i na ijekavici, da u istoj rečenici koristi kroatizme, srbizme, orijentalizme, crnogorcizme, ali i narodnu leksiku, njegov jezik možemo označiti kao višejezičan, a to znači multikulturalan. Jer i pored svih postojećih razlika među jezicima, Kovačeva djela čitaocima su razumljiva. I veoma čitljiva. Ta raznolikost poslužila je piscu da ostvari estetske domete svojih djela.

Mirko Kovač elegantno i nesmetano se kreće kroz ekspresivne i stilske nijanse i osobenosti crnogorskog, srpskog i hrvatskog jezika, razumijevajući jezik kao jedno, opšte, zajedničko biće, kojem različitosti gode i doprinose njegovoj punoći i bogatstvu. Kao materija od koje se tvori književno djelo, jezička je esencija Kovačevog stvaranja fluidna, nepredvidljiva, specifična. Za svoj jezički izraz, koji ima više lica, pisac kaže: 'Nemam dojam da sam u jeziku nešto mijenjao. Jezik je mene mijenjao'.³⁴³

Sam pisac, Mirko Kovač je svoj stav o jeziku iznio u Predgovoru romana *Gubilište*. I ne samo stav o jeziku, Kovač govori i o simbolici, jakim simbolima koji prožimaju njegovo djelo i o kojima mi danas raspravljamo, tumačeći ih iz različitih perspektiva.

Predgovor romana *Gubilište* objavljenog u izdanju zagrebačke Frakture 2009. godine, a koji se razlikuje od izdanja ovog romana objavljenog u Biblioteci Luča 1979. godine. Razlikuje su u stilu, jeziku. Već smo pisali o pripovjedačkom postupku u tom romanu, kao i o funkciji samog Predgovora. Piščev dvojniki ili dvojniki/pisac zamjera autoru (Mirku Kovaču) zbog činjenice da je, premda potiče sa prostora koje karakterizira ijekavski izgovor, prešao na ekavicu. Stilski se osvrće na biblijski podtekst koji je svojstven upravo romanu *Gubilište*. Jasno je da je ovim činom,

---

³⁴³ Čabarkapa, Svetlana, *Poetička načela romana 'Uvod u drugi život' Mirka Kovača*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2016, str. 129

Kovač na određeni način *odgovorio* na pitanja koja su mu novinari i kritičari postavljali tokom razgovora. I ne samo to, smatramo da je naglasak na tome da nije važan jezik na kojem se piše, važno je zapravo ono što je napisano.

Kao što i sam Kovač navodi, jezik je prilagodljiv i Kovač tu njegovu odliku koristi. Dakle, on jezik prilagođava, sebi i svom pripovjedačkom umijeću. Zaista se za Kovača bez dvojbe može kazati da je majstor pripovijedanja i majstor jezičnih vratolomija. Njegov stil je uzvišen, prijemčiv, na momente oboje i jezik i stil “iskrivljuje” na drzak način u onim sentencama koje donose ljubavne, erotske, bludne scene, a takvih je mnogo u djelu Mirka Kovača.

Ipak, jezik njegovih djela odražava punoću života, tananost osjećanja, razboritost i hrabrost u stavovima i iznesenim mišljenjima. Jezik i stil njegovih djela oslikavaju ambijent sa kojeg je potekao, ali i ambijent u kojem je stvarao. Punoća značenja, bogatstvo leksema. Kovač je koristio i oplemenjivao, oblikovao, gradio. Mirko Kovač je u svim svojim intervjuima naglašavao značaj i ulogu jezika u stvaranju književnog djela.

*Kada jedan čovjek isključuje sebe iz neke zajednice, bilo da nekamo odlazi ili bira ono što se naziva 'unutarnji egzil', onda je i jezik bitna Stavka te osobne drame. Onaj srpski jezik negdje od druge polovine osamdesetih godina, više nije bio moj. Jezik rata, mržnje, uvreda, huškanja na druge, izazivao je otpor u meni. Ja više nisam razumio mnoge ljude, poznanike, pa i bivše prijatelje. Naši mali jezici imaju istu sudbinu kao i mali narodi, a to je da se gložimo i bijemo zbog nevažnih stvari. Možda sam na tom jezičnom planu napravio tek mali otklon, ali to je isto stablo, nisam imao kamo s njega. A sasvim je svejedno na kojoj ste grani.*³⁴⁴

Mirko Kovač se vješto služi svim dijalektima i narječjima, koristeći riječi, fraze tipične za jedno podneblje, ali i miješajući ih. Leksika njegovog djela na taj način postaje bogata i slikovita. A u toj slikovitosti riječi pronalazimo i karakteristike njegovog stila, jedinstvenog i prepoznatljivog.

Scene u njegovim djelima poput su slika na platnima svjetskih velikana. Kovač slika dok piše svoja djela. Predmeti kojima se koriste njegovi junaci i antijunaci, protagonisti i antagonisti, bliješte na suncu, ili zveckaju pri pokretima, prelamaju ili odbijaju svjetlost, privlače neke sile ili

---

³⁴⁴ Kovač, Mirko: *Blizu mitova padaju glave*, www.b92.net/kultura/art_durbin.php?nav_category=1209&nav_id=474572, (Pristup: 18. 06. 2020.g.)

su u simboličkom ključu presudni za radnju romana, pripovijetke, drame (...) Spektar je boja koje se ukazuju dok čitamo njegova djela. Svijet njegovih junaka obojen je sa crno-bijelim detaljima.

Ako svedemo Kovačev jezik na likove, tj. ukoliko ga promatramo kao dio jednog lika ili grupe likova, možemo govoriti i u ovom kategorijama: jezik komunista, jezik trgovaca, jezik inspektora, jezik doseljenika, jezik dama, jezik majke, jezik oca, jezik prostitutke, jezik svećenih lica, biblijski jezik, jezik uličara, jezik vladara, jezik ubica itd...

*Nijedan jugoslovenski pisac nije takav virtuoz u jeziku kao Mirko Kovač. U svojim pričama i romanima, scenarijima, dramama, esejima, Kovač je podigao spomenik (pamjatnik) našem jeziku (pa nek ga svako zove kako mu odgovara). Koliko je tu pohranjeno Blaga, koliko zaboravljenih reči koje više niko ne koristi: smira, lukšija, opogani, trina, potajice, začađila, uždio...*³⁴⁵

Za Mirka Kovača se može kazati da je jedan od posljednjih pisaca koji je svoja djela stvarao na svim ovim jezicima: crnogorskom, hrvatskom, bosanskom, srpskom... svakim novim čitanjem njegovih djela, bilo da je riječ o esejistici, prozi, dramskim tekstovima, pjesmama ili scenarijima, upoznajemo nove nijanse njegovog stila, jezika, ali istovremeno zaključujemo da je Kovač promišljeno i istančano unosio svaki detalj u svoje tekstove. *Mirko Kovač jedan je od posljednjih velikana potonule epohe, i nepostojeće jugoslavenske književnosti, jedan od rijetkih autora kojeg baštine sve književnosti jezika na kojima je pisao i koji savršeno pokazuje kako je svaki istinski pisac prije svega pisac svojih čitatelja te da itekako nadilazi uske nacionalne okvire.*³⁴⁶

Počev od prvih objavljenih pjesama, preko *Gubilišta*, romana *Moja sestra Elida*, *Vrata od utrobe*, *Nebeskih zaručnika*, *Ruganja s dušom*, *Grada u zrcalu* i ostalih djela, Mirko Kovač, osim tematski i motivski, on se i jezikom i stilom vezuje za zavičaj. Točno je da zavičaj promatra nekad nostalgično, više ironično, katkad s ljubavlju, ali čitaocu ne promiče zapažanje da se ipak, na određeni način, ta intimna veza, izražava jezikom, leksemima koje Kovač koristi, kao i slikovitošću u pripovijedanju koje je zaista odraz Kovačeve osobenosti.

Na tragu tumačenja jezičnih varijanti u djelu Mirka Kovača, zapaža se dominantno upotreba tipičnih hrvatskih riječi, leksike poput: *Također*, *gostiona*, *gluh*, *skrušenica*, *zrak*,

³⁴⁵ Koprivica, Božo: *Ludak je vječno dijete*, <https://www.vreme.com.cms/view.php?id=1126474>, (Pristup: 10. 05. 2021. godine)

³⁴⁶ Serdarević, Seid: *Pisati o Mirku*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, 5-6. 2014, str. 106.

kroasan, kruh, puhnuti, vražji, tekućina, zajamčiti, upravitelj, cesta, okus, vanjsko, blagdan i brojni drugi primjeri; zatim primjeri ekavice, poput ponedjeljak, nigde, detinjstvo, beli i drugi. U navedenim primjerima naporedo sa ekavskim oblicima javlja se leksika koja je tipična za Crnu Goru ili druge primorske krajeve u kojima nema ekavskih narodnih govora. Takve su lekseme najčešće porijeklom romanizmi, ali ima i drugih leksema i konstrukcija koje su odlika crnogorskih narodnih govora: ura, boj, taraca, skalina, rapa, javiti živo, bravi, skorup, ožica, ljesa, cukar, kužina, tankolozovići, kamara, pljat, tavulin, lencun, kašun, davijati se, ffok, maća, mertin, priganica, kiša naodi, umnina, čaktar, bronzin, kiljan, stramac, mobilj, bajun, stimati, tanjevina ... i drugi. U posljednjem primjeru je očigledna igra spajanja nespojivog: lekseme 'đevanica' kao tipično crnogorske sa jotovanim dj i đ po ijekavskom jotovanju, zatim, ekavizma lepci i hrvatske varijante lekseme muva-muhe.³⁴⁷

Kovač nije dosljedan u korištenju samog jednog narječja. On, kao što smo vidjeli, koristi i ekavicu i ijekavicu, koristi i crnogorsku jotaciju. I u govoru likova potkradaju mu se (ili su namjerne) mješavine narječja. *Kad to obaviš, sedi na voz, a mi ćemo dotle sve pripremiti za pokop.*³⁴⁸

I kada oblikuje likove svojih djela, Kovač brine o jeziku koji im dodjeljuje, a kojim se ti likovi čitaocu predstavljaju. Likovi Hercegovaca govore jezikom koji obiluje orijentalizmima: seiriti, muanat, besmela, akča, serdžada i druge.

Sve te riječi, izvučene iz narodnog govora, stavljene u književni tekst, predstavljaju tragove usmene narodne tradicije. Kovač ih, poput virtuozu, koristi u svim varijantama, dijalektima, narječjima. Kao što bira teme i motive za svoja djela i bez ustezanja kroz glas pripovjedača "progovara" o društvenoj zbilji, tako je slobodan i pri izboru leksema kojima te teme, motive, najčešće predstavlja u značenjski sloj. Takav jezik doprinosi i stilskoj obojenosti njegovih djela, pa su scene koje se u djelu opisuju vjerodostojne, a slike "žive".

---

³⁴⁷ Glušica, Rajka: *Jezičke osobenosti romana „Vrata od utrobe“ Mirka Kovača* u: Zbornik radova *Savremena crnogorska književnost*, Nikšić, 2006, str. 173-174.

³⁴⁸ Kovač, Mirko: *Gubilište*, str. 21.

Mirko Kovač je u intervjuima često naglašavao da on ne piše i ne stvara djela koja svako može da čita. Odabir tema, kritika društveno-političkih zbivanja, stil i jezik odredili su ga za pisca koji nije blizak “standardnoj čitateljskoj publici”.

Beskompromisno se u svojim djelima suprotstavljao političkom režimu, provocirajući ga svojim djelima koja je objavljivao, dajući svom autorskom ja kategoriju političke nepodobnosti. Za mnoge su takve njegove teme predstavljale barijeru u čitanju, a dio čitateljstva ih je ipak prihvaćao.

Kada već govorimo o temama njegovog opusa i o tome koliko su Kovačeva djela bila prihvaćena ili odbijana upravo zbog odabira tema, moramo tome dodati i jezik njegovih djela. Kompleksan, sve samo ne jednostavan sa drugačijim proznim izražajem, različitim od većine pisaca toga vremena, uz upotrebu svih jezičnih varijanti o kojima smo pisali, ali i arhaizama, pluskvamperfekata, svojstvenih narodnoj književnosti, Kovač je otišao korak dalje, i postao pisac koji je svjesno odabrao da bude u suprotnosti sa svim dotadašnjim tematskim i jezičnim zakonitostima. U tom stavu nije bio usamljen, jer su na isti način svoja djela stvarali i Danilo Kiš i Borislav Pekić, pa i Filip David, ali i Miodrag Bulatović i Branimir Šćepanović.

Da je Kovačev stil poseban i da mu je jezik služio kao alat da svoja osjećanja i misli uobliči, a da ne iznevjeri niti svoje političke stavove, niti svoja promišljanja i stavove o nacionalnom biću, jeziku, matrici iz koje je potekao, da jednom riječju ostane moralan, potvrđuju i naslovi njegovih djela.

Vješto koristeći metaforičke sintagme, Kovač od prvog objavljenog djela, preko filmskih scenarij, radio drama, pripovijedaka, romana, eseja naslovima intrigira, ne nudeći jednostavnu simboliku niti značenje ni jednom od tih djela.

Metafora 'kristala', kao nečega što zbivanja predložena u sebi višestruko reflektira, zamjenjuje se metaforom 'zrcala' koje ono što je jednom uhvaćeno zadržava u izvornome obliku, preokrećući ga u asimetričnosti ali ostavljajući ga jednoznačnim. Stoga je zrcalo i prigodno za predložavanje prošlosti koja je nepovratno prošla – onoga, dakle, što će generirati, sa svoje nepopravljivosti, sjetu i melankoliju. Radikalnost 'Uvoda u drugi život', ublažena je polisemičnošću 'Kristalnih rešetaka', a u toplini mediteranskoga 'Grada u zrcalu', onoga mjesta koje se iz, progovorimo konkretno, iz trebinjske perspective doimlje kao uvijek već odmaknuto,

*uvijek već u bijegu, kojega se može uloviti tek u zrcalnome odrazu – Dubrovnika – dakle, spremnoga za buđenje sentimentata kod onih koji ga pokušavaju uhvatiti ali koji im se uvijek već izmiče, došla je do gotovo potpunoga ugasnuća.*³⁴⁹

Univerzalna ljepota predjela, jezička iskričavost, u djelima Mirka Kovača, dobivale su sasvim novu dimenziju. Potreba pisca da bude na svim identitetskim poljima, na određeni način se odrazila ne samo kroz jezik i stil njegovih djela, već i kroz njegovu subjektivnost u pripovjednom postupku. Čitajući Kovačeva djela, doživljavamo opisane predjele, kronotope njegovih djela kao na “filmu”. Od Trebinja, Rame, Stoca ili Popova polja, preko Nikšića, Cetinja, Dubrovnika, Mostara, Sarajeva do Beograda (...) Čitalac putuje svim ovim predjelima, a usporedo sa njihovom sliku teče priča o nesretnim porodicama, o smrtima, o siromaštvu i nekadašnjem bogatstvu, o bolestima, propadanjima, o ljubavi, o mržnji, historiji i historiji porodičnog stabla. Njegovi su opisi nekada mistični, zastrašujući u svojoj ljepoti bilo da su to opisi kuća, puteva, likova, manastira, pogreba, pokopa, smrti, siromaštva...

*... i evo me do slike zbog koje sam opčinjen ovom Kovačevom knjigom. Slika 'muzikalnog' suicida u osmom poglavlju. Kovač je redak svat među piscima, i u modernoj svetskoj književnosti, u čijoj prozi postoji čitav katalog samoubistava. Enciklopedija suicida. I evo ih kao glumci dečak Anđul i d(j)ed Jozo. A svetlo kao kod Terensa Malika u filmu 'Božanstveni dani'. Puno raskošno svetlo Sunčane zvezde. Ova je slika Kovačeva trauma iz detinjstva i voleo bi je, to sam siguran, Akiro Kurosava. Anđul ovu scenu čita iz rukopisa Elidi na samrtnoj popstelji. Slika 'djeda' Joze koji se lagano spustio na zemlju ispod murvine krošnje i legao na bok. Tako iskošen otkivao je kosu za sijeno. Položena na nakovanj odjekivala je kroz selo cin-cin-cin, već od ranog jutra. (...) Kako je veličanstvena likovnost ove slike. Kao kod nekog od velikih Holan đana, ali je tu, za novo izdanje 'Ruganja s dušom', presudio uticaj Bobe Matić.*³⁵⁰

Na sličan se način može tumačiti i scena smrti djeda u romanu *Grad u zrcalu*. Kovač, umjetnik, teži da svaku svoju misao i svaki svoj osjećaj pretoči u riječ. On je u tekstu narator koji pokazuje svoje autorsko Ja. Tužna slika smrti djeda, lirski je obojena. *Prvi put sam vidio baku da*

---

³⁴⁹ Beganović, Davor, *Posljednji počinak na dugome putu* u: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, broj: 5-6, 2014, str. 149.

³⁵⁰ Koprivica, Božo: *Luđak je vječno dijete*, [https:// www.vreme.com.cms/view.php?id=1126474](https://www.vreme.com.cms/view.php?id=1126474), (Pristup: 10. 05. 2021. godine)

miluje djedovo lice. Stavio sam ogledalo na zemlju, pokraj pokojnika; u njemu su se odražavale zvijezde, treperile su i žmirkale, a ja sam uzbuđeno promatrao to sjajno pletivo, uvjeren da ću vidjeti kad djedova duša uzleti prema zvijezdama. I dok smo bdjeli nad djedom, vidjeli smo kao se do nas dokotrljala svijetla kugla; to je mjesec naglo uplovio u naše obiteljsko zrcalo, a ta jasnoća učinila je smrt i dušu jedinstvenim prizorom. O tome sam u svojoj dvadesetoj godini napisao pripovijetku koja je počinjala rečenicom: 'Umro je lijepo; stopio se sa svemirom'.³⁵¹

Rečenice koje se čitaju iznova i iznova i svako novo čitanje donosi i novo tumačenje. Ako se može kazati da je smrt lijepa ili da je na lijep način predstavljena, onda je to svakako ovaj Kovačev opis smrti. Toliko simbolike, toliko boja je dato slici smrti, da ona dobiva dimenziju lijepog. Pored činjenice da je ovaj prizor u sferi nadnaravnog i fantastičnog, ono što nas, na određeni način oduševljava, jeste igra mjeseca u “obiteljskom zrcalu”. Pored personifikacije, metafore, aluzije, nazire se i stilski gradacija. Univerzum je bdio nad bakom i unukom i umrlim djedom. Simbolika mjeseca, mjesečine, zvijezda u funkciji je naratorovog stava da je život prelazak u smrt, a smrt prelazak u život. Opis djedove smrti, slikarski je vješto uklopljen u tekst romana, što ukazuje da je Mirko Kovač i jezični i stilski pisac čija djela će tek doživjeti studioznu analizu/analize.

Mirko Kovač nas navodi na misao da smo svo vrijeme čitali samo jednu njegovu knjigu u različitim dopunjenim izdanjima, sa prologom, poglavljima iz života koja su isprekidana događajima koji su se zbili ili neposredno ili znatno ranije. Cijelom “pričom” dominira pripovjedač, a njegovo pamćenje je zapanjujuće. On govori jezikom koji je britak, otmjen, lucidan, zavodljiv i nadasve dopadljiv i razumljiv.

Otuda se njegova djela čine neuhvatljivim, jer je njihova osnovna karakteristika zapravo autentičnost. Ali takva autentičnost koja se bez spoznaje o društvenoj zbilji Kovačevog vremena, sa ove vremenske distance, teško može razumjeti.

Djelo Mirka Kovača iz perspektive suvremenog čitaoca, odolijeva prolaznosti, vraćajući nas i riječju i slikom u neka, ne baš toliko davna vreme i podsjećajući nas na neke, ne baš toliko zaboravljene i nerazumljive riječi.

---

³⁵¹ Kovač, Mirko: *Grad u zrcalu*, str. 104-105.

15. ZAKLJUČAK

Ostavivši nam u nasljeđe bogat stvaralački opus, Mirko Kovač je od prvog napisanog književnog djela, provodeći nas kroz gotovo sve književne žanrove, do posljednjeg memoarskog teksta, pokazao umjetničku i stvaralačku zrelost.

Stoga je zadatak postavljen temom ovoga rada znatno bio teži. Odrediti se prema opusu pisca, Mirka Kovača, odrediti njegovu poetiku, ukazati na osobenosti te poetike, ali i na osobenosti poetike samoga pisca, bile su polazne tačke pri izradi rada.

Mirko Kovač je, možda više nego drugi pisci njegove generacije i iste stilske formacije (epohe postmodernizma), koristeći se raznim i različitim pripovjednim postupcima i tehnikama, pokazao da se racionalno vlada istima. Zadate forme je transformisao, prilagođavao, oblikovao, dograđivao, stvarajući višeslojne i višeznačne slike nama dalekog a opet bliskog vremena i okruženja.

Odgovarajući na pitanja novinarki Nacionala (broj 665, 2008-08-12), Nine Ožegović, Kovač će kazati: *Mislim da je Márques rekao: 'Sve moje priče počinju od rodne kuće'. Meni se pokatkad čini kako će ta Hercegovina, sa svim svojim proturječnostima i razlikama, sa svojim ludilom i svojom poetikom, otići u zaborav ako barem djelić toga svijeta ne ugrabim u svojim knjigama. Poticajno je sve ono što mislimo da ćemo izgubiti.*

Nova literarnost, utjecaji *crnog vala*, društveno-politička stvarnost, narativna stilizacija, biblijski podtekst, motivi, teme, simboli, samoispitivanje, pripovjedna različitost, samo su neke od zajedničkih osobenosti grupe pisaca koji stvarali na prelazu iz moderne u postmodernu: Borislav Pekić, Danilo Kiš, Mirko Kovač. Ipak, svaki je pisac vremenom razvio svoju književnu individualnost.

I kao što su Crnjanski, Andrić i Selimović, kao pisci obilježili jednu književnu epohu u jugoslavenskoj književnosti, tako su Kiš, Pekić i Kovač postali simboli one epohe koja je nastala nakon ova tri velikana jugoslavenske književnosti.

Kovač 1962. godine objavljuje roman *Gubilište*. To je roman kojem će se tokom svog ukupnog stvaralaštva, Kovač vraćati. Zgusnuta simbolika, biblijski podtekst, kritika socijalizma,

pripovjedački postupak, stilističko poigravanje, metanarativnost, metatekstualnost, citatnost kao važan element postmoderne, “knjiga u knjizi”, dvojstvo ili udvojenost pripovjedača (pripovjedača i autora), smisao postojanja samog autora, temeljna značenja samoga teksta, neke su od osobenosti ovog Kovačevog romana.

U romanu *Gubilište*, elementi tradicijske kulture i narodne književnosti, brojni su: smrt, pogreb, zmija, krug, Biblija, Sunce (...) Jasmina Ahmetagić u knjizi *Dažd od živoga ugljeva*: navodi da zavičaj u ‘*Gubilištu*’ predstavlja svijet u malom. Kovač smatra da zemljopisne specifičnosti i hercegovački krajolik imaju mitske dimenzije te univerzum poistovjećuje s Hercegovinom dajući njezinu antropološku sliku u kojoj su svi beznadežni i nesretni.

Roman *Gubilište* semantički određuje Biblija. Poglavlja i glave romana za moto imaju citate, dijelove Biblije. Konačnost života, smrt, stradanje, kodovi su koji nas upućuju na ovakav zaključak. I metaforičko značenje naslova *gubilište*, označava *čistilište*. Kroničar – pripovjedač ima ulogu posrednika između zbivanja u romanu i čitaočevog utiska (doživljaja) pročitano.

Kompozicija romana je labava, pripovijedanje je u 1. licu jednine, homodijegetičko pripovijedanje, fokalizacija je unutrašnja. Pripovjedna struktura, simboli iz tradicijske kulture, biblijski ton i dijelovi iz Biblije, udvojeni pripovjedač, tj. priređivač teksta i pisac, dokumentarnost i citatnost, odlike su romana *Gubilište*, kojim je, uz *Vreme čuda* Borislava Pekića i *Bašta, pepeo*, Danila Kiša u književnostima jugoslavenskih prostora započelo novo razdoblje u književnosti – postmoderna.

Moja sestra Elida, u naslovu nosi ime lika kojeg, koju smo upoznali na stranicama romana *Gubilište*. Mirko Kovač započinje pisanje jednog velikog romana, kojeg će pisati cijelog života, budući da će se slike, motivi, likovi iz jednog djela prelijevati u drugo djelo, sve do kraja njegovog spisateljskog i stvaralačkog života.

Ovaj roman, objavljen je 1965. godine, a pisac će ga preurediti, izmijeniti i objaviti 1976. godine pod nazivom *Ruganje s dušom*. Oba djela karakterizira potreba Mirka Kovača da, nakon napada koji su se zbili nakon objavljivanja romana *Gubilište*, kada je književna kritika okarakterizirala kao sljedbenika pokreta *crni val*, iznese svoje poetičke stavove. Kronotop je isti – mitska Hercegovina, ali preciznije određenje izuzev termina *Varoš* u romanu nije ponuđen, sa druge strane, pred nama je rodoslov jedne porodice, porodice Biriš. Pripovijedanje je Također u 1.

licu jednine, a tekst je organiziran u postmodernističkom maniru, zapravo preuzimanjem ili inkorporiranjem poznatih tekstova pisaca iz svjetske književnosti, ali i razobličavanjem jedne porodice, otkrivajući njene nedostatke. Kovač uvodi lik “lude”, Goja, započinjući “književnu” igru sa piscima poput Foknera, Dostojevskog, ali i Gogolja.

Naveli smo da je pripovijedanje u oba romana u 1. licu jednine, a središnja tema oba romana je smrt Elide. Ovog pripovjedača možemo nazvati i pripovjedač – genealog, s obzirom na činjenicu da vjerno iznosi genealogiju jedne porodice.

Oba romana sadrže motivske strukture koje svoje korijene imaju u tradicijskoj kulturi i narodnoj književnosti. Vjerovanja, običaji, smrt, pogreb, samoubistva, samo su neki od elemenata koji ukazuju na jasnu povezanost ovih romana sa tradicijom. Tom utisku doprinosi i jezik Kovačevih djela koji je i bogat i različit i slikovit.

Suicidi su kod Kovača opisani su *zaumnim* jezikom. Djed Joza, Julka Dumče, nevjesta iz romana *Grad u zrcalu*, samo su neki od likova Kovačevih djela koji samovoljnim prekidom života odaju takve karaktere likova kojima se i sam pisac divi.

Objavljen 1971. godine, i kao kratki roman i kao novela u zbirci novela *Rane Luke Meštrevića*, Životopis Malvine Trifković, prvi je roman koji se bavio temom homoseksualnosti, dakle prvi je lezbijski roman u jugoslavenskoj književnosti. Stvorivši autentične ženske likova, s izuzetkom lika majke, Kovač je stvorio *simbole demonske strasti*. Ovim romanom, biblijski podtekst, motivi i simboli Biblije, potisnuti su, a Kovač je čitalačkoj publici ponudio lik/karakter žene, odgajane na tradicionalnim osnovama (pravoslavnim tradicionalnim osnovama). Ovaj roman, može se označiti kao simboličko-alegorijski. Postupak u romanu je dokumentaristički, svojstven epohi postmoderne. Žanrovsko određenje, kao i granice teksta u romanu su jasne. Pripovijedanje je u 1. licu jednine, pripovjedač je zapravo u ulozi *komentatora*. Kronotop je u ovom romanu promjenjiv, gradovi Sent Andrej i Trebinje.

Nisu sva djela Mirka Kovača nastajala na osnovu biblijskog podteksta. I Vesna Radman u svom osvrtu na djela Mirka Kovača (Portret u zrcalu), navodi da je u *Malvini* vrsta sukoba u drugi plan potisnula česte biblijske motive u stvaralaštvu Mirka Kovača. Međutim, u zbirci pripovijedaka *Rane Luke Meštrevića* i romanu *Ruganje s dušom* pisac koketira s kršćanskom simbolikom. Već smo kazali da je roman *Ruganje s dušom*, nastao na osnovu romana *Buka i bijes*

Vilijema Foknera, i da se u tom romanu, kako navodi Radman: Kovač se držao načela koja se naziru u njegovom opusu. On problematizira crkvene dogme, stvarajući junake koji, u svojim postupcima, zavrjeđuju viši stupanj vjere.

Rane Luke Meštrevića, zbirka novela, objavljena je 1971. godine. Za ovu knjigu, Kovač dobija nagradu Milovan glišić, koja mu biva oduzeta, a knjiga povučena. Rana proza Mirka Kovača odlikuje se sličnom ili istom tematikom, a to su porodične sudbine, sudari tradicije i suvremenog, sa istim kronotopom, Hercegovinom, sa istom ili sličnom simboličkom ravni. *Tako je kompozicijski složeno tkanje njegovih proza*, smatra Žarko Paić, *uvijek određeno fatalnošću svijeta u kojem obitelj proživljava svoju nesreću zbog unutarnjih i izvanjskih kobnih okolnosti*.

Kovač prisvaja postupke, preuzima mitologeme, teme, pa i načine oblikovanja književnog teksta iz moderne svjetske književnosti, dakle od Borhesa, Mana, Foknera.

Roman *Vrata od utrobe* (1978) je roman kojeg karakteriše postmodernistički narativni postupak. Naracija je mitska i arhetipska, a interakcija između napisanog i pročitano g ogle da se u citatnosti, metatekstualnosti, na poetičkim načelima postmoderne. Tradicija Kovaču služi da na njenim osnovama izgradi svoje djelo. Forma ovoga romana kalendarska i u toj formi je sve sadržano: i historijska pozadina (vrijeme Drugog svjetskog rata) i poslijeratno vrijeme (socijalizam), ličnosti i događaji, mjesto odnosno kronotop romana, zagonetni grad L. Pripovjedač je subjektivno-objektivan, fabula je rasuta, kronologija ne postoji, pripovjedač se “izmiče” iz historijskih kazivanja i održava strukturu romana. Pripovjedač-kroničar u roman unosi reminiscencije iz Biblije. Fokalizacija je promjenjiva, pa se može kazati da je u romanu *Vrata od utrobe* zastupljeno heteroglasje, što je još jedna od odlika postmodernističkog postupka. I u ovom romanu, daje se genealogija loze, lika-pripovjedača Stjepana K. koji je u središtu rodoslova.

Tragovi usmene i pisane književnosti se ogledaju se upravo u ovom romanu.

U romanu, novom romanu kako ga Kovač određuje, *Uvod u drugi život*, objavljenom 1983. godine, kompozicija je raznorodna, čine je segmenti, fragmenti, dnevnički zapisi, crtice, eseji, stihovi, poeme. Pripovjedač je, možemo kazati, nestalan. Temporalna dimenzija je precizna, to je raspon od 1969. godine do 1975. godine. Kronotopi su: Beograd, Zagreb, Rovinj. Biblijski motivi u ovom romanu, sakriveni su postmodernističkim pripovjednim postupcima.

Pisan kao ispovijest, zapravo neka vrsta ispovijesti, Kovačev roman *Uvod u drugi život*, odlikuju razgovori sa stvarnim ličnostima iz Kovačevog života, a koji su bitno uticali na njegovu ličnost. Međutim, nameće se još jedan zaključak ili više opservacija na pročitani opus Mirka Kovača, a to je da je skoro u svim djelima važnu ulogu i utjecaj imala Biblija, ali i odnos prema vjeri, Bogu, Isusu Kristu. Također, brojne su sintagme, riječi, opisi, koje smo prepoznali iz ranijih djela Mirka Kovača, a koje smo pronašli i u onim djelima nastalim nakon ovog romana. To potvrđuje da je Kovač baš ovim romanom. Autocitatnošću, citatnošću, metanaracijom potvrdio svoju postmodernističku poetiku, s jedne strane, kao i da je ovaj roman satkan od elemenata tradicije, pisane, usmene, religijske.

Zbirku pripovijedaka pod naslovom *Nebeski zaručnici*, Kovač objavljuje 1987. godine. Pripovijetke su dokaz jednog vremena koje je postojalo sa svim svojim negativnostima i uticalo na sudbine likova ovih pripovijedaka. Dakle, pripovijetke povezuje historijska ravan. One donose likove koji su u osnovi tragični. To saznajemo prikazom njihovih sudbina datih kroz glas piščev, pripovjedača u 1. licu jednine.

Pripovijetke su *opterećene* temom smrti, umiranja, nestajanja, dok je život predstavljen na granici između fantastike i stvarnosti. Realistično u njima dato je kroz kritiku socijalizma. Mirko Kovač je, zaključujemo, bio opterećen društvenim zbivanjima u tadašnjoj Jugoslaviji. Forma pripovijedaka je esejistička, a narator je glavni junak koji traga za svojim dvojnikom. Stoga se zbirka pripovijedaka *Nebeski zaručnici* može promatrati kao knjiga o dvojništvu, smrti, snovima, postojanju.

Pripovijetke iz ove zbirke, ne sve, kao i pripovijetke iz zbirke novela *Rane Luke Meštrevića*, biće objavljene, skupa sa nekim novim pripovijetkama Mirka Kovača 2005. godine. Tekst pripovijedaka obiluje motivima i lajtmotivima koji su dio tradicijske kulture, a u pripovjednom postupku uočava se postupak dokumentarnosti, citatnost, metajezik, odlike epohe postmoderne.

Slijedi roman *Kristalne rešetke*, koji je objavljen 1995. godine. U odnosu na prethodne romane Mirka Kovača, kronotop ovog romana je Beograd, šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka. Roman *Kristalne rešetke*, Kovač je počeo da piše u Beogradu, a nakon odlaska iz Beograda, roman je svoj konačan oblik dobio u Rovinju.

Pripovjedačko umijeće Kovač je potvrdio u ovom romanu, koji su brojni kritičari odredili kao biografski. U pogledu tema i motiva, ovaj se roman razlikuje od prethodnih. Zavičajni motivi i teme potisnuti su beogradskim pasažima, često obojenim bludom i razvratnošću. Kompoziciju romana čine: Prolog, Prvi dio, Drugi dio, Treći dio i Epilog. Karakteristika ovoga romana je polisemija. Kroz likove romana upoznajemo se sa ličnostima iz umjetničkih krugova tadašnjeg Beograda, upoznajemo članove slikarske grupe *Mediala*. Roman je protkan citatima, autocitatima, metacitatima, odlikama pripovijedanja i oblikovanja teksta postmodernih pisaca.

Za roman *Kristalne rešetke*, može se kazati da je objedinio vanjštinu i unutrašnjost bića, umjetnika, pisca. Ovaj roman odlikuje i mističnost u prikazu pojedinih okolnosti ili likova. I u ovom romanu se zapaža da Kovač “progovara” o religiji, vjeri kroz oblike religijske tradicije, ali i o pisanoj tradiciji, kroz djela svjetskih umjetnika.

Tri su simbola prepoznata u ovom romanu: crkva, vatra, sunce, svaki sa svojim značenjskim slojem, već poznatim kroz djela Mirka Kovača. Kroz njih, narativnom strukturom koja je složena, Kovač povezuje kronotop romana sa zavičajem, u paralelama, aluzijama, reminiscencijama, kroz retrospekciju, ali Također postavlja brojna pitanja koja u fokus stavljaju pitanje čovjekovog postojanja. I naslov romana nosi simboliku, što ukazuje da su u Kovačevom djelu, sa manjim ili većim izuzecima prepoznatljivi elementi tradicijske kulture i narodne književnosti.

U zbirci pripovijedaka *Ruže za Nives Koen* (2003), objavljene su novele/pripovijetke: *Akim Kukin*, *žandarm* (*Kratki životopis Akima Kukina*), *Rane Luke Meštrevića*, *Tripo Đapić*, *teškaš* i *Slike iz porodičnog albuma Meštrevića* (*Slike iz obiteljskog albuma*) iz zbirke pripovjedaka/novela *Rane Luke Meštrevića*, kao i pripovijetke iz zbirke *Nebeski zaručnici: Pukotina*, *Trideset treća godina*, *Susret s Valentinom*, *Florijan* (*Misa za Florijana*), *Sećanje na šarenu pticu* (*Sjećanje na šarenu pticu*), *Dan i noć*, *Otac i njegove reči ili nebeski zaručnici* (*Otac i njegove riječi*). Mirko Kovač je ovim pripovijetkama dodao nove.

Kao što smo i govorili kada smo tumačili pripovijetke iz zbirke koje su bile predmet obrade u ovom radu, i u njima, kao i u objavljenim u ovoj zbirci, Kovač je na fonu tradicije u odabiru tema, motiva. U njih je Kovač unio svoja znanja o natprirodnim bićima i pojavama, saznanja iz književnosti iz koje je crpio motive i na čijim je osnovama stvarao svoja djela. Njegovu prozu

karakterizira i fikcionalnost. Zbirka pripovjedaka sastoji se od 16 pripovijedaka, različitih tematskih i motivskih struktura, s elementima fikcionalnosti, onostranog, koji se prepliću sa stvarnim. Likovi pripovijedaka su arhetipski. Pozicija pripovjedača je promjenjiva.

Teme je pronalazio u djelima svjetske i evropske književnosti, uzimao ih kao lajtmotive, umetao u svoja djela, povezivao s običajima i vjerovanjima, dajući im jedno posve drugačije značenje. Smrt, đavo, lik oca, Biblija, Isus Krist, samo su neki od simbola ove proze. Tradicija je utkana u osnove priča ovih pripovijedaka, a biblijske sentence su utisnute u značenjski i simbolički njihov sloj.

Suvremene formom i pripovjednim postupcima, ove pripovijetke sadržajem su vezane za tradiciju i narodnom književnost.

Roman *Grad u zrcalu*, objavljen 2007. godine, posljednji je roman koji je Mirko Kovač objavio tokom života. Ovaj porodično roman-kronika, objedinio je etiku, običaje, vjerovanja, tradiciju življenja mjesta koja su obilježila život Mirka Kovača: Nikšića, Trebinja, Dubrovnika. To su kronotopi ovog romana, koji se može čitati kao piščeva autobiografija. Stoga su u romanu prepoznatljiva dva svijeta: stvarni svijet i imaginarni. Fragmenti su dijelovi života pripovjedača, objedinjeni ovim romanom u kojem ne postoji hijerarhija eomaneske građe, a fabula je razuđena. Roman donosi i sliku društvu tadašnjeg vremena.

Sižei koji imaju elemente tradicionalnog, Kovač vješto uklapa u djelo. Arhetipske slike transformira, ironično se odnoseći prema ljudima i vremenima. Lične i psihološke drame pojedinaca svoje korijene imaju ili u društvenim ili u porodičnim odnosima.

Simbolički su upotrijebljeni brojni motivi, lajtmotivi i teme ovog romana: od lika oca, majke, ogledala, grada, smrti, đavola, i mnogih drugih koje je Kovač preuzimao iz kulture svih naroda, iz mitologije, bajki, basni, legendi, anegdota, ali i iz vlastitog života. U njegovom posljednjem romanu *Grad u zrcalu*, grad u zrcalu je Dubrovnik, a glavni junak je dječak koji bolovao od grudobolje, odlazi u posjetu ocu koji se liječi u sanatoriju Brezovik. Kovač kaže da je on taj dječak. *U aprilu. Đorđije K. 1962, Đuro K. 1963.*, zapisuje Božo Koprivica u eseju *Dribling na čarobnom brijegu ili moj prvi derbi* u knjizi *Ludač je vječno dijete* (Sibila, Podgorica, 2015, str. 185.)

Tumačiti djela Mirka Kovača, zadatak je koji zahtijeva sagledavanje obimnog opusa pisca, tumačenje njegove poetike, kao i poetike vremena u kojem se kao pisac oblikovao i pod čijim je utjecajima stvarao svoja djela.

Uz ove kategorije koje su navedene, neizostavan je jezik i stil u djelima ovoga pisca. Tokom čitanja djela Mirka Kovača, utisak koji nastaje jeste bogatstvo riječi, kao i upotreba simbola, znakova koji imaju više značenja. Kovačeva djela štampanu su i na ekavici i na ijekavici, a njegovu rečenicu prepoznamo po upotrebi kroatizama, srbizama, orijentalizama, arhaizama, crnogorcizama, ali i narodne leksike. Pored svih tih različitosti, Kovačev je jezik razumljiv. Slične stavove iznosi i Miljenko Jergović u eseju *Mirko Kovač – privatni pisac: Rečenicu koju je napisao Mirko Kovač, kao i rečenicu Krležinu, Andrićevu, Pekićevu, čitatelj će lako prepoznati među svim drugim rečenicama, i zaludu će biti piscu da se sakriva, maskira ili presvlači u persone drugih i drukčijih*.

Znalačko pripovijedanje, Kovač dopunjava jezikom i stilom. Kovač piše na jezicima koji su potekli sa jugoslavenskog tla: hrvatskom, crnogorskom, bosanskom i srpskom. U romanima, baš kao i u pripovijetkama, dramama, esejima, pjesma, scenarijima, pronalazimo jezik koji usprkos naletu novih riječi, fraza i idioma, ostaje svoj, prepoznatljiv i jedinstven. Upravo zbog takvog jezika, Kovačev stil je poseban. On piše jezikom koji *od nas dijelom nevidljivo odlazi*, navodi Pavle Goranović u svom eseju *Grad koji se udaljava, Mirko Kovač, pisac koji je mijenjao 'naše' knjige*. Kovač se smatra posljednjim piscem *one Jugoslavije; no on je i posljednji čuvar jednog sada već skoro ugaslog jezika, njegove su knjige među posljednjim svjedočanstvima da je takav jedan jezik nekad i postojao. To je jezik za kojim ćemo sigurno žaliti i koji će biti rijedak izvor naše nostalgije, u vremenima koja još ne naslućujemo*, navodi Goranović. Kovačev jezik je kompleksan, blizak čitaocu, izabran od strane samog pisca, ne da čitaocu djelo približi, već da doprinese slikovitosti i zvučnosti mjesta, likova i događaja o kojima piše.

Promatrajući opus Mirka Kovača, koji je žanrovski raznovrstan, zaključuje se da su njegova djela velikim svojim dijelom, autobiografska. Elementi autobiografskog sakriveni su nekada upravo iza jezika, nekada iza postmodernističkih pripovjednih postupaka, nekada iza hermetičnosti njegovih knjiga. Nit koja povezuje Kovačeva djela, počev od romana *Gubilište*, preko *Moja sestra Elida*, *Ruganje s dušom*, *Rane Luke Meštrevića*, *Vrata od utrobe*, *Uvod u drugi život*, *Malvine*, *Nebeskih zaručnika*, drama *Danilo*, *Isus na koži* i drugih, jeste zavičaj, od kojeg se

Kovač nikada nije odrekao. Biografski elementi važni su za razumijevanje Kovačevog opusa, za sagledavanje i tumačenje njegovih djela, i konačno za analizu prema temi ovoga rada. *U dvadeset i koju godinu, koliko je vremena od tada prošlo, taj je opus rastao (...)* zapisuje Miljenko Jergović u eseju posvećenom Mirku Kovaču. Nadalje, on navodi kako je Kovačev opus „prelazio“ iz jedne književnosti u drugu, iz srpske književnosti u hrvatsku, zatim u bosanskohercegovačku i crnogorsku. Kovač je tom činjenicom potvrđivao da je njegov opus i njegovo stvaralaštvo nadišlo granice i nacionalnog i regionalnog. Ipak, Jergović navodi: *danas, Kovač je pisac kojega njegov čitatelj ni sa kim ne dijeli, pisac koji je insistiranjem na svome izmještanju, a onda i na višestrukim pripadnostima, iz perspective nacionalnih književnosti postao – ničiji.*

U Kovačevim djelima pojavljuju se isti likovi, događaji, slične ili iste okolnosti, iz jednoga romana ili pripovijetke izrasta drugo književno djelo, a pripovjedačevo pamćenje je neprikosnoveno. U središtu naracije je fikcionalni svijet i fikcionalni autori, mistika i mistični događaji. Proza Mirka Kovača iščitava se u znaku simbola kojima je bogata. Ništa u njegovom opusu nije dato pravolinijski i jednoznačno. Unutrašnje pripovijedanje, prati bogato iskustvo jednog pisca, bitak i bogat jezik, otmjeren stil koji u istu pripovjedačku ravan dovodi stvarno i nestvarno, prošlost i sadašnjost, tradiciju.

Da je riječ o piscu koji pripada postmodernističkoj epohi, te da je na poetici postmoderne izgradio svoja djela, utvrdili su preciznom analizom, tumačeći književni opus ovoga pisca, počev od prvog romana *Gubilište*, zatim romana *Moja sestra Elida*, *Ruganje s dušom*, zbirke pripovijedaka *Rane Luke Meštrevića*, preko romana: *Malvina*, *Vrata od utrobe*, *Uvod u drugi život*, *Kristalne rešetke*, zbirki pripovijedaka *Nebeski zaručnici* i *Ruže za Nives Koen* do romana *Grad u zrcalu*.

Metatekstualnost i intertekstualnost, citatnost i autocitatnost, postojanje “priče u priči”, labava struktura pojedinih romana, heterodijegetičko pripovijedanje, analepsa, samo su neke od osobenosti djela pisaca postmodernista.

Zatim, za temu rada važno, a na fonu epohe postmoderne jeste i veza sa tradicijom, korištenje Biblije kao podteksta književnih dijelova, razaranje mitova i na njihovim osnovama građenje novih djela, korištenje tekovina i kulturnog nasljeđa, razobličanih i oblikovanih u tekstu sa značenjskim slojem koji parodira ili je u skladu sa tematskim okvirom priče.

Mirko Kovač elemente usmene književnosti i tradicijske kulture koristi da stvori novu umjetničku stvarnost. Pažljivo i brižno pravi odabir tema i motiva, povezujući ih u jednu cjelinu, likovima, mjestima, događajima. Njegova djela karakterizira vlastiti jezik, neprestano traženje i pronalaženje smisla postojanja, trajanje u vremenu, zavičaj i sunce koje *stane u zenitu, kad više nijedna stvar nema svoju sjenu i mjeru*, kako to navodi Mirko Kovač u romanu *Gubilište*.

IZVORI

1. Kovač, Mirko, *Grad u zrcalu*, Samizdat, B92, Beograd 2008.
2. Kovač, Mirko, *Evropska trulež*, Fraktura, Zagreb, 2008.
3. Kovač, Mirko, *Kristalne rešetke*, Fraktura, Zagreb, 2004.
4. Kovač, Mirko, *Nebeski zaručnici*, BIGZ, Beograd, 1987.
5. Kovač, Mirko, *Ruže za Nives Koen*, Fraktura, Zagreb, 2005.
6. Kovač, Mirko, *Vrata od utrobe*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979.
7. Kovač, Mirko: *Malvina, Životopis Malvine Trifković*, Fraktura, Zagreb, 2007.
8. Kovač, Mirko: *Gubilište*, Fraktura, Zagreb, 2009.
9. Kovač, Mirko: *Isus na koži*, Fraktura, Zagreb, 2003.
10. Kovač, Mirko: *Moja sestre Elida*, Prosveta, Beograd, 1965.
11. Kovač, Mirko: *Pisanje ili nostalgija*, Plima, Ulcinj, 2009.
12. Kovač, Mirko: *Rane Luke Meštrevića*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1980.
13. Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, Fraktura, Zagreb, 2007.
14. Kovač, Mirko: *Uvod u drugi život*, Fraktura, Zagreb, 2006.
15. Kovač, Mirko: *Gubilište*, Vijesti, Podgorica, 2003.
16. Kovač, Mirko: *Lažni car*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2004.
17. Kovač, Mirko, *Danilo*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2007.
18. Kovač, Mirko, *Srčana kap*, Plima, Ulcinj, 1999.
19. Kovač, Mirko, David, Filip: *Knjiga pisama*, Forum pisaca, Beograd, 2003.
20. Biblija, Glas Crkve, Šabac – Valjevo – Beograd, 2005.
21. Lompar, Mladen: *Nema toliko velike knjige*, u: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI broj 5-6/2014/

Literatura

1. Abot, Porter H.: *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
2. Ahmetagić, Jasmina: *Dažd od živoga ugljeva: (čitanje s Biblijom u ruci: proza Danila Kiša i Mirka Kovača)*, Draslar partner, Beograd, 2007.

3. Ahmetagić, Jasmina: *Priče o Narcisu zlostavljaču: zlostavljanje i književnost*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
4. Ahmetagić, Jasmina: *Unutrašnja strana postmodernizma: pogled na teorije*, Raška škola, Beograd, 2005.
5. Aligijeri, Dante: *Božanstvena komedija*, Daily Press, Podgorica, 2004.
6. Alujević, Maja (2006). *O blagdanu svete Lucije*, Ethnologica Dalmatica, Etnografski muzej Split, 2006., 107-116.
7. Asturić, Marina, Veliki tjedan u bročanskoj-stonskoj kulturnoj baštini, Ethnologica Dalmatica, 26 (1). Split, 2019., 67-96.
8. Andrijašević, Živko: *Kratka istorija Crne Gore*, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2019.
9. Asman, Alaida: *Duga senka prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd, 2011.
10. Bahtin, Mihail: *O romanu*, Nolit, Beograd, 1989.
11. Bal, Mike: *Naratologija*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2000.
12. Barać, Ivana, *Veliki tjedan u crkveno-pučkoj baštini širokobriježškoga kraja*, Croatica et Slavica Iadertina, Odjel za kroatistiku i slavistiku, Vol.10, No. 10/2, Sveučilište u Zadru, 2014. str. 375.-385.
13. Bart, Rolan: *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1979.
14. Bart, Rolan: *Smrt autora*, u: M. Beker, Suvremene književne teorije, SNL, Zagreb, 1986.
15. Bart, Rolan: *Zadovoljstvo u tekstu, Varijacije o pismu*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
16. Batler, Kristofer: *Postmodernizam*, Sasvim kratki uvod, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
17. Bečanović, Tatjana: *Naratološki i poetički ogledi*, CID, Podgorica, 2009.
18. Beganović, Davor, *Posljednji počinak na dugome putu* u: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja ARS, Godina XVI, broj: 5-6, 2014.
19. Beker, Miroslav: *Suvremene književne teorije*, SNL, Zagreb, 1986.
20. Beker, Miroslav: *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
21. Berđajev, Nikolaj: *Smisao stvaralaštva*, Brimo, Beograd, 2001.
22. Berk, Piter: *Osnovi kulturne istorije*, Clio, Beograd, 2011.
23. Biblija. Kršćanska sadašnjost. Zagreb, 1980.
24. Biderman, Hans: *Rečnik simbola*, Platon, Beograd, 2004.

25. Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2000.
26. Bošković-Stulli-Maja, *Usmeno pjesništvo u obzoru književnosti*, MH, Zagreb, 1984.
27. Botica, Stipe: *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
28. Božilović, Nikola: *Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kultura na Balkanu)*, Sociologija, Vol. LII N°2, Beograd, 2010., 113-126.
29. Braica, Silvio, *Božićni običaji*. Ethnologica Dalmatica, Split, 2004., 5-26.
30. Braica, Silvio, *Poklade, korizma: ciklus godišnjih običaja*, Etnografski muzej, Split, 2003.
31. Čabarkapa, Svetlana, *Poetička načela romana 'Uvod u drugi život' Mirka Kovača*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2016.
32. Čapo Žmegač, Jasna: *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
33. Čapo-Žmegač, Jasna: *Hrvatski uskrсни običaji, Korizmeno-uskrсни običaji hrvatskog puka u prvoj polovici XX. stoljeća, pučka pobožnost, zajednica*. Golden marketing, Zagreb 1997.
34. Čirgić, Adnan, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
35. Čolić, Snježana: *Neke teorije o dvjema kulturama: k dijalektičkoj perspektivi u: Sociologija sela*, 40 (2002) 1/2 (105-116)
36. Čubelić, Tvrtko. *Književno-teorijski pojmovi i književni leksikon: u osvjetljenju folkloristike kao fundamentalne znanosti o ukupnosti usmenog narodnog stvaralaštva / 4. izd.* Ante i Danica Pelivan. Zagreb. 1994.
37. Čubelić, Tvrtko. *Korijeni i staze izvornog, narodnog, usmenog stvaralaštva*. Pelivan. Zagreb. 1993.
38. Čubelić, Tvrtko. *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Ante Pelivan i Danica Pelivan. Zagreb. 1988.
39. Čubelić, Tvrtko. *Na stazama usmenog narodnog stvaralaštva*. Pedagoški fakultet u Osijeku. Osijek. 1982.
40. Cidilko, Vesna: *Mirko Kovač ili o jeziku i književnosti*, u: str. 144. u *Slavica Tergestina*, III/11-12. Trieste, 2004., 139-161.

41. Denić-Grabić, Alma: *Otvorena knjiga*, Naklada Zoro, Zagreb-Sarajevo, 2005.
42. Dragić, Helena: *Apostoli sv. Filip i Jakov Alfejevu hagiografiji i poeziji Marka Marulića*, Nova prisutnost 20 (1). Zagreb, 2022., str. 89-102.
43. Dragić, Marko; Dragić, Helena: *Sveti Ivan Krstitelj u hrvatskoj tradicijskoj baštini*, Croatica et Slavica Iadertina 15 (1). Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2019., str. 275-329.
44. Dragić, Marko: *Hrvatski tradicijski čestitarski ophodi, pohodi i običaji od Božić do Sveta tri kralja*, Croatica et Slavica Iadertina XIV/1. Zadar, 2018., str. 189-230.
45. Dragić, Marko: *Sveti Nikola - biskup u hagiografskoj baštini Hrvata*, Ethnologica Dalmatica, 22 (1), Etnografski muzej, Split, 2015., str. 67-91.
46. Dragić, Marko: *Veliki tjedan u crkveno-pučkoj baštini šibenskoga zaleđa*, Titius, 8, Filozofski fakultet Split, Split, 2015., str. 155-183.
47. Dragić, Marko: *Ljubavne divinacije u kulturnoj baštini Hrvata, Bošnjaka, Srba i Poljaka*, Ethnologica Dalmatica, 21, Split, 2014., str. 103-123.
48. Dragić, Marko: *Badnje jutro i dan u kršćanskoj tradicijskoj kulturi*, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar, 2014. str. 399-435.
49. Dragić, Marko: *Vuk u folkloru Hrvata*, Poznańskie Studia Slawistyczne ZAKŁĘCIE, ZAMÓWIENIE, ZAŻEGANIE. MAGICZNA MOC SŁÓW W FOLKLORZE SŁOWIAŃSKIM, 3. Adam Mickiewicz University Press, Poznań 2012., str. 45-59.
50. Dragić, Marko: *Velike poklade u folkloristici Hrvata*, Croatica et Slavica Iadertina, 8 (1), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2012., str. 155-188.
51. Dragić, Marko: *Lada i Ljeljo u folkloristici Hrvata i slavenskom kontekstu*, Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu, 5, Split, 2012., str. 43.-62.
52. Dragić, Marko: *Prvosvibanjski običaji i ophodi u folkloristici Hrvata i europskom kontekstu*, u: *Između dviju domovina*, Zbornik Milorada Nikčevića, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet; Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro-Montenegrina“, Osijek; Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica-Montenegrina“ RH; Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, Osijek, travanj 2011., str. 257-282.
53. Dragić, Marko: *Sveta Lucija u katoličkoj sakralnoj i svjetovnoj baštini Hrvata*, Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe, 24, Mostar, 2010., str. 129-153.

54. Dragić, Marko: *Veliko trodnevlje u ramskoj pasionskoj baštini*, Hum, 6. Časopis Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Mostar, 2010., str. 81-104.
55. Dragić, Marko: *Badnja noć u folkloristici Hrvata*, Croatica et Slavica Iadertina 6 Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2010., str. 229-264.
56. Dragić, Marko: *Duhovna baština Hrvata u šibeniskom zaleđu*, Godišnjak Titius, god.3, br. 3. Split, 2010., str. 123-174.
57. Dragić, Marko: *Spasovo u hrvatskoj tradicijskoj baštini*, Crkva u svijetu 44 (3), Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2009., str. 205.-228.
58. Dragić, Marko: *Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi*, Crkva u svijetu, 43 (1), Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008., str. 67-91.
59. Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008.
60. Dragić, Marko: *Koledanje i veseljanje u hrvatskoj tradiciji*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 1., Split, 2008., str. 21-43.
61. Dragić, Marko: *Advent u liturgiji i narodnoj kulturi Hrvata*, Crkva u svijetu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 43 (3), Split, 2008, str. 414-440.
62. Dragić, Marko: *Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi*, u: Croatica et Slavica Iadertina Zadar, 2007., str. 369-390.
63. Dragić, Marko: *Ladarice, kraljice i dodole u hrvatskoj tradicijskoj kulturi i slavenskom kontekstu*, Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, 21., Mostar, 2007., str. 275-296.
64. *Drugi o Pekiću*, priredili Ljiljana Pekić i Mihajlo Pantić, Otkrovenje, Beograd, 2002.
65. Epštejn, Mihail: Postmodernizam, Beograd, 1998.
66. Filipović, Vuk: Simboli epskog prostora, Jedinstvo, Priština, 1972.
67. Fjodor M. Dostojevski: *Braća Karamazovi*, Daily Press, Podgorica, 2004.
68. Fokner, Vilijam: *Buka i bes*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, 2000.
69. Fraj, Nortrop: *Anatomija kritike*, Naprijed, Zagreb, 1985.
70. Gavazzi, Milovan: *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, III Izdanje; Hrvatski sabor kulture, Zagreb 1991.
71. Gavazzi, Milovan: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978.

72. Gavrilović, Zoran: *Oko poetike Borislava Pekića*, u: *Književnost*, br. 5-6, Beograd, 1985.
73. Gerbran, Alen, Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, Stylos: IK Kiša, Novi Sad, 2009.
74. Gezeman, Gerhard: *Kultura Južnih Slovena*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019.
75. Gluščević, Zoran: *Mit, književnost, otuđenje*, Književne novine, Beograd, 1987.
76. Glušica, Rajka: *Jezičke osobenosti romana 'Vrata od utrobe' Mirka Kovača* u: Zbornik radova *Savremena crnogorska književnost*, Nikšić, 2006., 169-176.
77. Goranović, Pavle: *Grad koji se udaljava, Mirko Kovač, pisac koji je mijenjao 'naše' knjige*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, broj 5-6, 2014., 141-146.
78. Goranović, Pavle: *Kovač (udvojeni) Tin, Poezija kao propusnica i hamajlija: Uzvišena bliskost s pjesništvom* u: Zbornik radova, Peti Dani Mirka Kovača, Kovač, ili o majstorstvu, Rovinj, 2018., Fraktura, Zagreb, 2018., 255-271.
79. Grupa autora: *Pregledni rečnik komparatističke terminologije u književnosti i kulturi*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011.
80. Gura, Aleksandar: *Simbolika životinja*, Brimo-Logos, Beograd – Aleksandrija, 2005.
81. Hačion, Linda: *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996.
82. Halpert-Zamir, Lily: *Danilo Kiš: Jedna bolna, mračna odiseja*, Ateneum, Beograd, 1980.
83. Iglton, Teri: *Iluzije postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1997.
84. Ihab, Hasan: *Pristup pojmu postmodernizma* u: Polja, Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja, Novi Sad, Godina XXIX, 503-520.
85. *Jansonova istorija umetnosti*, Orfelin izdavaštvo, Beograd, 2008.
86. Jaus, Hans Robert: *Teorija recepcije*, Nolit, Beograd, 1978.
87. Jergović, Miljenko, *Mirko Kovač – privatni pisac*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, broj 5-6, 2014., 111-114.
88. Jerkov Aleksandar, *Od modernizma do postmoderne*, Jedinstvo/Dečje novine, Priština/Gornji Milanovac, 1991.
89. Jerkov, Aleksandar, *Nova tekstualnost*, Unireks/Prosveta/Oktoih, Nikšić/Beograd/Podgorica, 1992.
90. Jovanov, Svetislav: *Rečnik postmoderne*, Gepoetika, Beograd, 1999.
91. Jung, Karl Gustav: *Arhetipovi i razvoj ličnosti*, Prosveta, Beograd, 2006.

92. Jurilj, Zorica: *Korizma i Uskrs u hercegovačkoj crkveno-pučkoj baštini*. Ethnologica Dalmatica, vol. 25, br.1, 2018. 5-35.
93. Juvan, Marko: *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
94. Kalezić-Đuričković, Sofija: *Romani Mirka Kovača* u: *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar, 2014., 319-330.
95. Kekez, Josip. *Prva hrvatska rečenica: pogledi na suodnos usmene i pisane hrvatske književnosti*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb. 1988.
96. Kekez, Josip. *Usmeno-pisani književni suodnosi*. Nikšić 1987.
97. Kekez, Josip, *Usmena književnost*, u Škreb – Stamać, *Uvod u književnost*, IV. Poboljšano izdanje, Globus, Zagreb, 1986.
98. Kelava, Josipa. *Korizmeno-uskrsni običaji* u Posušju, Bosna franciscana, 50. Sarajevo: Franjevačka teologija, 2019., 263-292.
99. Kelava, Josipa: *Mitske predaje posuškoga kraja*, Bosna franciscana, 48. Sarajevo: Franjevačka teologija, 2018., 279-294.
100. Kelava, Josipa. *Božićno razdoblje u tradicijskoj baštini posuškoga kraja*. Croatica et Slavica Iadertina, 13 (1). Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru. 2018. 157-171.
101. Keler, Juzef: *Kultura i religija*, Radnička štampa, Beograd, 1981.
102. Kembel, Džozef: *Heroj sa hiljadu lica*, Milstone, Beograd, 2021.
103. Kilibarda, Novak, *Usmena književnost pred čitaocem*, Cetinje: Obod, 1998.
104. Kjerkegor, Selen: *Brevijar*, Bonart, Nova Pazova, 2001.
105. Koprivica, Božo, *Luđak je vječno dijete*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, ARS, Godina XVI, broj 5-6, 2014., 115-123.
106. Kordić, Radoman: *Tumačenje književnog dela*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988.
107. *Leksikon JLZ*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1974.
108. Lešić, Zdenko: *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
109. Lusi, Najal: *Postmodernistička teorija književnosti*, Svetovi, Novi sad, 1999.
110. *Mali rečnik tradicionalnih simbola*, priredio: Mario Lampić, Libretto, Beograd, 1999.
111. Malina, Božidar: *Bio-bibliografska bilješka* u: Kovač Mirko, *Isus na koži*, Fraktura, Zagreb, 2003.
112. Marčetić, Adrijana: *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 2004.

113. Meić, Perina: *Živjeti da bi se pripovijedalo, pripovijedati da bi se živjelo – romaneskni opus Mirka Kovača* u: Smjerokazi (teorijske i književnopovijesne studije), Zagreb – Sarajevo: Sinopsis, 2012., 242-295.
114. Meletinski, Jeleazar: *O književnim arhetipovima*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2011.
115. Meletinski, Jeleazar: *Poetika mita*, Nolit, Beograd, 1983.
116. Milanja, Cvjetko: *Konstrukcije kulture, Modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012.
117. Minić, Vojislav: *Od etike do poetike*, Grafički zavod, Titograd, 1975.
118. Ognjenović, Vida: *Mirko Kovač, svoj pisac*, Kulturni dodatak *Politike*, 31.VII 2013. godine
119. Oraić-Tolić, Dubravka: *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
120. Palavestra, Predrag: *Vilijam Fokner, tvorac američke mitologije u Fokner, Vilijam: Buka i bes*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2001.
121. Pantić, Mihajlo: *Aleksandrijski sindrom 2*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994.
122. Pijanović, Petar: *Moderna tradicija*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
123. Po, Alan Edgar: *Sfinga: Izbor iz dela*, Mono/Manana, Beograd, 2001.
124. *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1, napisale Maja Bošković – Stulli i Divna Zečević, Liber, Mladost, Zagreb, 1978.
125. Prins, Džerald: *Naratološki rečnik*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
126. Prop, Vladimir: *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd, 1982.
127. Radojević, Danilo: *Crnogorska literature i tradicija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2012.
128. Rasel, Bertrand: *Nauka i religija*, Svjetlost, sarajrvo, 1976.
129. Rastoder, Šerbo; Andrijašević, Živko; Papović, Dragutin; Folić, Zvezdan; Šabotić, Sait; Drobnjak, Slobodan; Selhanović, Jadranka; Drinčić, Željko; Prekić, Adnan: *Istorijski leksikon Crne Gore* Per – Ž, Daily Press, Podgorica, 2006.
130. *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986.
131. Rohajm, Geza: *Nastanak i funkcija kulture*, BIGZ, Beograd, 1976.
132. Samardžija, Snežana: *Poetika usmenih proznih oblika*, Narodna knjiga, Beograd, 1997.

133. Šaško, Ivan: *Lav i grifon – životinje s dvoznačnom simbolikom* u: *Živo vrelo, liturgijsko-pastoralni list*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, God. XXXI, 12-19.
134. Serdarević, Seid: *Pisati o Mirku*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, 5-6. 2014., 105-106.
135. Solar, Milivoj: *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
136. Solar, Milivoj: *Retorika postmoderne*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
137. Solar, Milivoj: *Teorija književnosti*, Rječnik književnog nazivlja, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
138. Srebro, Milivoj: *Egzil: izbor ili prinuda, Recepcija dela Mirka Kovača u Francuskoj*, u: *Letopis Matice srpske*, 2020., 837-857.
139. Stojanović, Dragan: *Čitanje Dostojevskog i Tomasa Mana*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1983.
140. Stojanović, Milena: *Pogled na pišćev radni sto (okviri novog čitanja)*, Biblioteka Hrestomatija, Mali Nemo, Pančevo, 2006.
141. Stojić, Mile: *Gdje je stajao križ*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja *ARS*, Godina XVI, broj 5-6, 2014., 165-168.
142. Šuvaković, Miško: *Postmoderna*, Narodna knjiga, Beograd, 1995.
143. Todorov, Cvetan: *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd, 1982.
144. Vajt, Lesli: *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd, 1970.
145. Vasiljević, Gogolj Nikolaj: *Mrtve duše*, Nova knjiga, Podgorica, 2018.
146. Vladiv-Glover, Slobodanka: *Postmodernizam od Kiša do danas*, Prosveta, Beograd, 2003.
147. Vojinović, Sanja: *Kodovi Borislava Pekića*, ICJJ, Podgorica, 2010.
148. Vojinović, Sanja: *Problemi ženskog pisma u južnoslovenskim književnostima (devedesete godine XX vijeka)*, u: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, *ARS* br. 5-6, god. 2010., 110-120.
149. Vojinović, Vladimir: *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovijetka*, FCJK, Cetinje, 2014.
150. Vojvodić, Radmila: *Crnogorski kulturni identitet: izlazak iz unutrašnjeg egzila* u: *Crnogorske studije kulture i identiteta*, urednici: Radmila Vojvodić, Janko Ljumović, FDU, Cetinje, 2016., 5-17.

151. Vukčević, Lidija: *O romanu 'Grad u zrcalu' Mirka Kovača* u: Časopis Matica crnogorska, br. 59, jesen 2014., 303-325.
152. Vukčević, Lidija: *Zavičajno kao kozmopolitsko u prozi M. Kovača* u: Zbornik radova *Savremena crnogorska književnost*, Nikšić, 2006., 251-272.
153. Welek, Rene, Warren Ostin: *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1956.
154. Zbornik radova, *Peti Dani Mirka Kovača, Kovač, ili o majstorstvu*, Rovinj, 2018., Fraktura, Zagreb, 2018.

Mrežne stranice

1. Beganović, Davor, *Život i autofikcija*, <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/zivot-i-autofikcija/>
2. Beganović, Davor: *Vrijeme koje se udaljava*, <http://www.autograf.hr/tag/mirko-kovac/>
3. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15501>
4. Ibrahimović, Nedžad: *Pripovjedački postupak u romanima Mirka Kovača*, https://www.academia.edu/4361974/Mr._rad_o_pripovijednom_postupku_u_romanima_M._Kova%C4%8Da
5. Jergović, Miljenko, *'Rane Luke Meštrevića', bilo koje izdanje*, https://www.jergovic-com.cdn.ampproject.org/v/s/www.jergovic.com/ajfelov-most/ekran-knjige-68/amp/?amp_gsa=1&amp_js_v=a9&usqp=mq331AQUIUAKwACAAGM%3D#amp_tf=Izvor%3A%20%251%24s&aoh=17185
6. Koprivica, Božo: *Ludač je vječno dijete*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1126474>
7. Kovač, Mirko: *Blizu mitova padaju glave*, www.b92.net/kultura/art_durbin.php?nav_category=1209&nav_id=474572
8. Kovač, Mirko: *Elita je gora od rulje*, razgovor vodio Srećko Horvat, izvor: <http://www.tacno.net/slideshow/mirko-kovac-elita-je-gora-od-rulje/>
9. Kovač, Mirko: *Uvijek ćemo imati mitova za razaranje*, razgovarali: Edin Salčinović, Mirnes Sokolović, Osman Zukić (21. 06. 2010.) <http://www.sic.ba/rubrike/intervju/mirko-kovac-uvijek-cemo-imati-mitova-za-razaranje>

10. Lovrenović, Ivan: *Mirko Kovač 'Vrata od utrobe'*, Beograd, 1978,
<http://ivanlovrenovic.com/2013/08/drugi-zivot-mirka-kovaca>
11. *Mirko Kovač – istarsko utočište majstora kazališne provokacije* autor: Nina Ožegović
(<https://arhiva.nacional.hr/autor/22/> Nina-Ozegović) Članak je objavljen u tiskanom izdanju Nacionala broj 665, 2008-08-12
12. Paić, Žarko: *Vrijeme satkano od kristala i zrcala*, <https://www.matica.hr> > Vijenac 508, Matica Hrvatska
13. Radman, Vesna: *Mirko Kovač, Portret u zrcalu* – B92.net,
http://www.b92.net/kultura/art_durbin.php?nav_category=1209&nav_id=749684

Biografija

Sanja (Mišković) Vojinović rođena je 09. 03. 1979. godine u Podgorici (Titogradu), Crna Gora. Osnovnu školu i Gimnaziju završila je u Podgorici. Diplomirala je na Odsjeku za srpski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Diplomski rad *Sumatraizam i "Dnevnik o Čarnojeviću" Miloša Crnjanskog* odbranila je sa ocjenom 9. Poslijediplomske magistarske studije upisala je na matičnom fakultetu 2006/2007. godine, smjer nauka o književnosti. Odbranivši rad *Tematske i poetičke srodnosti Pekićevih tekstova 'Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana' i 'Odbrana i poslednji dani'* stekla je akademski stupanj magistra nauka 26. 03. 2009.

Sanja Vojinović je koautorica *Čitanke* za IX razred devetogodišnje osnovne škole, kao i dnevnika čitanja *I knjige su tvoji prijatelji*, za isti razred i *Čitanke* za IV razred Gimnazije. Autorica je studije *Kodovi Borislava Pekića*, koja je objavljena u izdanju Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Podgorica 2010. godine, kao i stručnih i naučnih radova objavljenih u periodici. Urednica je brojnih izdanja, monografskih publikacija. Urednica je za oblast Nauka o književnosti u časopisu *Fokalizator*.

Udata je i majka djevojčica Elene i Katarine.

